

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ БЎСТОНИ

АЛИШЕР НАВОЙИ САБЪАИ САЙЁР

(НАСРИЙ БАЁНИ БИЛАН)

ТОШКЕНТ
Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

I

*Сенинг таърифинингни қилишига эл тили ожиздир,
чунки сен инсондек зотни яратдинг. Сен инсонга
тил бериб уни нутқ билан фарқладинг ва жасадига
қалб жо этиб уни ақл билан безадинг
ва бошқалардан афзал эттинг*

Осмон сен туфайли сайр этувчи, ер эса осойишта, фалак-даги Баҳром ғазабнок, Зухранинг Диlorоми эса, чанг ча-лувчидир. Сен даҳрнинг бунёдини қилаётганингда кўк самони етти гумбаз билан яратдинг. Яратувчилигинг туфайли бу етти осмонўпар қасрлар вужудга келиб, улар юлдуз гавҳарлари билан безанди. Етти қасрда етти донишманд сенинг ҳикматларинг тўғрисида афсоналар айтмоқдалар. Бу етти афсонанинг барчаси дилбанд бўлиб, улар бир-бирларига ўхшамайди. Етти гумбазнинг ранги кўк бўлгани билан етти афсона турли-туман ранглар билан безатилган. Сен етти фалакни баланд айлаш билан бирга бу қоронғу марказни паст қилдинг. Булар етти фалак эмас, балки етти лагандир, ҳар бирининг ичиди нур таратувчи шам бор. Ҳар лаганда кечаси ёниб турувчи гавҳармисол садафдай юлдузлар мав-жуддир. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хосиятга эга бўлиб, ранглари ҳам моҳияттан турличадир. Сен ер юзини етти қисмга бўлиб, унинг ҳар бирини бир иқлимга мансуб эттинг. У етти юлдуз жаҳон кезади, жаҳон эмас, балки осмонни кезиб юради. Улар сув тепасида учайтган кумушранг қушдай етти кўкда кезадилар. Уларнинг ҳар бири пайдо бўлиши билан етти иқлимнинг ҳар бирига нур таралади. Сенинг раҳматингдан нур олган уларнинг ҳар бири бу шабистонни шамдай ёритиб туради. Йўқ, булар шам эмас, тўғрироғи, ўйнайдиган раққосалардир, уларнинг ҳар бири ҳафтанинг бир куни билан боғланган бўлиб, кундузи яширинган гулдек бўлса, кечаси икки ҳафталик ойдек бўлиб кўринадилар. Ҳафта, ою йилни сен тез ўткардинг. Умр ила уларнинг ишларини

аччиқ қилдинг. Боғларнинг очилмоғи ва гулларнинг сочилмоғи уларнинг ҳаракатига боғлиқдир. Чархнинг тунги ва кундузги қора ва бўз отлари кечаю кундуз шитобу изтироб билан чопиб кўкка даҳр элининг гардини етказадилар, туфроғи билан танини ҳам элтадилар.

Сен йўқ одамни бор этиб инсонга эътибор қилдинг. Уни бор қилиш ҳам, йўқ қилиш ҳам сенга хосдир. Ҳақнинг бу ишларига банданинг ақли ожизлик қиласди. Йўқликни мавжуд айламоқ ва мавжудотни нобуд айламоқни нимаданлигини иисон билмайди. У аввал яратилиб, сўнгра йўқ этилаётган нарсаларни кўриб ақли лол, уларнинг ҳар бири илохий ҳикмат туфайли эканлигидан ҳайратда.

Кўр қўёшнинг ёруғ эканлигини билмайди, кўршапалакнинг кундуз куни учishi эса, ажабланарлидир. Бойўғли яшириниб олган жойидан кечаси учishi ҳаммага маълум. У қоронгуликнинг сиридир. Кундузи нурли қўёш уни кўр қиласди.

Сен-сен ўша бебадал ва меҳргиё азалий тонг. Сенинг нуринг пайдо бўлиши билан қоронғу тундаги юзи гўзал ой кўринади, йўқлик дунёсида пинҳон бўлган аҳли жаҳон ва жаҳоннинг барчаси мавжудлик либосини киядилар, юз минглаб бўстоннинг сарвлари пайдо бўлиб, лола, сунбул, наргис, суман, бинафша каби гуллар йўқлик уйкусидан уйғониб, боғ руҳкорида кўкариб, кечаю кундуз баҳор шабадасида атрофга хушбўй хид таратиб, рангго-ранг гўзал манзараларни вужудга келтиради.

Ёқимли шабада эсиб сумандин гул боғига кумуш сочди, унинг зулфига хушбўй бинафша тўкиб, хидини димоғига етказди.

Ёғаётган дўлдан унинг жисми букилди ва зарбидан унинг тани кўкарди. Сув ёқасига шабнам тушди. Бу ёқа тугмаси ўша дурга ўхшагандир. Жилва қилаётган гўзал бўстон достон тўқиди, ўтдан ўсма ясади, лоладан упа-элик, зулол сувдан равшан кўзгу ясаб унинг гул чеҳраси қаршисига тутди. Гулга жозибали ҳусну жамол бериб, булбулни унга ошуфтаҳол қилди. Униси борган сари тобланиб яшнаса, бунисининг ишқдаги изтироби тобора ортиб борди. Бири фифонидан нола айласа, иккинчиси жамолининг ўти билан уни тезлайди.

Униси жилва қилса, буниси унга шайдо, натижада жаҳонда ишқ пайдо. Бири ошику бири маъшуқ бўлиб, бири оташину бири ёниб куйган. Ишқ ошиқни ёниб куйишга мажбур этса, маъшуқнинг жонига ўт солади. Булбул билан гул — булар баҳона хаолос, аслида бу воқеалар сенинг достонларингдир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам нобуд бўлдилар, сен эса, ҳамон мавжудсен, балки ҳамон вужудлик сарчашмаси бўлиб келмоқдасен. Ишқ сенинг ўзинг, ошиқ ҳам сен-сен, севилмоқча

лойики ҳам сен-сен. Жилвали зот айни маъшуқликда ўзини кўриш учун кўзгу тилайди, сенинг хуснунг эса, ҳар бир дақиқада ўзга сурат касб этиб кўзгуга қайта-қайта зарурат уйғотади. Ҳусн ичра қанча жилвалар пайдо бўлса, шунча кўзгу соҳиби юзага келади. Сенинг хуснинг коинотда кўп сифатлар ичра намоёндир. Улар ўз жамолининг кўринишларига овуниб, яширинган лиbosларда воқе бўлади. Ўзинга ўзингни ошиқ килиб, ўзингни ўз хуснинг билан ҳалок айлайсан, яшиндай ҳуснинг жавҳардай ёниб турганида, ўзга ана шу яшин ўтидан ёниб кетади. Унинг кулини фано ели йўқликка олиб кетгач, ундан из ҳам қолмайди. Сен борсен, сендан ўзга ҳеч нарса йўқ, агар кўринса ҳам унда сен мавжудсан. Ҳеч нарса йўқ эди, сен мавжуд эттинг. Сен барҳаёт зотсен, қолганлари нобудликка маҳкумдир. Зотинг васфига қалам ожиздир, сенинг вужудингда йўқликдан асар ҳам йўқ.

II

Муножот шул хусусдаким, тангрининг ўзи айнан мавжуд ва ундан ўзга барча нарсалар нобуд ёки номавжуддир. Ҳожатлар изҳори шу маънодаки, нобудлар гуноҳи унинг денгиздай раҳмати олдида қандай вужуд топқай ва новужудлар хатоси унинг дарёдай вужуди олдида қандай қилиб мавжуд бўлгай

Эй худованлар худованди, худоликда сенга тенг кимса йўқ. Улуғликда кимки улуғ бўлса, ундан ҳам улуғсан. Буюклигинг олдида куёш ҳам заррадек эканлиги равшандир. Яратувчиликка байроқ тортилганида туғ ёзув таҳтаси бўлиб, қалам унинг устуни бўлди. Қаламингга кечаси осмонда бир ложувард сиёҳдон пайдо бўлди. Таҳтангда ҳали бирор ёзув бўлмаса-да, унда ҳаммага ҳали маълум бўлмаган нарсалар ёзилган эди. Сенинг курдатинг олдида фалакнинг қадрияти, сарсар шамоли эсганида ҳосил бўладиган сув юзасидаги олти-етти пухакчалардекдир. Нимаики маҳлук номини ўз ичига олган бўлса, уларни сен яратдинг, улар эса яратилганлардир. Даҳр бунёдининг яратувчисисен, одамнинг бунёдкори ҳам мутлақ ўзингсен. Бирини бутга сажда қилдириб, будпараст этдинг ва бут ичра ўз хуснингни намоён этиб, ҳусн билан уни мағрурлантирдинг, бирини эртаю кеч куёшга ибодат қилдириб қуёшга сифинувчи қилдинг ва унда ҳам сенинг хуснинг зиёси фалакда заррадек парвоз этиб, юзлаб рангларда акс этиб шульалар тарқатади ва шу тұфайли оташпарастлар ўзларини ўтда куйдирадилар. Сен гулни ўз хуснингда

намоён қилиб, унинг ўтида булбулни ўртайсан, шам ўтида капалак куйганида ҳам сенинг ишқингдаги девоналик зоҳир бўлади. Сен ибодат элининг маъбуди ва ишқ элининг мақсадисан. Кимки итоат қилса унинг худосисан, кимки хиёнат қилса унинг балосисан. Ҳар бир суратда кўринадиган жилвагарсан, йўқ, фақат жилвагаргина эмас, сурат ҳам сен. Ҳеч бир илоҳий кучнинг қудрати унга тенг келолмаслиги туфайли халқ «Ла илоҳа иллоллоҳи» яъни, «Оллоҳдан бошқа илоҳият йўқ»— деди. У — азалдан бор, ягоналиқда буюк раҳмондир. У — қудрат эгаси, мен эса бошдин-оёқ гуноҳкор бир бандаман. У — тепамдаги яратувчи, унинг олдида манманлик қилиш ҳаёсизликдир. Унинг тупроғи оёқ остида паст бўлса-да, лекин жабр-зулм чоғида осмондайдир. Тоат вақтида мен хаста чумолидайман, исён пайтида эса ваҳший шердекмен, баҳайбат филдек зўр нафсимдан ва пашишадек нимжон кўнглимдан гумондаман. Мен ўзимни гўё шу фил оёғига қилиби, у мени поймол қилиб ташлагудек сезаман. Фил олдида мажруҳ чумоли не деган гап, уни фил оёқ ости қилиб ташлайди. Бузук феълим мени шундай ожиз этган бўлса, менинг гуноҳим нима, сенинг хоҳишинг шундай эди-ку! Агар нафс биносига асир бўлган бўлсан, мен нетай? Ахир бундай тақдирни менга сен ато этдинг! Эгрилигим ҳам сен туфайлидир, ахир қандай қилиб ўзимни тўғри қила оламан, чунки яхшилик қилмоққа менда на йўл бор, ёмонлик қилмоқда на ихтиёр бор. Сен агар мени ёмон қилсанг, бунинг ҳадди йўқ, аммо яхши қилиш ҳам сенинг амринг биландир. Менга яхшилик қил, чунки мен сенинг нотавонингман. Бу ёмонингга эҳсон қилиб, уни яхши қилиш сенга осон бўлса керак. Менинг қўлимдан не келардики, сенга ундаи қил, бундай қил деб айтаяпман. Истагингда нимаики бўлса шуни қил! Лекин яхшилик, лутф-иноят кўрсатишда сенга ҳад йўқ. Караминг хазинаси юз жаҳон чоғлиқдир. Фазилатинг минг осмон кабидир. Мен эса, бир гадойи мазлум — ҳар нарсадан маҳрум бандаман. Лекин бергувчинг инъоми — беспоён, унинг тортиқлари битмас-туганмас хазинадир. Тиламчилик гадонинг шиоридир, менини эса зарурат туфайлидир. Нимаики талаб қилсанг, албатта ихтиёр менда эмас, лекин парвардигорим саховат эгасидир. Ё раб, мен девонанинг фигонига етиб ўз караминг билан хатоларимдан кеч. Менда жаҳон-жаҳон гуноҳ бор, лекин сендеқ паноҳим ҳам бор. Юз жаҳон айбим бўлса ҳам не ажаб, улар сенинг афвинг денгизида бир хасдайдир. Менинг таним бу оламга асир бўлганидан бери руҳ тўтисига баданим қафас бўлди. Менинг хаёлимни ўша томонга мойил эт, мен ўз юкимни сенга етказай. Бу гадойингнинг қандай мақсадлари бўлса, унга ризолик билан мадад бер! Бу хаста кўнглим ишига кўмак

қил, талабинг дардини эса унга дармон эт! Нафасим моҳияти ҳаётдир, ёзувим нажот йўлидир. Ушбу жаннатни мен маъмур килиб, унда катта дилкаш каср бунёд этдим, ҳар бирига биттадан етти гўзал маҳвашни жойладим. Қасрларни назарда марғуб қилиб ҳурларни кўнгилга ёқимли эт! Унинг шуҳратини оламга ёйиб, олам ахлини уларга пайдо қил! Ўқувчилар кўнглига равшанлик бериб, ўқиганларнинг дуосини менга етказгил! Жон қуши жисмдан парвоз қилиб садра сойи томон наво қилса ва унинг унсур бўллаклари хокда яшаб туфрок, ўт, сув ва елга яқин бўлса, уларнинг ораларида айрилиқ воқиъ бўлади, ҳар бири ўз аслига қайтади. Ана ўша замон мен лутф билан қўлимни қўлимга қўяман. Сен мани ўз ҳузурингга йўлла! Менинг ҳар қанча гуноҳим бўлса ҳам ўз ҳабибинг сифатида мени нобуд қил!

III

Ул элчилик паноҳининг шоҳи наътидаким, лавлок байроги унинг алифи, фасоҳат билан айтсан, давлати лашкарига у байроқ бўлди, «то» билан «ғайн»ининг түғёни ва «ро»сининг асири унинг барқарорлигига ҳужжат ва икки олам салтанатига равшан, унинг қуёши юзи эса элчилик билан безангандир

Эй жалолат ва икром соҳиби расулллоҳ! Сенга мингданминг салом!

Асли Курайший, ери Абтаҳи эди, мазҳаби ҳошимий, манзили эса Ясриб эди. Ул қуёшни арабча зеб қилиб, уни араблар учун кўз қорачиги қилдинг. Қуёшинг чиқиши билан у икки жаҳонини нурга тўлдирди. Бу жаҳоннинг қоронғилигини йўқ қилиб, у жаҳон аҳлига ҳаёт бахш этди. Оллоҳ-оллоҳ, бу қандай улуғ нур! Бундай нарса ҳали яратилмаган эди. Кетим йўқлик қоронғи эди, уни равшан этган чироғ мана шу нур бўлди. Қандай ажойиб бу қуёшким, жаҳондаги зулматни йўқ қилди! Сени эса, тангри tengi йўқ, латофатда мислсиз қилиб яратди. Сенинг ҳам кўриминг бўлмаганлиги сабабли, сен ҳам қоронғиликни рад эттинг. Ундан сенинг қаддинг ор қилди, шунинг учун ҳам соя ер узра хоксор бўлди. Сенинг кўланканг тупроқнинг айбини топганда эди унинг даражаси фалакдин оптик, мартабанг эса Зуҳал (Сатурн) юлдузидан, зиёратгоҳинг фалакнинг тўққиз айвонидан ҳам баланд бўлур эди. Ўша кеча сен туғилгач, иқбол юлдузлари порламоқда эди. Тун бутун жаҳонни ўзининг нозик пардаси билан ёпиб турганида олам офтоби порлади. Бу улуғ нур ажойиб равища

жилваланиб Маккани ёриб кирди. Унинг ёруғлигидан етти қўқнинг айвонигина эмас, балки Мадинанинг минораю гумбазлари, қўёш ўз нурини таратаётганда гумбаз юзи қандай ялтираб турса, шундай равшан қўриниб туради. Бу нур «Лот» билан Уззани¹ ҳам шикастлаб, уларни, қоронғу ерга туширди. Уларнинг остину устун бўлиши сенинг зотинг туфайлидир. Боз эгишлик ҳам сенинг хижолатинг сабабидандир. Сен оддий кишини улуғлаб унга меҳрибонлик қиласан, жонга меҳр қўргизганингда пайғамбар ҳам ожиз эди. Ўшанда Мусонинг юз хотирини қилиб, қўлидаги путтига марҳамат қўргаздинг. Ҳамал айвонида қўёш қандай жо қилган бўлса, камтарлик бобида сенинг шарафинг ҳам шу қадар зохирдир. Сен чўпонлик орасидаги элчи, олам аҳли раҳнамосисан. Олам аҳли сенинг бандаларингдир. Сен уларга динни васият қилиб бердинг. Бу бандалар илоҳият раҳматига муяссар бўлиб, уларнинг раҳнамолигига сен каби шоҳни берди. Феълу авторинг уларга сув чашмасидир, зулфингнинг бир тори эса мустаҳкам таянчиқдир. Бу феъл эмас, ҳаёт зулолининг қатрасидир, сочнинг тори эмас, нажот ипининг риштасидир. Бу соч эмас, икки дунёни ушлаб турувчи икки ҳалқадир. Улар кишини шод этувчи чиройларини намойиш этганларида Лайлалт ул-қадр кечасидаги ойдек қўринадилар. Севгилининг кора хушбўй икки кокили, зотининг ганжини қўриқлаётган икки аждар кабидир. Муҳаммад сўзининг ҳарфлари ечилганда, иккита «мим» ҳарфининг этаклари осилиб куфр эли мотамининг зулматига, дин элининг эса, улуғворлигига айланади. Агар саводинг бўлмаса не ғам, ушбу савод сенга буюkdir. Агар қўлингга қалам тутмаган бўлсанг ғам ема, чунки ёзув тахтаси билан қаламни сен ёд олгансан. Бу азадан қалам ғамнок бўлди, юзини қора қилиб ёқасини йиртди. Мен қалам тутмасам-да, лекин сўзлашишда маъно аҳлини лол қиласай. Мен энг фасоҳатли кишиман дея фазлу камол аҳлини қойил колдидай.

Сенинг лаълинг дур кабидир. Бу тошнинг сенинг дуринг гамини ейдиган нимаси бор. Сенинг лаълинг шикастланса, ундаги дурлар сочилиб қизил май сифат оқади. Яъни оғзинг ҳам лаъл, ҳам дур сочади. Сенинг дурри зотинг ота-оналаримизга ҳам насиб этган. Бир ўғилнинг етти отасига шараф келтирди. Етти отадан туғилган етмиш отанинг ҳаммаси сени ўзининг отаси деб билди. Одам Ота сенга ўғил бўлганлигидан шод, сенинг болангга бутун жаҳон эли авлоддир. Унинг оти кўпдан бери маълум бўлса, сенинг зотинг Одам-

¹ Арабларнинг исломгача бўлган илоҳий маъбудалари.

дангина эмас, барча оламдан ҳам аввалдир. Пайғамбарларнинг энг охири ҳам, уларнинг аввали ҳам сен ўзингсан. Уларнинг барчасидан сени ажратиб турадиган тож — Лайлат ул-меърждир.

IV

Борлиқни кезувчи мусоғир, балки у осмонни босиб ўтувчи отлиқнинг меърожи кечасининг таърифидаким, унинг Буроқ оти яшиндай учиб Буроқ хабарчисини етказди. Ул от била хабар ҳаёл етмас ергача етди ва учмоқ била ақл бовар этмайдиган нарсаларни топгани

Ўша қадр кечаси табиат хушбўй ҳид таратиб, жаннат кишвари гайрат қилаётган эди. Ҳурлар кокилларини очиб, анбару мушк ҳидларини осмонга тарқатмоқда эди. Сочларининг мушки бутун оламга тарқалиб, унинг хушбўй ҳиди осмонни эгаллади. Зулфнинг ҳалқасига ўралган нурли юз ҳар тарафдан юлдуздай кўриниб туради. Ҳурлар бутун жаҳонга ўзларининг мушкранг соchlарини юзига ҳалқа қилиб тузоқ солдилар. Улар сувдаги тузоқ ичидагидай чехраларини очиб, ўз хуш хулқларини бирма-бир уруғдай соча бошладилар. Давлат қуши шу ерга етганида улар шу суву дон билан уни овлай бошлиашди. Ўн минглаб равshan чироғлар шаклу шамойилда турли рангла эдилар. Кеча ҳурлари чиқиб, тун коронғулигига саир эта бошладилар. Оқ чироқлар чиқиб замбарак тутунларидағи каби парда ҳосил қилдилар. Тутун эмас, хушбўй тутатки тараттилар, бундан туннинг димоги чоғ бўлди. Чарх эса бу мушк ҳиди ва хушбўй тутун учун кулдон тутиб туради, ҳидни сезиб тўшаги билан бу пардани ёпиб олди ва ер юзига эшикларини очиб фариштадай қўнди. Фалакнинг коронғулигига юз минглаб кўк либосли руҳонийлар пайдо бўлдилар. Ўша тунда бутун жаҳонни ёритиб турувчи ой уйида даҳрнинг тўс-тўполнаридан осуда бўлиб, кўнгли уйғоқ, кўзи уйқуда бўлган оналардек яшириниб ётарди. Хабарчи осмон жаҳонни от устида миниб Ҳожа олдига келгач, у кўзини очди. Элчи сўз бошлади: ҳақнинг саломини етказди. Ошиқ маҳбубининг висолига эришмоқ ниятида эканлигини хабар қилди. Элчи уни келган йўлига қараб отлантириди. Қутлуғ ҳожа қанотли муборак отини сурди. Суву куруқликдан, ўту бўронлардан елдек ўтди. Тулпор шу қадар учдики, унинг түёғи ой юзини ҳам доғ қилиб кетди. Уторид юлдузига яшиндай етиб, унинг кумушранг тош қаламини синдирди. Зухра томон йўллангач, оҳангни ваҳмидан Зухра ўз чангини

яширди. Қуёш ўзга юлдузнинг улуғорлигидан уялиб ерга кириб кетган эди. Унинг савлатини кўрган Баҳром қиличини қинига солиб, унга дам берди. Нурдан юзидағи гарди зоҳир бўлган Муштарий эса, тезда ўз минбаридан тушди. Зуҳал асбобларини бирма-бир, майдонда гир айланувчи ҳиндудек ҳозирлаётганида, у аллакайси иқлимга бориб етган эди. Унинг савлати билан ҳамма ҳисоблашар эди. Тавсани саккизинчи фалакка етганида унинг нуридан юлдузлар чараклаб кетди. Фалакда бу гавҳарга муносиб жой топилмай ҳар ерда бир-бир чўкки ҳосил бўлди. Ҳамал билан Савр ҳам унга манзилгоҳ жой тақлиф этишиб нола билан қолиши. Жавзо¹ тулпор отнинг беш оёқлаб учиб ўтганидан кўзи тўрт бўлиб қолди. Йиртқиҷликда соҳибқирон бўлган Асад эса сунбула уруғларини сочиб юборди. Адолат мезони ҳукм суреба унинг елидан Ақрабнинг ичимлиги тўқилиб кетди. Қавс унинг ўтган йўлига қараб қирқ кунгача безовта бўлиб қолди. Далв унинг йўлига назар қилиб қирқ кунгача безовта бўлиб қолди. Далв унинг йўлига назар қилиб сув кечган бўлса, Ҳут сувсиз қолган бир оймисол бўлди. У азим чархнинг эгик жисмига қадам қўйгач, ёйдан отилган ўқдек учиб ўтди. Курси, Арш, Лавҳ ва Қалам чўққиларига байроқлар илиб кетди. Шундай тез елдики, водийи «Ло макон»ни, «Раф-раф» ерини босиб ўтиб, югуриб-елишдан ҳорди. Шу ерда от билан унинг ҳайдовчиси ажралиши. У ўзлигини ўзи ҳам билмай қолди. У на беш сезигига², на олти жиҳатнинг³ бирортасига ўзида эҳтиёжлик сезмади. Шунда кўз илғар-илғамас чексиз бир парда кўринди, унинг аксарият қисми қоронғи, бир оз қисмигина ёруғ эди. Бир зумда бу парда кўтарилиб, ошиқнинг висоли намоён бўлди. У ошиқ сари қадам қўйганида ҳараму парда барчаси йўқ бўлди. Ошиқ билан маъшук бир-бирларининг висолига эришдилар. У ерда яратувчи билан маъшукдан бошқа ҳеч бир бегона кимса йўқ эди. Карам мавжи уриб турганида меҳмон ўз арзи илтимосини баён этишига интилди. Буни айтмоққа ҳожат ҳам йўқ эди, чунки бу сўзлар илтимосдан бурун ошиққа мақбул бўлган эди. Сўнгра илтимосни баён этиш учун ижозат бўлгач, меҳмон умматининг гуноҳларини кечирмоқни сўради ва бу илтимосдан хижолат чекмади. Ошиқ ўз карамини ато қилди. Унинг ёниб елаётганини тақдир ошкор қилди ва ҳар қандай истаги бўлса бирма-бир

¹ Ўн икки буржнинг бири, бошқа номи «Дупайкар», русча номи «Созвездие Близницов».

² Кўриш, эшитиш, сезиш, тотиш, англаш каби беш ҳиссиёт ҳакида гап боряпти.

³ Инсон ҳаёти учун етти зарур ашъёлар: ҳаво, овқат, ичимлик, ҳаракат ва дам олиш, уйқу ва уйғоклик, ҳазм ва харж — модда алмашиш.

қабул этди. Шундай қилиб Ҳожа Арши аълода бўлиб, васл денгизидан баҳраманд бўлди. Сўнгра ўз тулпорини излаб топгач, иккала ҳориганлар бир-бирларини таниёлмай бири қўлини, бири оёғини ўпиб, кучоқлаша кетдилар. У жангга тайёрдай яна отига сакраб ўтиреди. Тулпори орқасини эгиб, икки оламни юклади. Ҳожа денгиз устидаги якка булуатдай, кўнгли гавҳардай пок бўлиб учарди. Юрарида гўзал сарвдай, турагида мисли жаннат дараҳтидай бўлди. Осмоннинг ҳар бир қатлами унинг тушиши учун зина хизматини бажарди, унинг нурли юзидан фалак зеб олди. Фаришталар жўр уриб, табриклар билан шовқин-сурон солдилар. Юз минглаб фариштаю ҳурлар қўлларидаги нурга тўлган идишлари билан барчалари ҳурраму шод бўлиб, унинг бошига гуллар соҷдилар. Чархнинг бўшлиғида саф-саф тортган минглаб фаришталар унинг гирдида сипоҳлардай ҳамроҳлик қилдилар. Ҳамма унинг нурли юзидан баҳраманд бўлиб, хайрҳоҳлик билан таъзим айладилар. Расул шоҳона сайр қилиб яна ўз қиблагоҳига келиб тушди. Самовий сайр вактида унинг тани хоки бирга ҳамроҳ бўлдилар. Унинг жисми — хок, лекин хоки нури — пок, жисми эса хоки нур эди, руҳини айтмакка имкониятим қолмади. Унинг жисми дўст васлига эришиб ёниб қайтди. Бу ҳол икки дамда воқеъ бўлди. Лекин уларнинг қайси бири аввалу қайсиси кейин эканлиги менга маълум эмас.

Эй кўзи қорачигингга «мозоғ» сурмаиси! «Мотаги»¹ тавсанига сен азоб бермадинг! Анбиёларға итоатинг абадийдир, ҳамма сенинг ҳимоянгдан умидвордир. Улар анбиё эмас, башарият жинсидандирлар, уларнинг ишлари хоҳ хайрли, хоҳ ҳайрсиз бўлсин, бари бир сенинг илтифотингга муҳтождирлар. Ушбу жаҳонда кимки бор бўлса, уларнинг яхшисига ваъда берилган, сен буларга кўп меҳрибонлик этиб, ҳар канча итоатсиз бўлсаларда, уларнинг аҳдини олдинг. Шундай карамлар жинси башариятга кўрсатилар экан, улар қаторида Навоий ҳам шубҳасиз мавжуддир.

V

Сўз таърифида бир неча сўз айтмоқ ва сўз аҳлига
у ҳақда бир оз гапириб ўтмоқ ва коинотнинг
муқаддамлигининг сифатлари, жаъми мавжудотнинг
кейинлигининг исботи ва унинг пардасидан бошка
илк гоялар жилвадин ќутилган ва кўнгул
ганжида эканининг изҳори

¹ Куръон оятидан сўзлар, «Ҳак» йўлинни тутувчи маъносида.

Ўшанда на жаҳону на жаҳон эли мавжуд эди. Мураббий безатилган ажойиб нақш ясашни истаб эрдилар. Етти қўкни баланд қилиб, уларнинг ҳар бирини бир-бирларига пайванд айладилар. «Кун» (бўл) сўзи билан Ер куррасини паст, қўк осмонни баланд қилдилар. Яратиш қалами билан расм чизилгач, юзлаб ажойиб нақшлар пайдо бўлди. Бир сўз айтмоқ билан бундай нарсалар пайдо бўлди. Демак сўзга васф шулким, у тафсилотга муҳтоҷ, уларнинг қай бири аввал? Сўз аввал, жаҳон эса сўнгра. Жаҳон, борлик ва макон сўнгра пайдо бўлдилар. Зоти, инсонни аввали ва охиристи билан яратди.

Хар бир инсон дунёга келгач, у сўз билан нажот топади. Энг аввал сўзни тавҳид сўзи деб бил, чунки вахдат аҳлида бунга иккиланиш йўқдир. Аввалу ахирингга назар солиб, боши ҳам, охири ҳам сўз эканини англаб ол! Олий қаср ҳам бир унингдек тоза юзли дўсуз андозасини топмади. У бошидан оёқ хусн бозоридаги Юсуфдек бир дилкаш севгилидир, унинг нозик пардаси очилганда ҳалқ эси оғади ва коинотдаги ғавғоларга сабабчи бўлади. Пайғамбарлик уйида ҳам нотинчлик пайдо бўлади. Ҳақ инсонни ҳайвондан мумтоз айлаб, уни ўзига маҳрам қилди. У ширин бол ва ранго-ранг лаъл тошидир. У шунчалик латофатлидирки, баён қилмоқлиққа имкон йўқ. Уни кўз билан кўрмоқ, қулоқ билан эшиитмоқ ҳам мумкин эмас. Шунчалик хусн, жамол, гўзаллик, дилкашлигу усталик билан унга шундай олтин тусли безак тортиқ қилиндики, бу либос ичра маъно гувоҳ бўлди. Бу либос шўх сиймбар эди. Гўзал маъно унсиз бежилва, яланғочдир. У қалб ҳужрасида таъзим қилиб, ўзини ўша ҳужранинг хазинасига яширади ва ҳеч ким унинг изини ҳам сезмайди, эл унинг маъносидан хабар ҳам топмайди. Идрок аҳлига бу сирлар номаълум бўлиб, ундан бехабардирлар.

Агар камолотли хоҳиш билдириб, маъно дуррига интилиб, сўз либосини кийса, ул товланиб турган ипак матодай туюлади. Чунки у сўзнинг нозик ипагини кийиб, гўзалнинг жамолини ўзига ёқимли қиласди.

Бодадан юзини лаъл тоши тулага киргизиб, қўнгил айвонидан жилва қилган бўлади. Тан саройидан ҳалкум йўли орқали ташқарига чиққудай бўлса, жаҳонда шундай ғавро қўтариладики, бутун коинотда қий-чув, унинг дарагидан ҳалойик лол бўлиб хушзабон бўлади. Буларнинг бариси сўздаги мўъжиза, унинг ҳикматлари эса элни ожиз қолдиради. Унинг бири ўлукка сўзи билан жон берив, сўзи билан танга рух киргизади. Мунисини Мухаммад арабий дейишса, унисининг лақаби Масиҳдир. Оллоҳ, оллоҳ қандай сўздур бу сўз, бундан ортиқ ҳам яна бўлурму сўз! Сўз жисм бўстонидаги дараҳтдир, сўз рух дараҳтларидаги мевадир. Инсоннинг жис-

ми гулшан бўлса, нутқ ундаги хушшовоз булбуллар. Булбулнинг навоси сўздир, жонга роҳат берувчи нағмаси ҳам сўздир. Агар сўз бўлмаса баҳтсизлик юз берган бўлур эди, булбул эса, навосиз нутқ қиласди. Бундай булбулни навосиз кўрманг ва бенаволикни ҳам булбулга раво тутманг! Хусусан, сўз булбулига Навоий зордир, унга сир боғи гулзордир. Унинг боғини яшинатиб, наво бергин ва боғини доимо ҳосилдор тутгин! Унинг гулзори гулларини тоза айлаб, булбулни баланд овозли қил! Гулининг шамини янада ёруғ қилиб, атрини бутун оламга ёй! Булбулнинг овозини баланд қил, унинг овози ҳалқ орасида жўш урсин! Богининг атрини хушбўй айлаб, қушининг куйини ёқимли қил! Куйини эл кўнглига мақбул қилиб, ҳар қандай яхши иш бўлса, унинг била машгул эт!

VI

*Сўз насидан назми хушроқ ва сўз парокандасидан
унинг жамъи дилкашроқ эканини таъкидламоқ
ва бу жамиятни Низомийнинг беш ганжи китобига
ва Ҳинд шакар суханининг ширин сўзларига таслим
бўлмоқ ва ул икки зар сочувчи ва ул икки нур
таратувчиларга зарра монанд ўзни еткурмаклик.*

Жон гулшанида сўз кўнгул денгизидаги дурри ятимдай, унинг васфига тил ожиздир. Бу фаннинг билимдонлари уни иккига бўладилар. Ўз фикрини баён қилишни истаган ҳар бир киши наср ёки назмга мурожаат этади. Назм билан насрдан боҳабар киши назмнинг мартабасини юксакроқ ҳисоблайди. Чунки яхши сўзларнинг юзага келишида лафз гавҳар ҳисобланади. Ҳар қанча жавоҳирлар дилкаш бўлмасин, улар назм йўлида ишлатилса, шунчалик хушроқ бўлади. Икки сарик қимматбаҳо яхши дурдан, оташин лаъл яхшироқдир. Агар феруза ёнида кон бўлса, денгиз дури ҳам ажойиб бўлиб кўринади. Ана шундай жавҳарларни тартиби билан ипга тизилса жавҳар барқарордай туюлиб, уни хуш кўришади. Агар кимки жавоҳирларни олдига тўкиб ташлаб, ғафлат тилидай уни камситса, албатта, улар кунук кўринмаса ҳам, гўзаллиги аввалгидагидай бўлолмайди. Демак, кейингисининг зийнати аввалгисидай бўлмай, уларни бир-бирлари билан қиёслаб бўлмас экан. Назм билан наср ўртасидаги нисбатни ҳам шундай деб бил! Лекин назмда ҳам турли ҳолат бор. Назмнинг шундай афзалликлари борки уларга изоҳ беришга ҳожат ҳам йўқ. Назм ҳам бир неча

урга бўлинишини, унга дикқат эътибор қилган киши тез инглаб олади. Назмда маснавий услуби энг афзалидир. Бошқалари ҳаммага машҳурлиги туфайли уларни зикр этиб ўтмадим.

Мазкур маснавийнинг сўздаги имкониятлари жуда кенг-дир. Юзлаб ижодкорлар бу майдонда агар беллашишса, уларнинг ҳар бири ўз санъатларини бирма-бир кўрсатадилар. Шундай майдонда ажойиб тулпорлар ботирлик билан жавлон урадилар. Чавандознинг тулпори оёқка турса, кўкнинг гўзал оти билан тевалашади. Роса жавлон уришаётганида чавгони билан ой юзини доғ қиласди. Хушкалом нотиқ эса бу майдон элидан тўпни олиб кетиб, даҳр вайронасида бу бойликни хазина аҳлига ўткир сўз орқали тортиқ қиласди. Қалами варакқа нақш солаётгандан маъноли сўз чучуклигидан ажраби чиқади. Ажралганида маъноли сўз шакардай тўкилади ва қора ранг ўрнига мушку анбар сочилади. Қоғоз саҳифасига гоҳ мушк, гоҳ шакар томади. Шакаридан кўнгулда ширин орзу уйгонса, димоғга ураётган мушки эса жонга осудалик бахш этади. Шу туфайли уларнинг бири Чинда, бошқаси Ҳиндистонда достондирлар. Қалам учидан томаётган қуйкум шакар аралаш мушкка белангтан. Маъноли сўз нозикликда жон риштасидай, унинг роҳати риштага сарришта жондайдир. Варакларидаги назми — жоннинг пардаси, сиёҳи эса — оби ҳаётдир.

Унинг ҳаёт сувилиги ва жонга роҳатлигини англаган эл қаламини бутун жаҳонга таратиб ҳаёт суви сиёҳи ичига уни яширади, элга жон бергани учун унинг сиёҳдони ҳаёт чашмасидайдир. Хизр унинг қаламига ташна бўлиб, бетоқат, ҳар дам ўша чашмадан озуқа олади. Назм аҳлини энг юксак ёўзлиси «Хамса»нинг ёзувчиси Низомийдир. У «Хамса» эмас, Қоруннинг беш хазинасидир. Ундан ҳар ким жавоҳир олиб, юз минглаб бойлик олади. Ундаги ҳар бир қимматбаҳо дур тожмонанд бўлиб, бутун бир мамлакат хирожининг ўрнини боса олади. Сўз йўлини шундай босиб ўтгинки, гўё гавҳаринок, нозик ипақдан югуриб ўтгандай бўл! Бу югуришда Ҳусрав йўлидан борувчилар ҳар қанча кўп бўлсалар ҳам мен у йўлга боғланган бўлмайин. У Ҳусрав эмас, балки элни ўз назмига ром этган Ҳинд сеҳгаридир. Уни Ҳинд дема, қаро бало ҳам эмас, офати худо дегин! У қўлига қалам олса, назми билан оламга ўт солади.

Оламни олган ўт унинг кўнгли ўтининг учқуни холос. У ишқ ўтхонасининг олови, ўша шуъланинг Самандар күшидир. Унинг назми осмон каби баланддир ва сўzlари самодаги юлдузларга ўхшайди. Назмининг ҳар бир вараги кўнгулни шод этувчи бир оламдир. У маънолар олами, лафз жисми-

даги маъно жонидир. Унинг биноси фалак бунёдига ўхшаш, унинг саводи эса жаҳон қоронгулиги кабидир. Бу савод висол шоми, дилдор зулфининг тузоғидир. Чунки унинг саводи шундай қайд этилдики, унда маъно қушлари ов қилинади. Илгари меъмор қандай бино қурган бўлса, бу заргар унинг зебу зийнатини қилди. Эрам боғининг юзлаб гулларининг очилмоги ва уларга шабнам ёғимлогоғига сабабчи бўлди. Унда юзи тоза, ўсма ва упа-эликлар билан безангандиги нигор юзли гўзални пайдо қилди ва ҳар бир сарвинозни у ўзига бўйсундирди. Ва яна сарвнинг йигитини ҳам унга боғлади. У гулруҳ жилва айласа, бошқаси сир очишга тайёрдир. Буни кўрган киши ҳар иккисини ҳам эгизакдай соғинади.

Ҳар бир ёзувчи хунар эгасидир, нозик мулоҳаза ва андишалидир. У кўп ёзиш билан овора бўлиб, булар орасига сига олмайди. Гарчи маъноли сўзловчилардан бири Ашраф эди. У ўз имкониятига мушарраф бўлди. Яхши ёки ёмон ёзган бўлса ҳам шуҳрат топмади, ёзиги яхши бўлмаса, ёмон ҳам эмас. Мен эса, бир бечора девонаман, ўзум ўз жонимга жабр қилувчи бандаман. Менда бир қултум сув ичкани ҳам имконим бўлмади ва ўзгаларнинг дарёдай сув ичувиға ҳам ҳавасим уйғонмади. Менинг қўлимда дрэзу гумбазини яратмоқ-қа- бир ҳовуч ҳам тупроқ йўқ эди.' Билагимда на куч, на қувват бор эди. Менда аждаҳо нафасидек бойлик хаёли ҳам йўқ эди. Мен улар иккови ўртасига тушиб, юз минг эл можароси билан боғландим. Ўз сўзимни уларнинг сўzlари билан қиёслаб, ўзгартишлар киритдим. Ботирлик билан иш тутилдики, лашкарлар Хуросондан тортиб, Руму Ҳиндистонгача ғавғо солишлиди. Рум билан Ҳинд мамлакатлари тобеъ қилиниб, ҳинд рожисию рум подшолари кўлга олинди.

Йўқ, йўқ, бу ажойиб лофтир, лоф ҳам эмас, бошдин оёқ ёлғондир.

Шатранж доналарининг оқу қароси саф тортилди, майдонга тушган чўп от билан пил оёги остида ўзини паст тутиб тахтага пайваста бўлдим. Рум элининг тулпор оти, ҳиндларнинг пойимол қилувчи пили ва меҳнат билан вояга етган чумолиси ҳам ўшандай сипоҳдан нафъ топади, камтарликдан улуғворликка эришади, паҳлавонлигидан баҳрамандлик кўрадилар. У ҳайқириувчи шерга кўрқинч солиб, ўзини Сулаймоннинг ноиби деб билади. Агар Навоий бедил ҳам бу каби дил орзулари ҳосил қилса ажаб эмас, чунки у ҳам ишга шунча қаттиқ гайрат билан киришлиди, ахир кутбнинг вазминлиги ҳам осмоннинг баланд мартабалиги туфайли-ку!

Улуг мартабали жанобнинг хизматкорлиги, гавҳар ёғдирувчи булатдай мададкорлиги, яъни ҳазрати шайхул исломий Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг мадҳида қалам учининг ширинсўзлиги ва кўнгил садафининг сўз гавҳарларини сочмоги хусусида.

У фазл кони, илм дарёси, денгизу кон ошноси. Илм дарёсида у само гумбазидай, денгиз ичиде анингдек меҳр гавҳари топилмас. Сирларни кашф этиш унинг табиатида мавжуд, буни унга тангри ато этган. Риёзатда фикри осмондай тиник бўлиб, у фалак экинзорини баҳраманд этади.

Унинг араб тилидаги дарси бир дуо мисолдир. Камина Ибн Ҳожибининг шогирди эди. Йўқ, Ибн Ҳожибининг эмас, оллонинг ёри, тафсир илмининг билимдони. У диний илмларни ҳарфма-ҳарф ўрганган, унинг тили, зикри ва сўзи ҳам диний илмларга мансубдир. Бисмиллодаги «бо» ҳарфи нуқтасининг ўзига тафсирда юзлаб асарларни ёзган кишидир. Тафсир илмида у мисли буюк дараҳтдир, унга бу йўлда юзлаб Ибн Ҳожарлар ҳам етишолмайди. «Арбаин» асарини араб ва форс тилларида яратди. Кирк ҳадис ёзишга кўл ургангларнинг ҳаммаси бундай зўр асарни илгари кўрмаганликларидан ҳайрондирлар. У фақрликнинг имоми Аъзам оламида имомдир. Унинг сўзи фахҳ эли учун гўзал ва қимматлидир. Агар масала айтса фикҳ ахли ҳайратда. У ўз вужудидан кечиб, ҳақ вужуди орқали мангуллик топди. У фикри-зикри билан ҳақ зотига чўмди ва бир заррасидай ўзлигидан кечди, анинг тариқи тасаввуф бўлиб, бу фан ҳакида унинг асарлари бор. У каерда бўлишидан қатъи назар, унинг орзулари доимо ўшалар эди. «Рубоиёт шарҳи»ни ёзиб жаҳонга ҳёт ато қилди. Қалами «Лавомеъ» асарини бунёд этиб нур шуъласини уфқларга етказди. Унинг табъи билан «Лавойиҳ» асари пайдо бўлди. Бу «Лавойиҳ» ягоналиқда жилва топди. «Ламоъот»нинг шуълалари зоҳир бўлгач, зот шуълалари орасида яна бир шуъла пайдо бўлди. «Тову мимия» шеърларига шарҳ ёзиб, Ибн Фориз руҳини шод этти. «Шавоҳид» гўзал асар бўлди, юзлаб уни ўқиганлар роҳатландилар. «Нафоҳот»ни тутатгач, руҳ андин меҳр-муҳаббат ҳидини сезди. «Тухфат ул-ахрор» асарини ёзиб, оламга сирлар ҳазинасини сочди. «Субҳа»ни ихтиёр этиб, шарҳлади ва эл мулки аро донг таратди. Унинг «Силсиласи» ҳаракатга келгач, ошиқлик унинг мавзуи бўлди. У «Ошиқ ва Машшук» асарини ёзди, ишқ эли анинг ўтидан янада ёнди. «Қасойид»ни тузишга унинг раъи уйғонгач,

дурлар сочилиб, кўнгли пок кишилар ундан оройиш олдилар. Унинг «Газалиёти» жаҳонга ўт солди, шуъласи эса жонларга юзлаб учқун таратди.

У ўзга бир фанда рисолалар ёзиб, барчани ҳақ васлига йўллади. Агар тафсилоти билан бирма-бир таништирадиган бўлсақ, сўзимиз бенихоя бўлади. Бундан ҳеч бир нафъ йўқ, гапимизни тугатмоқка имкон бўлмайди. Китобларининг оти тугаса ҳам, унинг фазилатлари чексиздир. Юзлаб сўз билан ҳам зотларининг васфини тамом килиб бўлмас. Унинг мартабасини ҳар бир киши фалакча ҳисоблайди. Унинг пок ўйлари — ёруғ қуёшдир. Унинг илмини денгизга ўхшатса бўлади. Унинг камолотининг ниҳояси ва мартабасининг ҳадду чегараси йўқ.

Камол аҳлида шундай сўз бор: одамнинг зийнати камолотидадир. Чин мулкининг барчаси унинг домидадир, ақл анинг косасидан баҳраманддир. Ундан Одам авлоди баҳраманд, у олам аҳлиға йўл кўрсатувчи ҳомийдир. Ҳушёрлар ва май аҳлиниң жони роҳати ҳамдир. Унинг жомидин Навоий ҳам баҳраманддир.

VIII

*Бу етти жаннатосо гулишни ва ёти осмонсифат қаср
наққобилигининг сабаби ва меъморлигининг
кайфияти ва иморатининг тарихини — лойиҳасини
ўзгартиришилар билан гўзаллаштиromoқ ва биносининг
нуқсонларини тузатишилар билан дилкашроқ қилмоқ
ва адабсизликлар учун узр айтмоқ
ва ўзбошимчаликлар учун маъзират сўрамоқ*

Бу кеча найрангбоз фалак олам аҳлига лўттибозликлар кўрсатди. У нилгун осмоннинг кенг фазосига жуда кўп ажойиб мунчоқларни (юлдузларни) териб ташлади. Мунчоқлар гуногун хосиятга эга бўлиб, худди буқаламундек ҳар онда турланиб турар эди. Уларнинг ҳар бири ўз табиатига яраша юз хил найранг кўрсатар, бир нарсани пайдо қиласа, иккинчисини йўқ қилас; ҳар бири бир жаҳон фитнани юзага келтирасиб эди. Юлдузлардан бирининг табиатида наҳслик — хосиятсизлик мавжуд бўлса, иккинчисида баҳт-саодат машъали порлар эди. Булардан қай бирининг тақдирни нима билан боғланган бўлса, бу оламга ҳам унинг таъсири ёйлади. Буларни кўзбўймачи, найрангбоз эмас, гўзал раққоса деса бўлади. Юз туман ой юзли гўзал, йўқ, ой юзли эмас, кумушдек оқ никобу кумуш бадан ўйинчи дейиш керак. Уларнинг барчаси юз хил ном билан жилваланади; хуснининг гўзаллиги

билан кишини ўзига мафтун этади. Баъзилари парда билан ўроғлиғу баъзиларининг пардаси бўлгани ҳолда, юзи кўриниб ҳам туради. Бу таажжуб ҳолат ақлни лол қилиб, ҳар нафасда кишини ўзга бир хаёлга олиб боради. Мен буларни кўриб, гоҳ ваҳимага тушиб, гоҳ фикрга толиб, дам-бадам ҳайрат устига ҳайратланаман. Кўнглим уйида ақлнинг карори йўқ, ақлим ҳам, кўнглим ҳам бу ҳолатга ҳайрон ва маҳлиёдир. Ақлим буларнинг ҳақиқатини фаҳм этолмаган каби, фикрим азму қарорини идрок қилолмай қолди. Қайғу кўнгилни азобга соловергач, кўз уйини уйку қоронгилиғи босди. Шу пайт, хаёл суратлари бўлмиш туш — фикр уйида ҳар хил ва гуно-гун суратларни намойиш қиласди. Тушимда ўзимни ажойиб бир водийда айланиб юрган ҳолатда кўрдим. Бу водий шу даражада кенг бўлиб, унинг ичида еттига жуда мустаҳкам ва баланд гумбаз бор эди. У гумбазларнинг ҳар бирида ўти-риш — дам олиш мумкин бўлган жойлар бор эди-ю, аммо мен бир жойда бир нафас тўхтамас ва ором олмас эдим. Уларнинг ҳаммаси осмон гумбази сингари доира шаклида бўлиб, бир-бири атрофида айланар эди. Ҳар бир гумбазнинг ранги ўзи-га хос бўлиб, четдан қараган кишига худди бир ибодатхона-дек туюларди. Еттига гумбаз ишида еттига мутафаддий одам бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос нодир сифатга эга эди. Улар кийган тўн ҳам ўз гумбазининг рангига монанд бўлиб, ҳар бири ўз гумбазининг иши билан машгуя эди. Биринчи гумбазнинг туси қора бўлгани каби, ундаги одамнинг афт-ангори ҳам қора эди. Иккинчисида зарҳал кийим кийган одам, зар рангли уй ичида сап-сариқ бўлиб юрар эди. Учинчисининг мақоми яшилранг гумбазда-ю, тўни ҳам яшил, юзи ҳам сабза-ранг эди. Тўртингчисининг либоси гулфом бўлиб, у гул рангли уйда ором оларди. Бешинчиси кўк кийимли, доно одам эди, у кўк гумбазли хонада истиқомат қиласди. Олтингчисининг тўни жигаррангга мойил бўлиб, шу рангдаги кошонада турарди. Еттинчисининг либоси оқ кофурий эди-ю, унинг обод хонаси ҳам шу тусда эди. Ҳафтанинг ҳар бир куни шу хонадонларнинг бирига хос бўлиб, ўша куни шу жойда ички-лик, ўйин-кулги, раккосалар базми бўлар эди. Бу кошоналарнинг ҳар бирининг ичини бир иклим деб билаверинг. Буларнинг ичида умидвор — хурсанд одамлар ҳам, хафалар ҳам бор. Мен бу ерда истиқомат қилувчи одамлар орасида етти кун юриб, ҳаммасига назар қилас эканман, ҳар уйнинг доно эгаси менга бир афсона айтиб берди. Бу афсоналар ҳар кимнинг ўзи турган уйда бўлиб ўтган, ўз кўзи билан кўрган воқеаларнинг ҳикояти экан. Бу афсоналарнинг ҳар бирида гаройиботлар, гаройиботларнинг ҳар қайсисида ажойиботлар кўп. Мен бу афсоналарни ёдлаб, жоним сахифаларига ёзиб қўйдим.

Қачонки буларни қалам билан таҳрир этишга киришар эканман, хузуримга хизрваш бир мўйсафид келиб, деди:

«Эй, чарх гумбазларида күёшдек жилваланиб сайр қилувчи одам! Етти уй ичидаги сенга майл кўрсатган одамларнинг не хайл эканини англадингми? Етти гумбаздаги номуқаррар ранглар лутф билан ҳар хил тусга кириб туради. Ундаги етти уйда маскан қилиб, ҳар қайси бир уйни ватан қилиб олган одамларнинг тўни ҳам, уйлари сингари, ҳар лаҳзада бир тусдан иккинчи тусга киради. У одамлар етти афсонасини айтиб бўлгунларича йўқ эди, сен ёдлаб олдинг. Сен бу ажойиб сафаринг мавридида гаройиботларга назарсолар экансан, бу ердаги кайфиятни не деб фаҳмладингу ишнинг асл ҳакиқатига қандай тушундинг?»

Мен бу саволни берувчининг салобатидан юз хил истихолага тушганим ҳолда, хурмат билан тубандагича жавоб бердим:

«Эй, ҳумоюн руҳу гўзал руҳсорга эга бўлган, юзидан бутун инсоният ақли нури порлаб турган зот! Мен бу фурбатхонада айланиб юрган бир ғарибу ўз муродини изловчи бир факир мусафирман. Мен бу ерда кўринган ажойиб ва гаройиб нарсаларнинг ~~намалларини~~ билмадим; «мусоғир — кўрдай бўлади», деганларидек, ҳеч нарсанинг ҳакиқатига тушунмадим. Буларнинг сирри-пинҳони сенга маълум бўлса, айтва баён қил!»

Табаррук фариштасифат руҳоний шундай деди:

«Эй, бу пинҳоний сирлардан насибаси бор одам! Хушхабар — мужда бўлсинким, ложувард ранг билан қопланган чарх сенинг юлдузингни саодатли қилиб яратган экан. Низомий Ганжавий кўп меҳнат қилиб, жаҳонга беш ганж — беш хазина, яъни «Хамса»ни ёзib берган эди. Шу билан бирга, ҳинд сеҳргари бўлмиш Хусрав Дехлавий ҳам у билан баҳслашиб, шундай бир хазинани, яъни ўз «Хамса»сини юзага чиқарган эди. Сен эса, икки йил машакқат чекиб, улар айтганидан ортиқ бўлса бору, аммо кам бўлмаган уч достонни ёзган эдинг. Мана энди, вақти соати етгач, яна қалам тебратиб, тўртингчи номани, яъни, «Хамса»нинг тўртингчи достони бўлмиш «Сабъаи сайёруни ҳам ёзадиган бўлдинг. Сен тўрт гавҳарга пардоз бериб, тўрт унсурни таркиб топдирадиган бўлдинг. Сенга баҳту иқбол ва давлат ёрлик қилиб, ер юзига таниладиган бўлдинг. Низомий «Хамса»сининг тўртингчи достони бўлмиш «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») мушк ҳидидек муаттарлиги билан ҳаммаёққа тарқалган, Хусрав Дехлавийнинг тўртингчи достони «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») ўз гўзалиги билан жаҳон ақлини ҳайратга солган эди. Энди сен ҳам кенг, баҳаво жой топиб, улар қаршисида баланд

ва азамат бир бино бунёд этгайсан. Улар сенга неки кўргузган бўлсалар, мен бошдан-оёқ таъбирини баён айлай: уларнинг ҳар биридан сенга башорат бор, шудли — зеҳнли одамга бу сўздан ишорат бор. Сенга етти баланд гумбаз бўлиб кўринган нарса ва унинг ичидаги етти офтобжамол гўё етти қават осмондаги етти қўёшдек улуғ устозлардир. Сенга бу қиссадан ишорат шулки, аввал бунёд этилган қасрларнинг кусурларини битириб, етти қаср ичига етти хур ўтқазиб қўйгайсан. Аввалгилаrinики қанчалик ранго-ранг товланиб турган бўлса, сенинг қасрларинг ҳам худди ўшаларга ўхшаб, алвон-алвон товланиб — жилваланиб тургай. Кўрганинг етти афсона устига яна етти турфа афсона қўшгайсан. Улар ўз латофати билан элга жон бергай, киши вужудига рух бағишилагай. Ақлнинг оғзини кулги билан тўлдириб, руҳнинг кўзини уйқу билан маст айлагай. Сенинг сўзинг билан яралган қасрларнинг ҳар бири юз ғаройибот билан тўлиб, беҳисоб ажойиботлар билан жилвалангай. Сен бу ташаббусда шодликка етгайсан, достонингни сўз билан безашда муваффақиятларга эришгайсан!»

Сўзи тугагач, ер ўпид пирга таъзим қилдим. Ҳамда шу пайт, хурсанд ҳолда, сескайиб уйғондим. Кўрганларимнинг барчаси хотирамда қолгани ҳолда, пир билан унинг тушимга берган таъбирини унугтан эдим. Асли ҳеч ким тушимга таъбир берганни йўқ, балки хотиrimda шу каби ўзгаришлар юз берган эди, холос. Бинобарин, ҳар бир туш ва ҳодисага таъбир берадиган, юқори камолот эгаси бўлмиш таъбирчини чорлаб, жаҳоннинг бу доно кишисига тушимни бошдан-оёқ айтиб бердим. У кишига, эсимдан чиққанидан бўлак, хотиrimda қолган ҳамма гапни бир-бир баён этдим. Нукталарга маъно ва пардоз берувчи муаббир, менинг розимни эшитгач, дарҳол уни шарҳлашга киришди. У зот оқшом тушимга кирган пирдан тортиб ҳамма кўрганларимни таъбир айлади. Тушимнинг таъбирини эшитар эканман, тушимдаги пир ҳам эсимга тушди. Мен у кишидан нимаики гаплар эшитган бўлсам, ҳаммаси хаёлимда қайта жилваланди. Бу икки пирнинг сўзи бир хил бўлиб, иккаласиники ҳам сидқидилдан айтилган сўзлар эди. Тушимдаги фаришта қандай нукталарни баён айлаган бўлса, бу ҳам худди ўша фариштамисол гапларни айтди. Мен шу икки далилга эга бўлгач, достонни ёзиш ишига шошилинч киришдим. Ва жазм қилдимки, холики азалнинг (худонинг) ҳукми қатъий ва ўзгармасдир. У, менга бу мулкни (ижод мулкини) фатҳ этиб — эгаллашни насиб этмиш. Агар тангри бирор нарсани насиб айлаган бўлса, бу бобда дунёнинг сўз ва созининг аҳамияти йўқдир. Бу нарса насиб бўлган одамнинг қанчалик узрли юмуши бўлса ҳам,

барибир, шу ишга киришмай иложи йўқдир. Буни ёзиш учун, таъбимнинг рағбати зўр бўлишига қарамай, жуда эҳтиёткорлик зарур эди. Ахир, мендан аввал қалам тебратган зотлар ҳам ниҳоятда қўп саъй-ҳаракат билан шундай достон ёзган эдилар. Уларнинг нукталари бошдан-оёқ гўзал маъноларга эга ва ҳар қайси достон Чиннинг суратхонасига ўҳшаган ажойиб бўлиб, бутун олам эли уни жони дилидан қабул этгани ҳақида менинг таъриф-тавсиф қилиб ўтиришга ҳаддим ҳам йўқ. Улардек васф-тавсиф қилишга менда ҳад ва имконият йўқ. Улар қимматбаҳо маънолар сандигини очиб, олам аҳлига дурри-гавҳарларни сочилиб ётган денгиз ва кон деса бўлади. Лекин қарам-саҳоват эгалари гавҳар сочганда, бир тарафга кўп, иккинчи тарафга кам тушиши табий. Ҳаммаёқка бир хилда кам-кўстсиз дур сочиш, ниҳоятда эҳтиёткорликни талаб этади. Ерга сув сепадиган одамлар жуда кўп, аммо атир сепадиганлар эса онда-сонда. Агар жавоҳир тошларни йўнувчи заргар бепарвороқ бўлса, кўп ҳатоларга ва зарапга йўл кўяди. Кўпгина тезкор ва шошмашошар усталар чала-чулпа ишлашни ўзларига одат қилиб олган бўладилар. Улар ўзларининг тезкорликларини маҳорат деб ғуурланишлари туфайли, ишларида катта-катта нуқсон ва камчиликлар юз беришини фаҳмламайдилар. Лекин шогирдлар устозларининг таънасига қолишдан қўрқиб, ўз ишларида камчиликка йўл қўймай, туну кун эҳтиёткорлик билан ишлашлари натижасида ҳатолари камроқ бўлади.

Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавийнинг икковлари ҳам моҳир устозлардан бўлиб, маҳоратда ҳаммадан устунликлари барчага аёндир. Улар ўз асарларини қанчалик маҳорат билан ёзган бўлсалар, шунчалик эҳтиёткорлик билан иш тутганлар. Мен, улар ҳеч қандай саҳв қилмаганлар, демайман, йўқ, балки улар хато қилган бўлсалар ҳам, ўзлари билмаганлар. Улар ўз китобларига бошдан-оёқ минг хил зебзийнат бериб, кишиларни сеҳрлаганлар. Лекин, афсуски, улар афсоналарни яратар эканлар, хушёрлик ва эҳтиёткорликни қўлдан берган жойлари ҳам йўқ эмас. Гапимга қулоқ соладиган бўлсангиз, тубанда мен уларни муқаррар кўрсатиб бераман. Бири шуки, улар дард-ғамга унча аҳамият бермаганлар, яъни ишкни дарддан ажратиб ташлаганлар. Масалан, кимки бироннинг меҳр-муҳаббатидан ҳоли бўлса, у осмон қуёши бўлса ҳам аҳамият бермаганлар. Агар уларга бир тарих матлуб ва мақбул бўлиб қолса, улар бу тарих қанчалик тўғри ва нотўғрилиги ҳақида ҳеч фикр юритмаганлар. Ишқ деган нарсани сўз билан безантириш ҳамма учун ҳам хушдир. Ишқ ўти кимнинг кўнглига асар қилса, жонига ўт солиши

лабинийдир. Ёлғон сўз айтиш жиноятдир, хусусан, ёлғончилик одат хукмига кирса, одам учун дунёда бундан бемаънилик нўқдир. Ахир, ишқдан сўз очганда, ёлғон-яшигу аҳамиятсиз сўзлар ҳам ошикка ўтдек таъсир қиласеради. Иккинчидан, у асарларда байзи номуносиб гаплар ҳам йўқ эмас. Масалан, шоҳ Баҳром айш-ишрат қилиш учун етти қаср бино қилдирган, деган гапни олайлик. У қасрларга етти мамлакат шоҳининг ҳар бири латофат ва ҳуснда тенгсиз етти қизини келтириб кўйиб, ҳар куни шу қизларнинг биттаси билан ўша қиз турган кошонада майшат қилгани ёзилган. Шунингдек, Баҳром ичкиликка берилган бўлиб, эртадан оқшомгача май ичиш билан банд бўлган. Кечқурун уйку маст қилганда эса, у шўх гўзаллардан афсона айтиши талаф қилган. Ажабланарлиги шундаким, улар қиссанахон бахши қиз бўлмасалар ҳам, афсоналар айтар эканлар. Шоҳ эса, тонгдан оқшомгача пайдарпай қадаҳлар тўла май ичар экан. Аслида унинг одати гафлат бўлган экан, уйқудалиги вақтида унга афсона айтишнинг не ҳожати бор? Бундай ҳолатда афсона айтишни ақл ман этмайдими? Ёки ёш қизлардан бўлак қисса айтувчи бахши топилмайдими? Ахир ҳарамнинг бир қанча нозанинларини шоҳ ҳарамхонасида эҳтиром билан асраш лозим бўлган жононларни қиссанахонга чиқазиш тўғрими? Ахир, уларнинг ғамзаси кишиларни сеҳрлайди-ку, бир қиё боқиши юз туман кўзларнинг уйқусини қочириб юборади-ку. Уларнинг лаблари одамларни қатл этиш учун шаробга олуда қилинган: кўзлари эса, ноз-ишва билан уйқуга омихта қилинган эмасми? Шоҳ эса, буларга: «Афсона айт, ҳеч узр ва баҳона кўрсатмай қисса айт!»— деб ҳукм қилса!— «Сиз уйгоқлик билан ҳориб-чарчанг, мен ухлаб ҳузур олайн!»— деган таклифни қилса! Одамийлиги бор кимса шундай сўзни айтадими? Фараз қилайлик, шундай таажжубланарли иш ҳам бўлсин. Ҳали бундан ҳам ғалатироғи бор. Масалан, ўз замонасининг иккита ягона кишиси бўлмиш Низомий билан Хусрав Дехлавий нодонлар учун бу каби мақтовномалар ёзиб, ўзларини ўшандай тубан кишиларнинг маддоҳига айлантиришлари жуда ажабланарли. Улар бу мадҳни ҳаддан ошириб, жуда узундан-узок қилиб. китоб ёзганлар. Бу назмларни ёзишда уларнинг ҳар бири жуда кўп ранж-машақкат чекканлари ҳолда, ўз «Панж ганж» ларидан бир ганж, яъни «Беш ҳазина»ларидан бир ҳазина яратганлар («Хамса»нинг бир достонини ёзганлар) Оллоҳ-оллоҳ! Бу қандай ганж бўлди? Йўқ, бу ганж эмас, элга сарбасар ранж бўлди! Агар у икки устоз давр ягонаси бўлганларида эди, бу ишлар шу таврда бўлмас эди. Шуни унутмаслик керакки, улар комил устоз эдилар, аммо ўз ишларига қаттиқ берилиб — ғуурланиб кетганлари учун, ўз хато-

ларидан ғофил бўлиб қолдилар. Кимки бир ишда қибр-ҳавога йўл кўйса, унинг кўнглида кўпгина маънолар ўзидан яшириниб қолади. Мен уларнинг жуда фақир ва бебизот шогирдиман ва ўзимнинг риёзатимда уларга итоаткор — мутеман. Доимо бир хато юз бериб қолишидан, тасодифан бошимга бир кулфат тушишидан ваҳимадаман. Мен ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш қилмоқчиман, ишнинг арқоқ-ўришини билиб, ўрнига қўйиш ниятидаман. Мен шу ишни муродимдагидек қилиб бажарсам, устозларимнинг руҳидан мадад олган бўламан. Шу ишни қилиш орзуси кўнглимга тушгандан бери эҳтиёт бўлиш лозимлиги ҳақида ўйлайман.. Шу сабабдан бўйса қерак, доим бу гўзал афсонанинг, балки хуш наво таронанинг ҳайли билан яшайман. Аммо бу бирор ерда ҳеч қандай тағийр-ўзгариш бўлиши мумкин эмас, деган гап өмас, камчиликсиз иш қилишнинг ҳеч бир тадбир ва чораси йўқ. Бу ҳақда гапириб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ. Ҳали бошлануб, охирига етганда ишнинг сифати ҳам англашилиб қолар.

Ё раб, иш бағоят мушкул, мен бечора эса хаста ва кучсизман; пашшадек жоним билан филнинг ишини устимга оляпман. Бу худди осмон томига нарвону қуёш шамига шамдон ясайман, дегандек гап. Бу, аждаҳони тутиш учун, ўргимчак ипидан каманд қилмоқчи бўлган одамнинг ишига ўхшайди. Бу иш ниҳоятда оғир ва душвор бўлишига қарамай, мен худди масти ва телба кишилардек беҳушлик билан, бажараман, деб бел боғлаб ўтирибман. Аммо, эй тангрим, бундай оғир ишга кўл урар эканман, сенинг лутфу марҳаматингдан умидворман! Иш қанчалик беадад ва машаққатли бўлмасин, агар сен илтифот қилиб, мадад берсанг, охири хайрли бўлур. Сен ёр бўлсанг, заррага қуёшни пинҳону катрага денгизни макон айлашимга ишончим бор. Қаламим учидан тезюар кема ясад, олам ичра гала-говур солиб юборсам, ажаб эмас. Қоғозни қаламим билан алвон рангларга бўяб, ажойиб ва ҳайратомуз асар яратсам, ажаб эмас. Қаламим билан олам ичра оғатлар, балки қиёматлар солсам, ажаб эмас...

IX

Салтанат дengизининг соф дурри ва халифалик
маъданининг ёниб турувчи лаъл тоши, яратувчилик
тожининг асл жавҳари, зебу зийнати; салтанат,
дунё ва диннинг муҳтарам кишиси, мулки
ва салтанати барқарор бўлмиш Султон Ҳусайн
Баҳодирхон мадҳуни қилмоқ ва бу баҳона била заррани
қуёшга соғинтиromoқ

Кўнглим қалам ноласидан наво топиб, сўзлашни истайди. Ой иқбол, келиб ҳужрамни супургил ва ёстиқнинг чангини ойна олдига қоқ! Бахт навкари, эшикда ҳозир бўл, ким ширмоқчи бўлса узрин айт! Эй фалак, хизматни очик айтиб, меҳринг саҳифасини ҳозирла! Эй тўлин Зуҳал, сиёҳдонимга руҳсорингни солиб, унинг сувини қорайтири. Муштарий, қалам учини тозаламогим учун дастор ярат! Эй Баҳром, киличингни книга сол, фитначилар ҳам бир оз дам олсинлар! Күёш саҳифангнинг юзини порлоқ қилиб, зарварақдан уни олтин сочувчи эт! Зуҳра, сен дилнавоз қўйингни бир оз чалмай тур. Эй Уторид, сен эса останамни ўпид, олдимга халтамини қўй. Эй Ой, сен қаламтарошимни олиб ҳилолингнинг учидан тиғъяса! Мен қаламимни учлаб саҳифалар аро гавхарлар экишни бошлай, шоҳ мадҳида дурдай пок ва маъноли сўзларни баён қилас.

У азалдан шоҳлар шоҳи, диннинг байроғи, илм тарозиси, аҳли дин орасида ғолиб шоҳ бўлиб яратилган. Шоҳ Султон Ҳусайн бин Мансурнинг зафарлари бутун оламга хурсандлик бахш этди. У саҳоват эгасидир. Унинг отаси хон бин Хон ота эди. Шоҳнинг отаси ҳам, онаси ҳам хонлардан бўлиб, жаҳонда унинг каби яна бошқа бир хон бўлмаган. Чингизхон учинг улуғ отаси, Аланқува унинг онасидир. У салтанат фахри. Шоҳлар унга қуллик қилсалар, у дарвишларга тобиълигини изҳор этади. Аждаҳо унинг кўлида чумолидай ҳаракат қилади, лекин у чумолига ҳам марҳаматли. У разм солгандан чақмоқдай барқ уриб туради, унинг шамъи қуёшдай порлади. У ҳар илмда соҳиби камол, илму камол аҳли эса унинг талабаларидир. Унинг адолатпарварлигидан кўпчилик афв марҳаматига эришдилар, раъият эса, осойишталиқдан бўлак нарсани билмайди. Қаердаким тўполон-ғавғолар бошланса у бундай нотинчликни бартараф этишда моҳирдир. Оlam аҳли ўртасида уруш бошланса, қиёмат бўлгандай нотинчлик вужудга келади. Гирик жонлар фано селига гарқ бўладилар. Икки томон икки бало тоғидай бир-бирларига қарши турадилар. Икки подшоҳ бир-бирларига қилич тортиб, Рустам билан Исфандиёрлар каби жанг қиладилар. Шунда фитнаи жаҳон ичра салобат солиб, у чарх майдонида шовқин-сурон солиб отлиқ булатдай жаҳонни кезади, йўқ, у саҳоб оятининг қатра сочувчи булатидай бўлади. Ёю тиги яшиндай кучга эга бўлиб, оти ажал яшинидек тез югуриб, руҳлар тўдасини кочиради. Жисмнинг захмидин жон қонга ботса, тан унинг жонидан дармон олади. Тиғларнинг юлдузи жилва қилганда, бутун олам қоронгулилкка чўмади. Сен бу қоронғулик ичида қуёшдай кўриниб, чақмоқдай отинг билан фалакда пайдо бўласан ва қаҳр борерни топиб Баҳром каби қилич тортасан. Тифинг билан қон

тўкуб Жайхун дарёсидай оқизасан, гурзи билан тоғни даштга айлантирасан. Чарх нола айлаб титрайди, нола қилувчи бўлса бир булутдекдир. Бу титраш билан нола ўша булут туфайлидир. У дўлдай юлдузларини ерга сочади. Яъни, ғалабага шунчалик эришиладики, чарх бошинг узра гавҳарларини сочади. Бас, тиф селидан адоват юзага келса, у адоват ўтининг ёнмоғига йўл кўймайди. Бир зумда иқлимни фатҳ этиб, олам аҳли ўртасида хавф-хатарни бартараф этади. Давлат қасрини ободонлаштиранг, разм майдонидан уни томоша қилганингда шод бўласан. Қоронгу майдонни силкитганингда бода билан айвонни ёритгин. Туар жойинг Жамшиднинг уйи бўлса, қадаҳинг қуёш жомидан бўлсин.

Базмингга келган эл ичида белларини боғлаб шоҳлар хизмат қиласи. Улар қўлларини қовуштириб, кўзларини ерга тикиб, хизматга шай турадилар. Токи, уларга ўтирмаққа рухсат берилмагунича. Гулдай юзли Соқий париваш хушбўй май тутуб тақдим қиласи. Мажлис шон-шуҳрати шунчалик беҳадларки, аҳли хирад ҳам кўзларини ердан узолмай турадилар. Зуҳрани кўқдан туширишиб, созандалар наво чалишга шайланадилар. Икки тарафдан хонандалар саф тортишиб, ўнг томондан шундай туркий ашулалар қилишадики, уларнинг хушвозлиги ва ёқимилигидан жонлар роҳатланиб, ҳалқ кўзларига ёш келади. Сўл томондагилар форсий куй ва ашула-ларни айтишиб, Ироқу Ажамни ўзига мафтун этар даражада ўйин-кулгу ясадилар. Жом аксидаги бу юлдуз нурлар орасида Суҳайлдай ранги тоза, ақиқдай тиниқ бўлиб порлар эди. Бу раҳоний майни ичишда сенинг юзинг гулистони юзлаб гуллар сочади. Базмда бу жаннатмисол бўстон ҳар доим баҳор фасли либосини кияди. Сен баҳор каби шоду хуррам, баҳор ёмғиридек ёш тўқасен. Ҳар бир куйни дикқат билан тинглаб, бевафо даҳр билан видолашасен. Сен жисминг билан руҳонийсен, даҳр базмини эса фоний кўрасен.

Салтанат ҳавасидан кўра факр сultonлигини афзал кўрасен. Ҳавасинг тўғри сўзу дардмандлик, бенаволик. Сен муҳтоҷлик, алам ёшини ҳар жойда шамдек сўз билан тўқдинг. Сен мастилик уйини ул сел билан ҳароб қилдинг. Жаҳоннинг бевафолигини кўриб кўзингдин ёш оқсада, юзинг кулиб боқади. Ўшанда қўлингга қон тўкувчи тиф олиб, унинг кучи билан бутун жаҳонни эгалладинг. Бу жон, кимки тарона ча-либ дарду алам чекканларга бор нарсасини сочиб эътибор айлади. У беҳисоб май ичса ҳам маст бўлмади, нафс ҳук-мига тобеъ бўлмади. Май сенга фано учун сабаб бўлиб, сенга нуру сафо ато этди. Қандай таажжуб, агар бода, нур ва сафолик ҳар бир қадаҳда мавжуд бўлса. Боданинг мо-ҳиятини ҳароб деб билмак ва уни дам-бадамгина ичмоқни

билмоқ керак. Барча мазҳабда касалманд фосиқдан кўра, мағрур зоҳид яхшироқдир. Шундай май ичиб мен сўз юриттим. Мастилиф уйқусидин кўзни юв, бедорлигинг баҳт қоровулилар, эртанги кун учун эса худо сенга ёр. Тонг салқинида кўздин уйқу қочиб, бошдин май ўчади. Узр кўзларидан сув оқизиб, ундан маҳорат суви яса! Қибла сари йўлланиб, тангри амрин бажо келтир. Тангрининг амрини тамом бажаргач, адл таҳти томон йўллансанг бўлади. Шунда бошингга Каёний тожини кийиб, сўз иқтидори билан ҳукм қиласанг арзиди.

Ҳар тарафдаги мазлумлар сенинг ҳукмингни эшитиб, барчasi нола қилиб қўзғолганларида, сен ширин қаломинг ва очик чехранг билан ҳалқ олдида сўз сўзлаб, унинг бошига тушган зулмини адолат ҳукми билан алмаштириб шод қилурсен. Бирининг дардига чора топиб, бирининг бошидан сарҳисобини олиб ташлаб, бирисининг кўкати баҳосини кўтариб, унинг умр баҳорини айш-ишрат боғига айлантирасен, киминингки қандай орзуси бўлса, унинг орзуларига мададкор бўлиб, унинг ишларини саранжом қиласен. Шунда улар ечишмаган ишларини ҳал қилишдан озод бўлиб, мурод сари интиладилар. Унда Ануширвон ҳам ўз адолатини эслаб хижолат чекади ва сенга қойил қолганидан бошларини силкитиб карсак чалади. Сенинг адолатинг кундан-кунга барқарор топиб бутун жаҳонга шуҳрати таралади. Шунда шоҳлик либоси қаддингга мос тушиб, барча шоҳлар қаддиларини сенинг савлатинг олдида әгиб турадилар. Сенинг адолатинг била жаҳон тўлиб, шунда адолатнинг қандай бўлиши амалда наамён бўлади. Шунда аршдан — «унинг давлати абадий барқарор бўлсин!» — деган нидо келади.

X

Поклик баҳористонининг яшинаётган боғи ва иффат шабистонининг гавҳар кечаги чироги, равшанлик тоғи исмининг парийси, маҳбублиқ осмонининг қуёши, яхши ҳулқ ва тавсифлар мақбулидан қисқача изҳор қилмоқлик

Наққош яратувчилик санъатига қалам учини теккизганида, кўйкранг осмон гумбазлари гунча пардаларидек қаватма-қават бўлиб вужудга келди. Бу бийик айвон — чодирлар таҳ-батаҳ тўққиз қават катта пардалар билан айлантирилиб, ҳар бир парда юлдузлар дурридан ясалган инжулар билан безатилди. Бу баланд пардалиқ салтанатда сарой эгаси пардалар теварагига қўриқловчидаи айланиб юрарди. У томонга на боди насим

ва на хаёл шабадаси эсмас эди. Ақл бу фикр билан паришон эдиким **Жаброилнинг** ғами шундай нидо айлади. Бу тўқиз баланд ниқоб устма-уст ҳарир матодан тўқилгандир. Ҳеч бир маҳбуб у ерда сирдош эмас, балки бирорта ҳам малойик ҳам йўқ. У ерда фалак мансабдори таҳтда ўтиради. Ердаги поклик таҳтида эса бир моҳпайкар бор. У Сулаймоннинг аҳди паймони, ҳамнишину муниси ҳамдир. У Сулаймоннинг ёри бўлса ҳеч ажаб эмас, агар унинг оти Билқиси соний (яъни иккинчи Билқис) бўлса. Бу Билқис, покликда энг улуғи, буюк **Хадичадир**.

Фалак унингдек тоза зот ва гавҳари покни кўрмаган. Унинг гавҳарининг суви найсон булутидандир, гавҳари эса, ҳаёт сувидандир. Шунинг учун ҳам унинг сўзлари жонбахшидир, қаноатининг баҳри уммон дуррини баҳш этади. Лўла ёстиғида қўёш қўзгу бўлиб, унинг жамолига тикилиб ўртанади. Йўқ, у қўзгу эмас, абадий уй қизидир. Унинг отини гоҳ меҳр, гоҳ ҳуршид деб айтишади. У юзини яширмай хизмати йўлидан боради. Ниҳоят у титраб, саргайиб ерга ғойиб бўлиб кириб кетади. Унинг барча ходимлари парийга ўхшаш бўлиб, кундуз куни юлдуз каби яширинган бўлишади. Унинг поклиги боғидан булбул қочиб, гул гунча гумбазига яшириниб олади. Агар у ўзини парда билан яширмаса, сунбул биланрайхон ундан ташвишга тушади. Ҳайратдан қарашга ҳавас қилган нарғис ҳам қўзларини ердан кўтара олмай туради. Унинг иффатлилигидан бутун жаҳон аёллари имонга кирганлар. Тун оқшомида чиққан Ой уни кўриб, юзини қорайтириб олган. Унинг иффатини кўрган эл гапиришга ожиз. Итлари ипларининг ҳар бир тори узилиб фалакка чиқса, чарх уни гардишига ўқ қилиб, фаришталар уни ўз тасбеҳларига ип қилиб оладилар.

Эй, иззату буюклик осмонининг маҳбубаси. У ердан ўтмоқ-қа малойикларнинг ҳам мажоли йўқ. Агар сен бўлмасанг ой билан қуёш ҳам бўлмайди, икки баҳт юлдузи сенинг икки фарзандингдекдир. Бириси фазилатда нодири жаҳон, иккинчиси жаҳонга лутф ато қилувчи жондир. Бири адолат таҳтининг шоҳи бўлса, иккинчиси салтанат тепасидаги ойдир. Улар Масихо каби дардга шифо берувчи бўлсалар ажаб эмас, чунки уларнинг онаси Марямдир. То жаҳон турганича улар бўлсунлар! Жаҳон уларнинг қўлларида гаровда бўлсун! Сен бир дурсенки, шоҳга насибсен, шоҳнинг тунги дурри, фарзандисен. Икки ёнингда оташин гавҳар, икки ёнингда қимматбаҳо дур. Баҳт учун сиз тож тепасида бўлгайсиз, шоҳга муборак бўлгайсиз. Сояйи иқболингизни баланд қилиб, улуғ шоҳ соясининг иқболи бўлинг! Чун азалдин жаҳоннинг шоҳи сизсиз, сизсиз жаҳон бир нафас ҳам бўлмасун!

Шоҳ Баҳром достонига шуруғ қилишдан бурун бир неча сўз айтмоқ ва ўтган достонларга тузатиш ва ўзгаришилар киритилганинг узрини қилмоқ ва ҳар бир ганж-хазинага бир уй макон бўлгандек, ҳар достонни бир байтда ниҳон айламоқ

Сўз тилсимидан хазина очган кишининг табиати гавҳар тортуғчининг тарозусига ўхшайди. Тарозу тайёрлаган киши ўз жавоҳирларини тубандагича тақсимлади, Қоинот бозорининг тарихини (лойиҳасини) тузган меъмор ўз биносини шундай бунёд этдики, бу бозорда эл бошига турли-туман савдолар ва ғавғолар тушди. Ақл сарфловчи заршунос, бу гала-ғовурга қарамай, шу бозор ичидан дўкон очди ва дўконининг ҳар ёнига тоза гавҳарларни ва оловранг лаъл-ёқутларни териб ташлади. У ўз жавоҳирларининг баҳосини чиқариб, қимматини англағач, уларнинг сиридан бозор аҳлини шундай хабардор қилди:

Жаҳон денгизи ичida бўлмиш ҳар бир лаъл-жавоҳирни баланд ҳароратда тоблаб эритса, асл тошми-йўқми экани билингани каби, ҳар ким ўзининг зотан бир катра сувдан пайдо бўлганини фаҳм этса бўлади. Ўтдек тобланувчи лаъл ҳам, ёқут ҳам — ҳаммаси аслида тошдан пайдо бўлган. Қандай бир бебаҳо жавоҳир бўлмасин, кон унинг онаси, тош унинг отаси. Харсангга қанча шиддат билан зарб урманг, парчаламанг, бари бир унинг ичидаги жавоҳирга ҳеч қандай зиён ва шикаст етмайди. Киши роса фаҳм-фаросат билан идрок этса, одам ҳам худди шу тоза жавоҳирлар каби аслдир. Ота дуну (нокас, тубан) ўғил шарафли ёки ота латифу ўғил касаф (касофатли) бўлиши мумкин ва табиий. Масалан, Озар ўғли Халиллуллоҳ бутларни синдирган, бутпастликка қárши қурашган киши бўлишига қарамай, унинг ўғли бут ясовчи бўлиб чиқди. Язджирд билан Баҳром ҳам худди шу сифатдаги одамлар эди. Баҳромнинг отаси садаф каби паст ёди-ю, боласи худди садаф ичидаги гавҳар каби порлоқ ёди. Бу ажабланарли ҳол эмас. Буниси ниманики бузди, униси борин қайтадан тузди. Бу кимники ўлдирди ва мажруҳ қилди, у малҳам қўйиб, уларнинг жисмига рух берди. Қоронги туннинг зулмати кетиб, қоронғиликдан куёш балқиб, оламни ёритгани каби, бу куёш ҳам шундай нурафшон бўлдики, бутун жаҳонни равшан ва мунаvvар қилиб юборди. Худди меҳр-мунир жомдек бўлиб, ҳаммаёққа ўз зарралари билан умид нурларини сочгандек эди. Куёш салтанат таҳтига чиқиб ўтиаркан, ўз нури билан қандай буюклики кўрса, уни паст

этади. Лекин Баҳром гарчи саркашлик қилғанларни ўз зарби билан тубан қилса ҳам, пастда ётғанларни осмони фолакка кўтарди ҳам. Ким куюн сингари ҳаммани тўзғитган бўлса, тез орада уни жиловлаб, тупрокқа корди. Агар бирон гавҳар оёқ остида ётган бўлса, уни тож қилиб бошларга кўтарди. Мамлакат боғини адолат баҳори билан безади ва ҳаёт жўйбори билан суғорди. У, мамлакатни шундай кўм-кўк майсазорга айлантиридики, дунё худди жаннатдек гўзаллашиб кетди. Нимики зулм, бедодлик билан вайрон қилинган бўлса, доду адолат билан барчасини обод айлади. У көмронлигидан, шоҳлар ичра паҳлавонидигидан шу ишларни қилди. Унинг тенгини одамзод даврининг ҳеч бир тарихидан тополмайсиз. Бундай гаплар эшитилганда ҳам ақл ҳеч бовар қилмайди.

Аввалги қалам тебратган зотлар ҳам ўз номаларида шуларни баён этгандар. Улар бу тарихларни элга аён этгандар. Улар бу ишларни узоқ гапириб камолига етказган эканлар, мен нима учун яна буни чўзишим керак? Бир айтилган гапни иккинчи марта айтиш, бир сўзни ҳадеб такролаш ёқимсиз-ку ахир. Аввало, бунақа айтилган гапларни айтгим йўқ, айтганда ҳам уларчалик айтольмайман. Лекин бу гаплар устида оз-моз бўлса ҳам тўхтаб ўтмасам, ижод аҳллари мени маъзур тутмаслар. Модомики шундай экан, бу ҳақдаги гапларимни қисқагина айтиш билан кифояланганим аълодир, яъни, достонда нимики айтиб ўтилган бўлса, бу ерда бир байт билан ўшани эслатиб ўтгумдир. У ҳақдаги сўзни қисқагина қилиб тугатгач, ўз мақсадимнинг тафсилотига киришгумдир:

Шоҳ Баҳром шундай улуғ шоҳ эдики, бутун осмон остидаги ер унинг даргоҳи эди. У бошлаб Суҳайл юлдузидек толега эга бўлгач, Яман мамлакати устида ярқираб кўринди. Яман унинг нурига ғарқу тупроғи мушкдек муаттар, ҳар бир тоши ҳақиқдек жилвадор бўлган кунларда шоҳ Нуъмон унга отабеклик қилиб, оталардек шафқат-марҳамат айлади. Мунзир деган одам Баҳромга ўртоқ, ҳамсуҳбат, ажралмас дўст ва ҳамроз-сирдош эди. Каъбада Аҳмади Мурсал, яъни Муҳаммад пайғамбар қандай мақом тутган бўлса, Мунзир ҳам араблар ичиде шундай обрўга эга эди. У ажамда ҳам арабдагидек мақомга эга бўлиб, араб билан ажам ўртасида борди-келди қилиб турар эди. Унинг даврида Яман ғоят равнақ топиб кетди, унинг бу ердаги афсонага айланган қасрини эса, Ҳаворнақ дейилар эди. Ўша замонда бу қасрни бунёд этмиш меъмор Синмор номли зот бўлиб, у осмон меъмори (архитектори)дек ақл бовар қилмас даражада санъаткор эди. Баҳром доим ов қилиш ва қадаҳ-қадаҳ май ичиш билан овора; ўтирганда жом кўтариш, юрган-турганда

ов қилиш билангина банд эди. У ов кунларида ҳам май, мусиқа, қўшиқ, айшу ишратни қўймас эди. У, гарчи дам-бадам ичса ҳам, ҳеч қачон адолат қонунидан четга чикмас эди. Унинг овига шер гўрга (кулонга) ҳамла қиларкан, Баҳром ишртқич шер уясини гўрга айлантираш эди. У, бошлаб, иккита ишрек шоҳнинг бошидан тожини олиб, ўз отасининг мамлакатини озод қилди ва улардан хирож оладиган бўлди. Шерларнинг бошидан кулоҳларини олишдан ташқари, бир қанча «перман» деб ҳаммаёққа дағдаға солиб юрганларни тулкига айлантириб қўйди. Ранжу машаккатлар билан кураш қилиб, пайдарларни ҳалок айлаб, бу меҳнатлари эвазига қанчадан-канча хазиналарни қўлга киритди. У, талон-торож қилувчи золимлардан ўз кишварини тозалаш билан баравар, ҳалкни етти йиллик хирождан озод қилди. Кимки элнинг бошини етти йиллик кулфатдан озод қилса, тангридан унга ганжхазиналар инъом этилиши ажабланарли эмас-ку! Худди шундай бўлди: қўшинлари уни осмон сингари бошларига кўтариб юрадиган бўлдилар, унинг душманларига қарши бирлашдилар жисплашдилар. Бир вакълтар, у ҳали йўқ пайтида, бир неча юз минг аскар билан Хитой хоқони унинг кишварини босиб олган бўлса, энди бу неча юзгина кимса билан кечалари шубохун уриб, унга қақшатқич зарбалар берди. Ниҳоят, Баҳром шундай хоқонни тор-мор этиб, бу дунёдан у дунёга қочиб қолишга мажбур қилди. На хоқондану ва на унинг сипоҳидан (аскаридан) бу дунёда асар қолмади. Бу каби галабалар ўтмишда Баҳрому кейин Ҳусрави Фози, яъни сulton Ҳусайн Бойқародан ўзга ҳеч кимга насиб қилмаган. Ўз хасмидан шу каби курашлар билан кутулгач, мамлакат ҳалқига кўпдан-кўп адолату марҳаматлар айлади. Ниҳоят, шоҳ Баҳром адолати соясида етти иқлим саккиз биҳишт каби обод бўлиб, ноз-неъматларга тўлиб-тошид.

Мен бу достонларни шунчалик қисқа баён қилдимки, сўзларим орасида бирорта ҳам баҳсга сабаб бўладиган, тушиунилмайдиган ўрни йўқ. Айтишим мумкинчи, бу сўзларнинг ҳаммаси рост, ҳаммаси ҳам дилдан айтилган ва самимийдир. Аввалги икки достончининг ўzlари ҳам факат ростини айтиган бўлиб, у икковлари каби ростгўйнинг бўлиши ажабланарлиkdir. Уларга нисбатан бирон иштибоҳли сўзни орага киритсан, мен учун гуноҳдир. Тасодифан, бир чалкаш гап айтиб қўйиб, ишимда бирон нуқсон юз беришидан қўрқаман, албатта. Воеаларнинг тарихида ихтилофли ўринлари йўқ эмас, лекин бу каби хилоф — зиддиятлар аслида тарихчилар айби билан юзага келгандир.

Эндики мен тасвиirlайдиган воқеалар у замондаги мусаниифу муаллифларга манзур бўлмаган бўлса керак. Ёзилиши

менга насиб этган тарихлар худди муддаойимдаги тарихлардир. Кошки шу тарихлар бошлаб Баҳромгүр қиссасини ёзмиш устозларимга ҳам насиб қилган бўлса эди! Улар бу ҳақда жуда ҳам гаройиб афсоналар яратган бўлур эдилар. Шукрлар бўлсинки, бу дафтарни ёзиш менга рўзи бўлгану зиёфат бодининг бу етти бўстонини («Сабъаи сайдор»ни) яратиш менгагина насиб қилган экан.

Энг аълоси шукум, шод-хуррамлик билан тангрига шукр қилғайман. Тангридан ижодимга кушоду муваффақият тилаған ҳолда, достонни ёзишга киришгайман. Иш бошлашдан аввал шу гапларни айтиб ўтишни муддао қилган эдим, айтиб тутатдим.

Эй Навоий, не бўлса гуфторинг, айла бунёдким, худо ёринг.

XII

*Достоннинг бошланиши ва шоҳ Баҳромнинг
сайдга (овга) парвози ва суратгар Монийдек бир
гаройиб зотни сайд қилгани, баъки ўза унга сайд
бўлиб қолгани ва ҳийлагар фалак Монийси ажиб сурат
кўргузганидек, у Дилоромнинг дилрабо суратини
кўрсатгани ва у сурат Баҳромнинг тоқат
ишини узгани*

Ўтган замон донишмандлари Эрон подшоҳлари ҳақида кўп нарсаларни ёзиб қолдирдилар. Жумладан, шоҳ Баҳромнинг қилган ишлари ҳақида тарих саҳифаларига тубандаги гаплар ёзилган: баланд осмон Баҳромнинг жоҳи салтанатини фалакка пайванд қилди. Унинг салтанатини ойдан ойга, йилдан йилга кенгайтириб, то Рум ва Чин-Хитой ўлкалари ҳам; Чиннинг хоқони-ю, Румнинг Қайсаригача унинг ҳукми остига ўтди. Бугина эмас, унинг давлат шамъини фалак шундай ёритдики, бутун рубъи маскун (ер юзи) унинг қўл остига кирди. Энг қайсар эллар ҳам унга итоат қиласидиган бўлди; етти иқлиминг барча шоҳ-султонлари ҳам унинг бандасига айланди. У тождорларга бож, шоҳларга хирож тайин этди. Баҳром қўл остидаги мамлакатларда шундай дастур туздик, хоҳ хинд ройи (подшоси) ва хоҳ Чин фағури (Хитой шоҳи) бўлсин, ким қанча хирож беришни бўйнига олса, шунинг ҳаммасини ҳар йили, ўз вақтида пойтахт хазинасига юбориб туришлари керак эди. Бу қоидани бутун шоҳлар мамнуният билан қабул қиласидилар ва унга сўзсиз амал қиласидилар. Бундан ташқари, шоҳлар ҳар хил қимматли безак-зийнат асбобларини ҳам Баҳромга тухфа қилиб турардилар. Қайси мамлакатда нима нарса ишланса ва қандай ҳосил унса, улардан

ҳам керагича хазинага келиб тушар эди. Молларнинг озми-кўплиги, ҳар бирининг қиммати ҳисобга олинар эди. Шоҳ Бахром айш-ишратни давом эттирас, унинг мақсади доим мусиқа ва ашула эшитиш эди. Унинг хизматида моҳир созанд-ю, базмларида жонфизо ҳофизлар кўп эди. Бахром ўз одамлари билан қаерда бўлса, созанда-хонандалари ҳам шу ерда ҳозир нозир эдилар. У шундай шавқ-завққа берилган бўлиб, ўйин-кулгисиз сира ҳам қарори йўқ эди. У овсиз туролмас, сайд билан банд вактларида ҳам мусиқа ва қўшиқ янграшини истар эди. Бахром сайдга ўқ отаркан, ҳар қандай сайд ҳам яраланмай қочиб кутулолмас эди. Бир тарафдан, пайдар-пай овнинг қонини тўкар, иккинчидан, сайд қонига ҳамранг қизил майни тинмай сипқаар эди. Сайд овлаб юрган пайтларида, ногаҳон, бир гўзал манзил кўнглига ёқиб қолса, ўша ерга қўниб, шу ерда айш-ишрат базмини қуар, қадаҳларда май ичиб, фараҳ топар — ҳузур қилас эди. Ҳар ёндан чангуб руబларнинг ёқимли овозлари эшитилар, бир ёнда ов гўштидан кабоблар пиширилар эди. Шундай шикор (ов) қилиб юрган пайтида бир баланд тепаликка бориб қолди. Унинг ҳавоси гёят жонфизб-ю, сажни һаддётда дилкушо, оромбахш эди. Базм асбобларини шу ерга тушириб, ўзи ҳам шу ерда бода ичишга киришди. Муғанийлар ашуласи-нинг авжи фалакка етди, бир-бирига уриштирилган қадаҳларнинг жаранг-журунги ҳам кўкка етди. Бу майдонда ичилган майнинг шод-хуррамлиги шоҳнинг хаёлини ҳар дам бир ўзга оламга тортар эди. Бахром ўзини бутун олам ичра шоҳ, олам аҳлига қиблагоҳ ҳис этарди. Бир тарафдан димоғини майдобда хуш қилаётган бўлса, иккинчидан, нағмаларнинг дилкаш садоси завқ бағишлар эди. Бинобарин, у ўзининг улуғ марта-баси ҳақида ўйлаб, кўнглидан шу каби хаёлларни кечирди:

«Оллоҳга шукрлар бўлсинки, мени бутун олам аҳлига шоҳ қилди. Мен ҳалойиқни баҳт-саодатга йўллашим, уларга нисбатан инсоф-адолат қонунларини жорий қилишим керак. Қийналган элнинг муродини ҳосил, бенаволарни хушдил қилишим лозим».

У ўз ишини шу тартиб билан олиб боришини ўйлаган ҳолда, ҳаммаёққа назар ташлар эди. Ўзича шундай ишларни ўйлаб турган пайтида, узок даштда кўзига бир одам чалинди. У одам шундай шошиб-пишиб борар эдики, ҳар лаҳзада қадамини тезлатарди. Буни кўраркан, шоҳнинг хаёлидан: «Яёв ҳолда бу каби тезлик билан ҳовлиқиб кетаётган одам, албатта, бечора — баҳтсиз киши бўлса керак», деган андиша ўтди. Бинобарин, шоҳнинг бутун хаёли ўша одамда бўлиб, риоят айлаб, унинг ҳоли-аҳволини сўрашга карор қилди. Шундан

сўнг ўзининг бир мулозимини чақириб: «Тезда отингга мин, яна битта отни ҳам етакла, дарҳол бориб ўша кетаётган мусофири ни отга миндиригу хизматимга еткургил!»— деб буюрди. Ҳалиги элчи эпчиллик билан отга миниб, ўша томонга чопиб кетди ва шоҳ айтганидек қилиб у мусофири ни олиб келди. Шоҳ лутф-марҳамат билан мусофиридан ҳол-аҳвол сўради. Биёбонни кезиб кетаётган бечора аввал шоҳга таъзим қилиб ер ўпди, сўнгра ўрнидан туриб, ҳурмат ва тавозе билан, фасоҳат ва малоҳат тўла маъноли сўз бошлади. У сўзини шундай афсунсоз бошлаб, охирини шоҳга мадҳсано билан тугатдики, гапини эшифтганлар унга қойил қолиб, офарин ўқидилар; унинг пок қалбидан чиқкан гапларига, сидқидилдан айтилган дуоларига оқ дур деб баҳо бердилар. Шоҳ унинг кетишини истамай, ўз ёнидан жой кўрсатиб, шу ерда қолишни илтимос қилди. Унинг олдига гуно-гун таомлар тортдилар, жомлар тўла май билан меҳмон қилдилар. Майнинг кайфи мусофирини бошини қиздирав, шоҳ эса, ундан кетма-кет ва пайдар-пай гап сўрас, савол-жавоб килар эди. Шоҳ унга нималарни хитоб қиymасиц, у шундай жавоб қайтарағ адики, шеъдан торттиб ўтирганларниң ҳаммаси таҳсин ўқир эди. Шунда шоҳ бу дашт кезувчи одамнинг жаҳонгашта ва доно эканлигини пайқади. Ундан кўп ажойиб гаплар эшитиш мумкинлигини пайқаб, тубандагича бир гаройиб сўзни сўради:

«Эй, жаҳондаги ҳамма жойларни қадам-бақадам кезиб чиқкан, балки бу жаҳондан қўлини ювиб — тарки дунё қилган зот! Савол-жавоблардаги каломингдан, унинг устига, сарсари шамол каби юришингдан маълум бўлиб турибдики, сен кўпгина илмлардан хабардорсан, дунёнинг ҳамма ерида бўлгансан ва кўп нарсаларни кўргансан. Илтимос қиласман, ўзинг кимсану ҳол-аҳволинг қанақалигини баён эт ҳамда кўрган-кечирганинг бизга аён эт. Сен, шубҳасиз, бутун умрингни мусофириклида кечиргансан, шаҳарларни сайр-томуша қилгансан, биёбонларни кезгансан. Сўзсиз, сен бафоят ажойиб ҳодисаларни кўргансан, сафар вактларида кўп нарсалар дикқатингни ўзига тортган, сенга манзур бўлган. Кўрганларинг ичидаги дунёда шундан ҳам гаройиб ва ажойиб нарса йўқ, деб ўйлаганларинг ҳам бордир. Ўзингга бизни соҳиб асрор эт, ул нихон нуктадин хабардор эт. Сен бизнинг замонамиизда яшаган кишиларнинг энг гаройиби экансаи, жаҳон ичидаги бор ажойиботлар сенга маълум экан. Киши ҳаётида икки турфа ҳолат бўлади, аммо иккаласи ҳам жуда мушкулдир. Шуларнинг иккаласидан бизни хабардор қил ва биз шу икки нодир нарсадан баҳраманд бўлайлик!»

Жаҳонгашта йўловчи ер ўпгач, шундай деди:

«Эй, ўз лутф-карами билан мурод-мақсадига етган шоҳ! Гарчи сен сўраган гапларни ҳеч зотга ҳаргиз айтмас эрдиму, иммо сенга айтмасликка иложим йўқ. Ҳа, менинг ниҳоятда маҳфий саклаб юрган ривоятларим, бағоят ажойиб ҳикоятларим бор: мен бу даштда раҳнавардиман (йўловчиман), ўз иннимда замона фардиман. Ҳеч ким менга улфат ва ҳамнафас бўлмади, ўзим ҳам ҳеч кимсага сир ва розимни айтмадим. Розимнингина эмас, ўзимни ҳам кўпинча одамлардан яшириб юрдим. Югуриб-елиб, бутун дашт-биёбонларни жаҳд-жадаллик билан кезишдан мақсадим шуки, мен осмони фалакни чангу губорхона килиб олган жаҳон шоҳи Баҳромнинг даргоҳига етсам, унинг тупроғига юзларимни суртсан, деган умид билан яшайман. Ўзимнинг кимлигимни унга айтсаму юрагимда саклаб юрган маҳфий гапларимни унга баён қилсан, дейман. Сен эса, унинг даргоҳига етмасимдан бу сўзни мендан сўрадинг, бу таажжубланаrlи ишни менга буюрдинг. Айтмайин дессан, сен мени жуда хурсанд қилдинг, айтсан, ўз мақсадимга хилоф иш тутган бўламан. Сен ҳам улуғ ва шарафли, олам ахлига шоҳ бўлишга арзийдиган кишига ўхшайсан. Сен шоҳ Баҳром бўлмасанг ҳам, мақому мартабанг ундан камга ўхшамайди. Сен у бўлмасанг ҳам, худди ўшанга ўхшаш одам кўринасан, гарчи унинг тенги бўлмасанг ҳам, худди ўшанинг ўзига монандсан. Сен ҳаддан зиёда одамгарчилигинг билан мен каби ғалати, ҳушёр қушни ром килиб, ўз тузоғингга илинтириб олдинг. Лекин мақсадим тамом бошқача бўлиб, бутун гап-сўзимни бошқа одамга (Баҳромга) айтиш ниятида эдим. Кўнглимга иккита ғамнинг аламини солдинг: айтмасам ҳам ёмон, айтсан ундан баттарроқ...»

Шоҳ Баҳром бу гапларни эшитаркан, боғ каби яшиаб, гул каби очилиб кетди. Шундан сўнг тилини чироғ шуъласидек қилиб деди: «Эй, даштларни шитоб билан кезиб юрган одам, билгилки, «ахтарган — топади» деган мақол бор. Сенинг баҳтинг ўлдузи ком-мақсадингни юзага чиказибди, муродингга етганинг ҳолда, сен бундан ғофилсан. Ташна лаб бўлма, сув тўла дарё ёнингда турибди; бунчалик зорланиб ташвиш тортма, шодликка эришадиган жойдасан. Истаган муродинг ҳосил бўлган, гапингни гапиравер. Сен шоҳ Баҳромни қидириб юрган бўлсанг, топдинг, у сенинг хузурунингда турибди».

Шунда бу йўлbosар одам чеккан ранж-машаққатлари бешор кетмаганини, қандай ганж-хазинани ахтариб юрган бўлса, уни қўлга киритиш баҳтига мусассар бўлганини фаҳмлади. Яна бошқатдан шоҳга сажда қилиб, шукrona бажо келтирди ва унинг ҳақига кўп бекиёсу беандоза дуолар қилди. Яна таъзим бажо келтириб, ер ўпаркан, одоб билан ўтириб, шоду хуррамлик билан сўз оғоз этди: «Шоҳимиз икки ҳадисга

жавоб беришимни буюрдилар, унинг бири: «Кимсан? Ўз ҳолатингдан гапир!» — фармонидир. Эшишишни лозим кўрсалар, уни арз этайин: мени жаҳон эллари Моний деб атайдилар. Хотирим жуда кўп билимлар билан бойиган, лекин дунёда рассомлик билан шуҳрат қозонганман».

Шоҳ ҳам худди шу одамни кўриш ниятида экан, Монийнинг висолига етиш завқи-шавки билан тӯла экан. Унинг кўнгли шундай шодланиб кетдики, гўё ўлган кишининг танасига қайтадан жон киргандек бўлди. Баҳром Монийни кучоқлаб, жуда кўп илтифотлар килди; у ҳам худди дунёга янгидан келгандек бўлди. Лутф-эхсон билан кўп карам-саҳоватлар килгач, ниҳоят, иккинчи гапни ҳам сўради. Шунда, ровий тубандаги афсонани баён қилди:

«Етти иқлиминг сайр-саёҳат қилиб, айланиб чиқдим. Дунёнинг кайси бурчагида кандай гаройиб нарсалар бўлса, уни ўз кўзим билан кўриш менга насиб бўлди. Дунёнинг бошқа ўлкаларида кўрганларим унчалик бўлмаса ҳам, йўлим Хитой сари тушаркан, у ерда мол-дунёси кўп бир савдогарга учрадим. Унинг лаъли гавҳарлари денгиз ва конлардагичалик кўп, ўзининг қадри-обрўси ҳам жаҳоннинг юзларча хожасига тенглашади, десам бўлади. Унинг бизоатидаги нақд олтин-жавохирларнинг ўзи юз минг тумандан ортиқ келади, мол-мулки эса, булардан ҳам кўпроқлир. Тухфа қилишга арзийдиган ҳар турдаги матолари ҳам беҳисоб, канчадан-канча лаълу гавҳарлари бкрш Лекин у шундай ноёб бир дурга эгаки, уни дур эмас, базмларни қиздирувчи ой деса бўлади. У шундай маҳваш — гўзал ўйинчики, уни кўриб бутун Хитой — Чин ҳалқлари безовта бўлиб қолган. Одам боласи ичидан бунчалик хусндор йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ким уни кўрса унга ўз жонини бергудек бўлади. Мабодо, бирон одам уни кўрганда жон бермай колса, у гўзал ўз кўлига чанг оларкан, энди унинг холига вой, деяверинг. Агар, унинг чанги жонфизо садо чекиб, ўзи у оҳангга жўр бўлиб наво қиладиган бўлса, адойи тамом бўлади. Мен каби одам унинг ҳақида ўз минг марта гапиргани билан, бари бир, у гўзалнинг васфини минг йилда ҳам шарҳлай олмайди. Хожаси у жонон учун сандал ва уд каби муаттар ёғочлардан ниҳоятда зеб бериб маҳофа — кўчма тахт ясатирган, бирон жойга борадиган бўлса, шу маҳофага солиб, тўрт киши уни кўтариб олиб боради. Эгнидаги либоси Чин ипаклигидан бўлиб, чиройли, алвон рангда, у либос худди атлас кабидир. Кийимлар яна лаъл-гавҳар каби жавоҳирлар билан безатилган. Мөҳ пайкар гўзал эса, шундай зебо либостга ўралган. Хожа унга уд ва сандал ёғочларидан чанг асбобини ясатиб берган. Агар, Зухра юлдузига ўхшаш у гўзал шу чангни чалиб куйлайдиган бўлса, хожа у париваш-

ни Зухра у ёкда турсин, Муштарию яна юз минг бошқа юлдузларга ҳам алишмайди. Бутун жавоҳирот билан савдо килувчи бойғани кицилар у гўзалга харидор бўлиб, ҳаддан шеъда ганж-казиналар берса ҳам, лаъли гавҳарларнинг баҳоси унга тенг келмай, муштарий — харидорларнинг ҳожатираво бўлмай колган. Ким унинг висолини кўришни орзу қиласа, Хитой хирожи қимматида ҳақ тўлаши лозим эмиш. Бошлиб, Хитой хони уни баҳолаб сотиб олишга майл қилди-ю, аммо аркони давлат бу фикрдан хурсанд бўлмай, дедиларки;

«Бундай ишни қилишдан фойда йўқ, сен бутун Хитой хирожини унинг қиммати учун берасан-да, кейин ўзинг сипоҳларингнинг қочиб кетишига сабаб бўласан. Ахир, шоҳнинг қўлида мамлакат хирожи бўлмагач, унинг нима аҳамияти қолади. Бир душман ҳужум қиласа, унга қарши етарли лашкаринг бўлмаса, лашкаринг бўлса ҳам уларга бериш учун маблагинг — уруш қуролларию куч-кудратинг етмаса, эл-юртнинг бошига не кунлар тушмайди? Нафснинг ўпқонига ўзингни отма, ҳалқни ҳам, мамлакатни ҳам хароб этма!» — дейишиди. Шоҳ бу сўзни эшитгач, ўйлаб қолди, ҳалқнинг ҳам, ўзининг ҳам қийналиб қолажагини ҳисобга олиб, бу аҳдидан қайтди.

Мен сенга хизмат қиласам, деган ниятда эдим. Бахту толеим ёр бўлиб, муродимга етдим. Мана, ҳозир сенга қуллук қилиш, тухфайо инъомларингни олиш имкониятига эга бўлиб турибман. Мен ҳаёт сувига ранг-бўёқ кўшиб, у парининг суратини чизганман. Агар бу сурат ҳудди унинг ўзига монанд бўлмаса ҳам, унга намудор ўҳшашлигига шубҳам йўқ», деб бир чин харир ипаклигини чиқазиб, шунга у гўзалнинг расмини чизганини айтди. Унга қўнган гардларни кўзлари билан артаркан, ўрнидан туриб, дарров матонинг тахловини ёзиб, шоҳ ҳузурига гўзалнинг суратини кўйиб кўйди.

Шоҳ эса, бу парининг суратини кўриши билан девона бўлиб қолди. У ўзини йўқотиб, ҳеч ким билан бир оғиз гаплашмади ва оқшомгача ундан кўзини олмай ўтириди. Шоҳ унга тинмай наззора қалар, ишқ эса, уни бир бечора одам каторига киритиб кўйган эди. Бу таажжуб суратни кўриши билан унинг жонига бало ўти тушган эди.

Шунда Моний Баҳромнинг ахволидаги ўзгаришни кўриб айтдики:

«Эй шоҳ, огоҳ бўл ва тезда ҳаракатингни қил! Тагин, ногаҳон, фалакдан бир кор-ҳол юз бериб, сен ўзингга келгунча у пари қўлдан кетиб қолгудек бўлса, унинг иложини ким қила олади?»

Шоҳ дедики: «Эй, бу гамда менга дармоним, роҳати жону оғнати жоним! Мени бу сурат ўзига шайдо қилиб кўйди, шай-

дойиларга акл қайтиб келмайди-ку. Сен оғир аҳволимга раҳм қил, сен дардманд айладинг, энди давони ҳам ўзинг топ! Тез айт, нима қилсан бўлади? Унинг висолига қандай етгайман? Ҳайҳот!»

Шунда Моний айтдики: «Билармон ва ўткир фикрли кишилардан тезда вакил юборайлик. У гўзалга ким харидор бўлса, нархи Хитой мамлакатининг хирожига тенгdir. Агар у парининг висолисиз яшәймайдиган бўлсанг, жамоли назарим қаршисида турсин десанг, унинг нархи навоси ва қиммати маълум, ўшани берсанг, юрагинг ўтига сув сепасан-қўясан. Ё Хитойнинг бир йиллик хирожидан кеч ва ёки Хитой қўғирчогининг хаёлидан кеч».

Шоҳ деди: «Кўнглимнинг ҳолати шу бўладиган бўлса, Хитой моли эмас, жаҳон молидан ҳам воз кечаман. Нимаики қимматли нарса бўлса, у офатижон учун бераман ва яна унга жоним билан миннатдорчилик изҳор этаман»,— деб поклик ва билимдонлик фазилатига эга бўлмиш юзта кицини ва бир қанча ахта қул билан канизакларни қўшиб, у сиймбар сарвқомат гўзални авайлаб олиб келиш учун жўнатди. Улар тезда Хитой кишварига бориб, у ойни хожанинг қўлидан чиқариб олиб келишлари керак эди. Булардан ташқари, Баҳром Чин хоқонига бир нома ёзib юборди, ноҳмада у гўзалнинг баҳоси учун Хитой томонидан Эронга бериладиган йиллик хирожни жамлаб, элчилар қўлига берилиши буюрилган эди.

Шундан сўнг, сафар қилиши лозим бўлмиш кишилар айтилган тарафга қараб равона бўлдилар. Бу ерда эса, Баҳрому унинг нотавон жони ва қўлида сурату ёнида Моний қолди, холос.

XIII

*Дилоромнинг дилоро ҳусни ҳақида сўз сурмак ва уни
Баҳроми бедилга олиб келмак ва унинг висоли шамъи билан
ишрат шабистонини равшан айламак ва ҳажр ҳазонидан
қугулиб, висол баҳорида гунчадек кўнгилларининг гул-гул
очилмоги*

Шундай қилиб, Баҳромнинг ҳукми асосида, элчилар Хитой томон жўнаб кетдилар. У кишварга бориб етганларидан сўнг, элчилар орасида бўлмиш донишвар раҳбарлар хоннинг ҳузурига бориб, Баҳромнинг мактубини бердилар ва гап ниманинг устида эқациини бир-бир баён қилдилар. Хон миннатдорчилик билан номани кўзларига суртди ва юз хил ифтихор билан бу хизматни адо этажатини билдириди. Сўнг, хожага

одам юбориб, уни ўз ҳузурига чақиртириди. У келгач, юз хил қувонч изҳор айлаб, сарви гулрухга шоҳ Баҳромдан совчи сефганини, уни сотиб олажагини хурсандчилик билан гапириди. Буни эшитган он ҳас каби тубан хожа у жононни пулга жетди, бундай савдони шу каби савдогарларгина қиласди, ҳолос. Унинг баҳоси мамлакатнинг бир йиллик ҳирожи эди, үнга икки тараф розилашди ҳам, бу маблағнинг ҳаммасини көн үнга тўлади. Хон бу томондан борган элчиларга ҳам лиъом-эҳсонлар бериб, ўз ватанларига кузатди. У одамлар шошилинч йўлга тушиб, мил-бамил даштларни босиб бораар эдилар.

Шоҳ эса, бу томондан ҳижрон азобини чекиб, жони юридан нола тортар эди. Ў шундай ҳолдан кетган эдики, жисми қилдек ингичкалашиб, ўтаётган ҳар куни кўзига бир йилча кўринмоқда эди. Баҳром туну куи нолаю афғон ёекар, ёрга интизорлик азоби уни қийнар эди. Унинг кўнглида сабр-тоқат қолмаган, факат ҳар доим суратга боқиб ўтирас эди. Ҳабибасининг суратини кўриш билан ҳажрининг гам-кудуратини бир қадар унтар эди. Гоҳ ҳуши ўзида ва бехушлик билан уни қучмоқчи бўлиб, оғушини очар эди. У ўз хонасида бир соат ўтиrolmas; қасрда ҳам, богда ҳам туролмас эди. Қасрда ўйин-кулги базми қургани ҳолда, кўзи базмда эмас, йўлда бўлар эди. Узоқдан бир қорами беки гардми кўриниб қолса, ҳовликқанидан ўзини йўқотиб, яи орасида анчагача ўзига келолмай ўтирас эди. Шундай мазаси қочган эдики, гўё зилзила эски уйларни йикқанидек, ҷўзилиб-сулайиб қолган, бадани заифлигидан титрар эди. Азобланаетган тани зори бир қадар ўзига келса, одамлар үнга томон қарашар ва ҳол-аҳвол сўрар эдилар. Жонондан ҳабар ва нишон топмагач, яна жонидан ўтлиғ фигон чекар эди. Айш-ишрат хонасида туришга тоқати қолмай, ов қилиш баҳонаси билан отга миниб жўнар эди-ю, зора ёримдан бир маббар топсам, деган умид билан тўппа-тўғри Хитой йўли томон борар эди. Ўша йўлда кўзига ҳар қандай одам кўринса, бир ҳушхабар эшитиш учун, ўшандан суриштириб кўрар эди. У дилбарининг мамлакати ҳақида ҳар хил афсоналар сўрар, саволига жавоб топса ҳам яна суриштираверар эди. Моний эса, шоҳнинг бу қадар ошифтаҳолу паришонлигидан ўйратда эди. У доим турли-туман ҳангомаларни гапириб, салиниг ёнига яна бошқа бир тасвиротни кўшар, айтиётган икоя ва афсоналарни шоҳнинг кўнглини чалғитиб, уни овун-арриб туриш учун иложи борича чўзар эди. Моний ёрдан ути нимани гапирса, шоҳ эшитса ҳам, ҳеч нарса англатсан эди.

Ҳа, кимки ишқ домига мубтало бўлар экан, ёр васлидан

бошқа нима кўрса ва эшитса, унга балодай туюлади. Ҳажр ўти унинг жонини қанча куйдирса, сабр деган сўз ўтга ёғ қувишнинг ўзидир. Ҳажр ошиқни қанчаки зорлантурмасин, бари бир, уни интизорликдан қутқазолмайди.

Хулосайи калом, шоҳ Баҳром шу аҳволда қанча вақтгача ишқ дардидан беором бўлди. Шу аснода, тўсатдан бир элчи югуриб келиб, унинг ҳамма мақсадлари ҳосил бўлганини айтди. У, шоҳга мужда-хушхабар етказиб, унга баҳт-саодат ёр ва мададкор бўлганини билдири. Шоҳнинг бутун дардуғами ўша қуёшда эди, энди у меҳр ҳажрнинг қоронги кечасини ўз нури билан ёритадиган бўлди. Аммо шунга қарамай, шоҳнинг жисмига изтироб тушиб, кўнглиниң ҳолати баттар хароб бўлди. Ахир, ҳажр азобини чекиб турган хаста ошиқка бирдан висолга эришиш ҳалокатлидир.

Хайриятки, сарви сиймин тан шоҳнинг ҳажр шомини равшан айлади. Зеро, Хитойга кетган ҳамма одамлар эсономон етиб келдилар. Бахти очилиб, муродига етган шоҳни саломат кўрдилар. Улар, бошлаб, Хитой хонининг гап-сўз ва мақолотини, ҳар турдаги тухфаю совғасини шоҳга тақдим этдилар. Бундан ташқари, то суманбар гўзалнинг баҳоси учун тўланмиш хирожгача бўлган ҳамма харажатларни хокон ўз устига олганини ҳам баён этдилар. Юзлаб қуёшлар харидор бўлмиш гулчеҳра паривашни келтирганликларини ҳам изҳор этдилар. У гул сафарда ҳеч қандай қийналмай, иссиқ ҳавода сўлиб пажмурда бўлмай келди. Шоҳ бу хизматлари учун элчиларга шунчалик кўп эҳсонлар килдики, улар кутганидан юз марталарча ортиқ эди.

Шоҳ ҳукм қилиб: «Оlam аҳли бошига шўр ва яғмо солмиш сарви раъниони ҳос ҳарамга туширсинлар ва ҳужрайи ҳосга киритиб кўйисинлар!»— деди.

Шоҳ ҳукм қилган ўша равзага ҳур кириб, ўрнашди. Ҳур боққа кириши билан шоҳ ҳам унинг ёнига равона бўлди. Шоҳ зарнигор қасрга кириш учун шитоб айлар, аммо кўнгли бардам бўлгани ҳолда, ўзи бетоб эди. У, ёрнинг ишқидан маст ва май ичгани учун сархуш бўлгани ҳолда, гўзал маҳвашининг хузурига кириб борди. У бояни жаннат ичидан зебзийнат билан безатилган — ҳашамдор қаср бўлиб, қаср ичидан ҳам жаннат бор эди. Жаннат ичидан эса, бир руҳоний ҳур, йўқ, ҳур демайман, нуроний қуёш ўтирас эди. Унинг сочидан то товонигача фусуну сехр бўлиб, бошидан то оёғигача пардозу зеб-зийнат эди. Икки юзида қора кокиллар Чин мушкинлари миаттар хид сочиб турар эди. У ҳидлар бутун бояни биҳиштни ўз атрига кўмиб ташлаган. Гўзалнинг икки чаккасидан осилиб турган икки қора кокили тун — кечага ўхшар эди. Уларни кокил ҳам, тун ҳам эмас, тузоқ деяверинг.

Аммо ҳар бир тузоқ Лайлани, яъни, кечани ва гўзални эслатар эди. У тузоқ остидаги лола ва насерин гуллари сингари оқ кизил юзида икки оҳу кўзлари кулиб турар эди. Бу кўзлар кийикни, унинг қорачиги эса, Хўтанинг кийигидан олинган ипор ҳидли қора мушкни эслатар эди. Шом туссли бир холи бўлиб, у юзининг оппоқ бир нуктасига жойлашган. Юзи гулзору ундаги икки лаби икки ажиб гулбаргни эслатарди. У лабларнинг ҳар бири жон шираси билан тўла, у ширалар оби ҳаётдирлар. Кимки шу шарбатлардан тотиш баҳтига мусассар бўлар экан, агар ўлган бўлса, жон топиб тирилади. Оғзи шунчалик бежиримки, гўё бу лаъл лаблар очилмайди, деб ўйлайсан. Ажабланарлиги шундаки, у лаблар очилганда, у оғиздан гап ўрнига дур сочилади. Бундай дур тўқадиган лаъл лабни ким кўрган? Жон шираси яширинган бундай гулни ким кўрган? Лаълни у ёнга кўй, агар лаб унинг жони бўлса, жон сўзидағи арабча нун ҳарфи унинг бақбақаси даврасини ташкил этади. Тақдир котиби унга жон ёзар чоғида, нун ҳарфини сифдиролмай, қуирикқа ёзиб кўйган экан. Бинобарин, унинг юзидағи кулдиргич — габгабининг даври нун ҳарфи бўлса, нун ўртасидаги нуқта у габгабининг чуқурчасидир. У гўзалнинг тишлари эса лаъл ичида дурга, балки оби ҳаёт ичидағи шудрингга ўхшайди. Кошлари бутхона пештоқидек бир-бирига туташган — пайваста; бу пештоқлар ичидаги эса иккита берраҳм кўз мастона боқиб туради. Йўқ, булар пештоқ ҳам эмас, масжиднинг анбар ҳид таратиб турган қоронги саждагоҳи — меҳробидир. Ҳар бир кулғига порлокраҳшон дур қадалган исирға бўлиб, улар икки юлдуздек ялтираб турадилар. Улар юлдуз бўлганда ҳам қуёш атрофида кирон қилмоқчи бўлган фитнагар юлдузларни эслатадилар. Энди, қади-қоматига келганда, биҳиштдагина бўладиган нозанин ниҳолнинг худди ўзгинаси бўлиб, руҳининг табиатидан билиниб турибди. Хусусан, у кулиб, жилва қилганда руҳидан худди ўшанинг нишонаси кўриниб туради. Бели ипдаккина нозик бўлиб, ахтаргана у ипни вужудидатопишингиз амримахолдир. У шундай ингичкақи, қараганингиз билан кўролмайсизу яна ҳарир либослар ичига яширинганини айтмайсизми. Вужуди ҳарир гулиор рангидаги-ю, унинг устида нозик зангори кўйлаги бор. Бу гул ва сабзаранг бир-бирига жуда келишиб турибди. Унинг устидан кийган тўни эса, нозик бинафшаранг матодандир. Либосларига турли қимматбаҳо инжулар қадалган бўлиб, у жавоҳирлар жилvasи ҳар қандай кишининг руҳини ўзига тортади. Тўнининг ранги аклни оздиради; киши руҳи эса, унга қадалмиш жавоҳирларга мафтун ва маҳлиё бўлиб қолади. У хурдир, йўқ, хур

демайман, паридир, йўқ, пари ҳам демайман, у худди башар оғатидир. Лаби сўзлайдиган бўлса, элу ҳалқнинг жонини олади; зеро, унинг лабларини кўрганда жон уялади. Аксинча, лабларидан ҳаёт суви оқади ва кўзидан эса ажал ўқи ёғиб туради. Шунчадан-шунча жамолу гўзаллиги устига яна юзлар-ча ноз-карашмаю ғамза-адосини айтмайсизми!

У сарв бўйли соҳибжамол шоҳни кўрди-ю, ўрнидан туриб, куллуқ килди; шоҳ эса, унга лутфу марҳамат кўрсатди. Жонон юз туман меҳр-муҳаббат билан ер ўпиб, тавозе кўрсатди; ҳар бир тавозе ноз-истигнолар билан тўла эди. Шоҳ унинг зебо нигохини кўргач, кўнгли бетоқат бўлиб кетди. У, бошлиб, унинг суратини кўрганда беҳол бўлган эди, энди эса, қоғоздаги суратига нисбатан юз карра гўзалроқ юзини кўриб беҳол бўлиб қолди. Қоғоздаги суратининг ўзи шоҳнинг на жисмини, на жонини қўйган эди, энди бутунлай бежон бўлиб қолди. Суратига бока олмаган одам унинг гўзал юзига боқиши мумкинми? Бокқанда ҳам ўзини йўқотмай қола оладими?

Хулласи калом, шоҳ Баҳром ўз муродига етди, муродига эмас, Дилоромига етди. Бу жой ҳар тарафлама холи ва хилват эди, маҳбубанинг амри билан яна ҳаммаёқ беркитилди.

Бундан ўзга нима десам бўлади? Пинҳоний не ишлар бўлганини айтишим мумкинми? Ким қизиқса, фикр қилиб, ўзи топиб ола қолсин... Мен, албатта, у ерда нима ишлар юз беражагини айтольмайман, ахир, у хонага на насиму, на шамол кира олмайди-ку. Маҳваш ёр билан ошиқ шоҳ иккиси бу ерда нима иш қилганини билмаганимиз аълодир. Балки эл худди шу ерда менинг бир фикр айтишимни истар, аммо, афсуски, бундай салоҳият менда йўқдир. Узр!

XIV

*Манегайи Зуҳра юлдузидай ярақлаган ой юзлининг
нағмаси шоҳни зор-зор ийғлатгани ва кўнгли қуши
унинг чанг торларига гирифтор бўлгани ва чангдек
полон кўнглини у гўзалдан ўзга ҳамма нарсадан холи
қилиб, жон ришталаридан фигон тортгани, унинг
азобловчи қўлидан, балки қўли зарбидан жон
илларининг полаю фигони дам-бадам органи*

Шундай қилиб, мурод-мақсади ҳосил бўлмиш баҳтиёр шоҳ ёрнинг висолига етиш билан қувониб кетди. Унинг иккичи машғулоти қадаҳ билан, созу майи ноб билан қўшиқ эди. Гоҳ жаннатмисол гулшанда, қасрнинг жаннатмонанд бўғида шоҳона базм тарқил этар; гоҳ у хур истиқомат қийадиган парихонада сарви гулруҳининг жамолига шайдо

бўлгани ҳолда, дам-бадам ақлу ҳушини йўқотиб ўтирас эди. Сарвқад ҳам май ичиб, настаран каби оқ баданига гулранг либосларини кийган ҳолда, чангни қўлига олиб, торини чертар ва ёрининг жон ипини узар эди. Унинг чанг аталмиш сози сўфиларнинг қадди-қомати сингари эгик эди. Шоҳ ҳам худди сўфилик йўлини тутган кимсаларга ўхшаш мункайиб, бошини қўйи солиб, оҳ-воҳ қилиб ўтирас эди. У ўтирган жойидан кўзгалмас, юриш тўғрисида ўйламас, лекин маком куйлари таъсирида хаёлан сайр қилгани-қилган эди. У худди ибодат қилаётган кишилардек, белини маҳкам боғлаб, қаддини букиб ўтирас эди. Уни сўфилик йўлига кирган дема, йўқ, у хароботий, яъни майхонадан чиқмайдиган зотларга ўхшарди ва қиликлари эса, ихлос билан бутга чўкиниб ўтирган одамни эслатар эди. Белига зуннор боғлаб олиб, кишиларни бутхонага ундовчилардек, ҳар доим қироат билан хониш килар; майхона муғлари сингари алёр айтиб, элни диндан ҳам, ақлдан ҳам оздирганидек, ўзи нима қилаётганини билмас эди. У, афсонавий хушовоз қақнус қушига ўхшамаса-да, оғзидан ҳар хил ғалати овозлар чиқарар эди. Йўқ, у худди қақнус қушига ўхшар, ахир, қақнус хушовоз бўлиб, унинг тумшугидаги 360 тешикдан 360 хил овоз ва оҳанг чиқар эди-да. Аслида мусиқа оҳанглари қақнус овозларидан олинган, бу күш минг йил умр кўргач, ўзини ўтга ташлаб ёниб кетар экан. Шоҳ ҳам ўша қақнус қушининг йўлини тутиб, ўз оҳанглари билан оламга ўт солгудек бўлар эди. Чанг тешикларидан мунгли овозлар чиқаркан, кишига унинг торларидан ўт сачрагандек туюлар эди. Бир тарафдан, бундай узоқдан назорат қилган одамга, буларнинг манзараси қақнус билан товус жўр бўлиб, бир оҳангда куйлаётганини эслатар эди. Гарчи у гўзалнинг жамоли товусдек жилвагар бўлса ҳам, овози булбул оҳангидек ёқимли эди. У булбул каби минг хил оҳангда достон ўқир, қақнус эса, унга қўшилиб куйлар эди. Хуллас, гулрух булбул каби наво қилар, унинг наволаридан одам ўртанар эди. Унинг нолаларини эшитар экан, шоҳ Баҳромнинг бир дам ҳам усиз туришга тоқати йўқ эди. Унинг ликосидан (юзидан) бир нафас кўзини олмас, қулогини эса, навосидан узолмас эди. Баҳромнинг кўзи гўзалнинг юзида, қулоги унинг навосида, жони ёрнинг гамида, кўнгли эса, унинг хаёлида эди. Шоҳ ундан ажрамасдан, жонсиз бўлиб қолган; мабодо ундан ажраса, бежон бўлиб қолиши мукарар эди. Кечасию кундузи куй эшитар, бода ичар; унинг юзи базмда бунинг ишратхонасини ёритар эди. Дилоромни кўрмаса, унинг жони қолмас; кўрган замон танасига жони қайта кирав эди. Баҳромнинг май ичишдан маҳсади ёрининг навосини эшитиш бўлса, Дилором хуснининг жилваланиб туриши

бунга жон багишлар эди. Улар гоҳ дилкушо бўстонда айшишрат қилсалар, гоҳо қасрнинг жонфизо айвонида ўйнабкулар эдилар. Шоҳ ер юзида, бу паризод билан, фалак эса, осмонда ўз қуёши билан базм тузар эди. Ёр наво чекса, бу ох-фифон тортар; у рухсорини кўрсатадиган бўлса, бу жонини багишлар эди. Икковлон сахроларни кезиб, даштларни айланар эканлар, қилган ованинг хурсандчилигига яна май жомини сипқарар эди. Шундай ҳолларда ҳам ёрга ўз ҳажрини — соғинчини билдирилас, чунки уни бир нафас ўз ёнидан жилдирилас эди.

Аслида у оху кўзли гўзал Чин диёрида парда ичидаги ўтирас эди. У, зотан, Хўтан даштларида туғилиб, яшаб, истиқомат қилган бўлиб, ўша ернинг гулзор ва майсазорларида ўйнаб-кулган. Мушкдек муаттар ҳид сочувчи бу кийик, лола ва сабзалар ичидаги ўсиб-улғайган. У шу хусусдан ҳам даштларда сайр этишни гоятда хуш кўрар эди.

Шоҳга ҳам дашт-биёбонда чопиб, сайр қилишдан қувончли нарса йўқ эди. Сайд қиммоқ иккаласининг табиати учун ёқимли бўлгани учун, булар доим сайр қилишдан зерикмас эдилар. Сайд пайтида шоҳ ов қилиш билан банд бўлса, унинг моҳрўй ҳамроҳи ўзининг маҳди-беланчагида ўтирас эди. Шоҳ сайд овлаш билан овора-ю, моҳ шоҳни сайд этиш билан банд эди. Қайси бир сайдни шоҳ овлаб, ҳалок этса, у шўх гўзал соз чалиб, уни табриклар эди. У ўз созининг садоси билан жаҳонга шўруғ товға солар, жаҳонга эмас, балки баҳтиёр шоҳнинг юрагида безовталик қўзгатар эди. Шу пайт, шавқ ўти билан ёнган озода шоҳ маҳваш ёридан май-бода тилар эди. Мақсади эса, юрагида ёнган ўтни шу сув билан сўндириш, аланганинг шуъласини пасайтириш эди. Аксинча, май, ҳудди ёлқин сингари, шоҳнинг, шавқ-завқ шуъласини баттар лөвилиллар эди. Нагма — соз шоҳ юрагининг ўтини бир оз пасайтирса ҳам, бода ҳудди ўтга ёғ қўйгандек ҳароратини смириш эди. Бу ўтнинг алангаси қанча кўтарилса, шоҳ шунчалик бехудлик билан оҳ-нола чекар эди. Шоҳ, овдан кейин, бир холи манзилни топиб, дилбари васлидан ком ва ором олар эди. Ҳамроҳи Дилором бўлгач, нима учун муродини ҳосил қиласин? Шоҳнинг баҳти қанчалик кулса ҳам борган сари ҳаяжон ва изтироби ортиб афзун бўлиб борар эди. У билан бирга пайтида изтироби кучайгани каби, ундан сал айри турса, кўнгли хароб бўлар эди. Шоҳ у маҳбубага шунчалик берилган ва мубтало бўлган эдикни, васлида ҳам, ҳажрида ҳам унга кийин эди. Висоли унинг жонига ўт согани каби, ҳажрини ўйласа, ўзини унутгудек бўлар эди. Дилором унинг ҳам ёри, ҳам улфати эди. Йўлда ҳамроҳи ҳам у эди-ю, ўтирганда ҳамсухбати ҳам ўна дилдор эди. У ой

жамолга бутунлай ўрганиб, васли дийдорига айрилмас боғланиб қолди. Бир нафас ундан ажраса худди ҳалок бўлгудек, ёқасини йиртиб, кўқсини чок қилгудек эди.

Шоҳнинг аҳволи шу даражага бориб етдики, у мамлакат олдидаги вазифасини унутиб, ҳарбий ишларга ҳам қайрилиб, қарамай, эл-ютрни адолат билан сақлашга ҳам аҳамият бермай кўйди. Баҳром уч-тўрт йил умрини Дилором билан мана шу зайлда ўтказиб юборди. Бу ҳолат эл-юртга кўп зарар етказди. Ҳалойик шоҳнинг бунчалик бепарвонигидан шикоят қилас, ҳар ким бу ҳақда ҳар хил гап айтар эди.

Қайси шоҳки ишқа мубтало бўлар экан, унинг мамлакатидан осойишталик ва хотиржамлик қочиб кетади. Ишқ кўшиги шоҳга ҳам, гадога ҳам баб-баравар шафқатсизлик билан талон-торож — горат солади. Ишқнинг аёвсиз бўрони қўзгалганда у ҳашакни ҳам, тоғ-тошни ҳам баравар тўзғитади. Ишқ сели коцонани ҳам, вайронани ҳам йиқитиб, ҳароб этади. У, агар чумолига йўлиқса, аждаҳога айлантиради, шоҳни гадолардек зор ва муҳтож қиласди.

Хулосайи калом, Баҳромдек оламгир шоҳ ишқ қўшинига шу каби асир бўлиб қолди. Унинг кўз олдини ишқ дуди қоплагач, мамлакати ҳам, эл-улуси ҳам, қўшини ҳам ёдидан чиқиб кетди. Бутун ҳаёли шу ой билан юриб туришуго доҳо у ердан бу ерга кўчишдан ўзга нарсада бўлмай қолди. Мақсади, ов қилиб, Дилоромининг дилини хуш қилиш ва унинг куйу навосини тинглашдан иборат эди. Ёрининг ҳуснига боқиши ва май ичиб шодланиш асосий машғулоти эди. Боданинг кайфи унинг ихтёрини барбод этса, бор бисоти қўлидан чиқиб кетса, унинг аҳамияти йўқ эди.

Ишқ билан майга берилган одамнинг қўлидан бору йўғи батамом чиқиб кетса, ажабланарли эмас.

XV

Баҳромнинг ишиқ тўғони тугёнидам беақл ва май
ҳарорати ғалаёнидан бехуд бўлиб, ўзини унугани
ва шоҳ бир оҳуни камон билан отиб йиққанида,
ўзининг шер тутувчи оҳуси (Дилороми) унга таҳсин
ўқимагани туфайли, у гўзални дом — тузоқча
илинган кийикдек камандига боғлаб,
кийиклар уясига ташлагани

Шоҳ Баҳромнинг ошиқлик ва мастилик ҷоғида икки ғалати иш содир бўлди. Шоҳ айш-ишратга ҳаддан зиёда берилиб, бошқа ҳамма нарсани унутиб юрган пайтида, мамлакат ишини назорат қилмай, уни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Бинобарин,

унинг амри фармонига ҳам ҳеч ким итоат этмади. Шоҳ ҳам ҳукумат бошлиқларидан инсоф ва адолат билан ишлашни талаб қилмади. Зулм кўрган эл орасида шикоят ва норозилик кучайиб кетди. Шоҳки мамлакат ишига қарамай, адолат ҳақида қайғурмай қўйгач, ким нима хоҳласа шуни қиласерди. Жумладан, солиқ йиғувчилар подшонинг солиқ ҳақидаги фармонларини бузиб, қандай хоҳласалар, шундай амалга оширдилар. Бундан подшонинг хабари йўклиги натижасида бечора ҳалқнинг уйи куйиб кул бўлди. Қароқчилар ҳам кимни хоҳласалар ўшанинг мол-дунёсига кўл узатар эдилар. Уларнинг босқинчилиги кучайиб кетгани туфайли, йўллар бекилиб қолди. Майхўр-бодапарастларнинг безорилиги, шовқин-сурони ҳаддан ошиб, сўфи ва имомларнинг товуши эшитилмас дараҷага келди. Сўфининг обдастаси май кувачасига айланди. Илм-риёзат ўрни майхўрлик билан алмашди. Яйловлар бўриқашкир каби йиртқичлар билан тўлди; қўйгина эмас, чўпонлар ҳам уларга ем бўлди.

Ниҳоят, бир неча маҳрам — яқин кишилар хилват бир жойда бу ахволларни шоҳга арз қилдилар. Эл-юртнинг ахволи қанақа-ю, ҳалойиқ орасида қандай гап-сўз ва норозиликлар бўлса, барчасини шоҳга баён этдилар. Шоҳ бу ахволларни эшитиб билгач, узок ўйлаб, ишда қандай ўзгариш ясаш ҳақида чора ахтариб қолди. Лекин ошиқлик балосига учраган одамнинг нима чора кўриши мумкин эди? Ҳалқни бечора қилган ишқ эмасми?! Ахир, у ойсиз шоҳнинг ҳеч қандай қарори йўқ, балки ўзида ихтиёри йўқ эди. Лекин ҳарҳолда шоҳнинг мамлакат иши ҳароб бўлганига, эл-улус қийналиб қолганига ақли етди. Бинобарин, Дијоромнинг ишқи билан заиф ва ҳаста бўлишига қарамай, эл-юрт гами ҳам шоҳнинг кўнглидан ўрин олиб қолди. Энди қандай тадбир кўрса, эл-юртда ва сиёсатда ўзгариш ясай олади? Мамлакатни ташлаб қочай деса, фойдасиз; ёрдан воз кечиш эса, ундан баттар мушкул. Ишқилиб, шоҳнинг хаёли паришону кўнгли беҳузур бўлиб, ҳар лаҳза юрагини хавф-хатар босар эди.

Ниҳоят у: «Шоҳлик мартабаси қўлимда бўлса, бундай маҳваш коғагулни ҳар қачон топишим мумкин; мен қанчадан бери бу гўзал билан майшат қилмоқдаман, агар шоҳ бўлмасам, бунинг висолига мұяссар бўла олармидим? Йўқ! Мамлакатим — шоҳлигим бўлмаса, у оғат мен билан бирга бўлмасди ва тирикчилик қилмасди. Ёр ва унинг ишқи мавжуд экан, ўзга ҳамма нарса нобуд бўлиши муқаррардир. Кимки ишқ билан шоҳликни бирга олиб бораман, деса, муз сумалагидан шамъ ясайман, деганга ўхшаш гап бўлади», — деган фикрга келди. Унинг кўнгли мамлакат ва ундаги бойликларни

қўлдан бермасликни маъқуллади. Бу, ишқни тарк этиш учун бир баҳона эди.

Ишқ билан шоҳлик ҳеч қачон бирга бўлиши мумкин эмас, лоф уриши мумкину, аммо ҳеч қачон шоҳ ўз ишқига содик қолиши мумкин эмас. Ишқ учун ҳамма нарсадан воз кечган, муҳаббат шуъласида ўртангандан бедил одам керак. Борликда нимаики бўлса, ҳаммасидан юз ўгириб, фано йўлини тутган, икки жаҳондан қўлини ювиб, қўлтиғига урган одам керак. Ёри истаса, жонини беришга тайёр турган, балки унинг розилиги учун юзта жони бўлса аямайдиган одам керак. Чин ошиқ ўз жон мулкини дилбари ихтиёрига вақф қилиб бериши, бир жон эмас, икки жаҳон мулкини ҳам унга садқа қилиши лозим. Шоҳ, ахир, мамлакатларни фатҳ этиб — қўлга киритиш учун юзларча одамнинг қонини ноҳақ тўқади-ку. Ўз қонидан кечмаган одам ошиқ бўлармишми? Йўқ, ишқ деган нарса бундай одамдан беҳад йирок туради.

Шоҳ шу каби хаёллар билан айш-ишратини давом эттирап ва доим шикор билан кунини ўтказар, қаёнга хоҳласа, ўша томонга қараб от сурар эди. Ёри илгидан майи нобичар эди-ю, аммо салтанатни қандай идора қилишни ўйлаб, хуноби ошар эди.

Бир кун шоҳ у гўзал маҳваш билан ичиб, маст бўлиб ўтирганида раънодек гўзал бир кийикнинг чопиб кетаётганини кўриб қолди. У шундай суръат билан чопар эдики, кўрган киши ҳайратда қоларди. Аммо шоҳ ғоят ўткир мерган бўлиб, ҳар қандай сайд ҳам ўқидан қочиб кутулолмас эди. Баҳром қочиб кетаётган овни одамлар қаеридан уриб бер деса, ўша еридан уриб йикитадиган маҳоратга эга эди. У, сайднинг қайси тукини нишонга олса, ўки ўша ерга бориб қадалар эди. Бинобарин, ўзининг шу мерганлигига ишониб, у гулрух ёрига:

«Эй пари тальят! Сен бу учгандек чопиб кетаётган газолни қаеридан уриб бергин, десанг ураман, агар «ўлдир!» деб буюрсанг, ўлдирман!» — деди. Шўх гўзалнинг табиати нозик бўлиб, у тубандагидек мушкул ва ғалати фикрни баён этди:

«Бошлиб, икки қўлига тушов солки, у ўз еридан қимирламай қолсин. Сўнгра, уни шундай нишонга олиб отгинки, узокда бўлишига қарамай, бўғизланиб қолсин!» Шоҳ бу санамнинг истак ва таманносини билиши билан, айни муаммони ҳал қилишга киришди. У, нозаниннинг таклифини рад этмади, тезда ўқдонидан бир ингичка ўқни олиб, шошилмасдан сайдга қараб отиб, кийикнинг икки қўлини ўқ билан урди. Лекин ўки уни яралагани ҳолда, териси билан суягини тешиб ўтмади. Шу йўл илан газолнинг қўллари банд бўлгач, шоҳ яна ўз ёйига ўқ қадаб, сайднинг бўғзига шундай урдики,

бўйни кесилиб қонлари оқди. Ой юзли нимани хаёл қилган бўлса, шоҳ уни худди айтганидек қилиб бажарди. Шу пайтда Баҳром қилган ишни инсон у ёқда турсин, кўхна фалак ҳам эслолмайди. Бинобарин, шоҳ шу даражада қойил қилиб, ўз ҳунарини кўргазга, нигоридан таҳсин ва оғарнилар эшитиш орзусида эди. Лекин ёри беназир ҳуснга эга эмасмиди, шу ҳусннинг мағрурлиги билан истиғно қилиб, шоҳга тасанно айтиш ва унинг дунёни забт этган қурдатли қўлини ўпиш ўрнига:

«Ҳар ким бир нарсани машқ қилаверса, мана шу хилдаги маҳоратга эга бўлади»,— деб қўйди-ю, лекин «қойил қолдим», демади, яъни, шоҳнинг маҳоратини менсимади, уни машққа боғлаб қўя қолди. Шўх гўзалнинг бу гапини эшитиш билан шоҳнинг унга бўлган муносабати кескин ўзгариб кетди. Пари чехрадан ташаккур әшитиш ўрнига шундай муомалани кўргач, икки қошининг ўртаси чимирилаб кетди. Шоҳдаги бу ўзгаришни кўриб, у шўх ўз муддаосини тушунтироқчи бўлди-ю, аксинча баттар қилди.

«Нима учун шоҳнинг газаблари қўзгалиб кетди? Мен ёмон гап айтмадим-ку,— деди Дилором.— Масалан, мен соз чалсам, кишиларнинг жони танасидан чиқкудек бўлади. Мендаги бу маҳорат бирдан пайдо бўлган эмас, мен бунга жуда кўп машқ қилиш натижасида эришганман. Шоҳим бир кийикка ўқ урган эканлар, «бу машқ натижаси», деганимга бунчалик хафа бўлмасалар экан!»

Шоҳ бу гапни эшитиш билан газаби янада ортиб кетди. Иккита қаттиқ гапни эшитаркан, жаҳолат унинг ихтиёрини қўлидан олиб қўйди. Шоҳнинг қаҳри авжига чиққандা, иложи бўлса, унинг мамлакатида яшамаган яхшироқ. Салтанат сиёсати кучайиб кетадиган бўлса, лутфу эҳсон кўзини кўр қилиб қўяди. Шоҳ уни ўлдирмоқчи, шу сарв раъононинг бошини кесиб ташламоқчи ҳам бўлди. Кейин, ўз-ўзига:

«Йўқ, бу хилда қилиш яхши эмас, заиф кишини тиф билан катл этиш дуруст эмас»,— деди. Кейин, ташқаридан, касбхунари одам ўлдириш бўлганлардан бир нечтасини чакиртириди, улар маҳофадан ойни чиқазиб, биёбонга томон сургаб олиб кетдилар. У биёбонда ўсган ҳар бир гиёҳ худди ўққа ўхшар, биёбон атрофини неча кунлаб айлансанг ҳам сув тополмайсан. Жониворлар умрини қисқартирадиган заҳарли ўтдан бошқа ҳеч қандай гиёҳ у биёбонда битмайди. Гўзал Дилоромни шу биёбонга олиб бориб, икки ўрим сочи билан оёқ-қўлини бир-бирига тортиб боғлаб, худди копток сингари думалоқ қилиб, ташлаб келдилар. У ўз сочини халқ бўйнига каманд қилиб солиб, ўзига асир этган эди, мана энди шу соchlари, оқибат-натижада, ўз ҳалокатига ҳам сабабчи бўлди.

Ҳалиги бераҳм жаллодлар у гўзални биёбонда шу аҳволда қолдириб, ўз ватанларига, жабр-жафони ўзига ҳунар қилиб олмиш шоҳнинг ҳузурига қайтдилар.

Шоҳ бу даҳшатли фармонни берган вақтида, май ва ғазабнинг ҳарорати билан бехуд бўлиб — ўзини йўқотиб қўйган эди. У ўша куни окшомгача май ичди, май ичган сари, пайдар-пай газаби ортиб бораар эди. Кечасига бориб, бода уни ҳароб қилиб, мастиликдан учиб қолди. У, тонгда май билан оғиз очар эди, шу пайт ёнида севгилиси ҳам бўлар эди. Бино-барин, саҳарда уйғониб, кунда ичадиган субҳ сабухини (тонг майнини) талаб қилганда, ўз ёнида жон роҳати йўқлигини сезиб қолди. Шунда у: «Маҳвашим қаён кетди?» — деб сўради. Зеро, у ўзининг не кор-ҳол қилиб қўйганидан бехабар эди. Унинг ҳузурида ҳозир турган бир неча маҳрамлари ўзининг қилған ишини айтиб берган эдилар, шоҳга ёруғ олам қоронги бўлиб кетди. У бошини куйи солиб, ўйлаб, барча қилган ишларини кўз олдига келтиаркан, қаҳр-газабнинг сарсари бўрони эсиб, ўз қўли билан ўз бошига тиғ урганини фаҳмлади. Шундан кейин:

«Ҳозир ўзим бориб, у биёбонни бир-бир ахтариб, ниғорим қайда бўлса топайин, унга жони зоримни садқа этайин; тирик бўлса, унинг фидоси бўлайин, агар ўлган бўлса, ўзимга тиғ уриб, жонимни бериб, унинг руҳини рози қиласин; ўзими ўлдириш билан унинг хунига хун тўлайин», — деди.

Аммо тожу тахт номуси унинг ўлик тупроғини ўпишга монелик қилди. Бир тарафдан ақли бундай ишни қилишга далолат этмагани каби, ҳалойиқ таънасидан хижолати ҳам шоҳни бу йўлдан қайтарар эди. Қанча ўйламасин, барибир ақл бу ишни рад этар эди. Қўнгли эса, ақлнинг сўзига кирмас, яъни, ишқ уни мансуху бекарор қилиб қўйган эди. Хулласи калом, жони икки бало ўртасида-ю, ўзи икки аждаҳо орасида қолмиш чумолини эслатар, у на ўликка, на тирикка ўхшар, кўрган одам уни тирик демас эди.

XVI

*Баҳромнинг газаб мастилигидан ҳушёр ва ғафлат
уйқусидан бедор бўлиб, ҳар хил маза-бемаза тушилар
кўргани, паришион, балки уйғоқликда қилган
ишларидан пушаймон бўлгани ва мушк ҳидли газолини
истаб биёбонга бориб, уни топмай, ўзидан кетгани*

Баҳром мана шу юқорида зикр этилган ишни, яъни, йиғлаш керак бўлган, йўқ, қулиш керак бўлган ишни қилгач, икки кунгача ўзига келолмай ётди, унинг юрагида олову

жонида ўқ бор эди. Учинчи куни бир оз ўзига келиб, ёруғ умрини қора тундек кўрди. Ишқнинг аскару сипоҳлари хужум қилиб, юрагига форат ва ҳароблик солиб юборди. У, ўз мулкини обод қиласман, деган тама билан кўнгил мулкини барбод қилиб кўйди. Тожир-савдогар сингари фойда истаб дengизга тушган эди-ю, аксинча, ўзи гарқ бўлиб, дастмоясидан ҳам ажраб қолди. Богбон жуда кўп мева ҳосил оламан, деб умид қилган эди-ю, дўл дараҳт шоҳларини ҳам синдириб-пачоқлаб ташлади. Ҳуллас, шоҳнинг ичига шундай чақмоқ тушдикি, бутун вужудини ўт олиб кетди. Лаъл жавоҳирли тож кийган бўлишига қарамай, фалак унинг бошига бехисоб тошлар ёғдирмоқда эди. Шоҳ мамлакатини ҳимоя қилиш учун одамларга ҳалокатли тиғлар тортган эди, бугун ўша тиғ ўз кўқсими чок-чок қилмоқда. У, дунёда сурма ахтариб шошилар эди, бугун чарх сурмакаши эса, бунинг кўзига сурма ўрнига «мил»нинг ўткир учини санчиб олди. Шоҳ ўзининг ҳозирги аҳволига назар қилас экан: «Бундай оғир аҳвол менинг бошимга тушди, бошқаларнинг бошига тушмасин»,— деб йиғлар эди. Унинг жисми зори шундай эзилдики, гўё хаста юрагига мингларча тикан қадалгандек бўлди. Жони танидан — тани эса жонидан тўйган эди: кўнгли бундан ҳам, ундан ҳам ранжида эди. Вужуди кўҳна фалак сингари вайрон бўлиб, жони эса тор ипидек узилиб кетмоқда эди. У фалак жисмларидек нолаю фифон қилас, сўнгаклари эса, гўё бир-биридан ажраб — жудо бўлиб кетаётгандек эди.

Ёрининг хажридан Баҳромнинг жони ҳалкумига келгани ҳолда, ўрнидан сакраб туриб, беихтиёр жўнаб кетди. Суманбарни қаерга олиб бориб ташлаш ҳакида фармон берган бўлса, шоҳ ўша тарафга қараб югуриб кетди. У, «хәётим имкон берса, жонимни ёrim руҳига фидо қиласман» деб бормоқда эди. Агар у Дијоромининг ўлигини топса, дод деб, фифон тортиб, унга мотам тутмоқчи; сарвқоматнинг ўлигини кўтариб, унинг покиза танини тобутга солиб, олиб келмоқчи. Агар кўнгли йиғлашдан тинса, ўзини ўлдириб, ёри устига ташламоқчи; ёри билан бир гўрда ётиб, унинг фурқати ва жудолигидан ўзини халос қилмоқчи эди. Бироқ, дашту сахроларни қанчалик кезиб — ахтаришига қарамай, сарв раъносини тополмади. У сарви озод энди жаннат гулистонларида жилва қилмоқда, биҳиштдаги сарвларга қўшилиб кетган эди. Гўзал сарв дашт-биёбонларда нима қилсан? Сарв ахир бўстонларда гулистонларда бўлиши керак-да.

Баҳром ўз ёрини тополмай, ундан бир умрга ажраганини билгач, ноумид бўлиб, ниҳоятда маъюсланиб кетди ва беихтиёр ўз юзига шапалоқлаб ура бошлади. У шундай нолаю зор билан фарёд кўтардики, худди фарҳод ўз Ширинини

йўқотгандай эди. Охири, бемор ва бедил кишилардек хушдан кетиб ерга йикилди, у худди ўқ еб чалажон бўлган сайдек типирчиларди. Кўзларидан шундай конли ёш тўкардики, бунинг аҳволини кўриб золим фалакнинг ҳам юраги қон бўлиб кетди. У:

«Ўз жонимга не жафолар қилдим? Бундай фожиа юз беришни билмадим! Ким ўз кўксини ўзи чок этади? Ким ўз жонини ўзи ҳалок қиласди? Бундай ишни бирон одам қилганми? Ахир, бу одам боласи қиласиган иш эмас-ку! Қайси мард инсон ўз бўғзига ўзи тир уради? Қайси нодон ўз умрининг чироғини пулаб ўчиради? Дилоромимнинг жони учун нотавон жисмимни эваз қиласам бўлармикин? Жисмими унинг жонига фидо қиласам арзирмикин? Танимни юз пора қиласам ҳам, барибир ўламан-ку, ўзимни ўзим ўлдирмасам ҳам ўламан-ку. Жаҳонда бундай бало яна кимнинг бошига тушган экан? Эй золим фалак! Нималар қилдинг, ахир? Сенда заррача меҳр-шафқат йўқ экан! Сен мени меҳр-муҳаббатдан маҳрум кишига айлантиридинг, ҳаётда юзимни каро қилдинг, эй бераҳм фалак! Сенда хеч қандай шафқатмарҳамат йўқ экан; юзимни гам-алам билан сўлдиридинг, кўз ёшимни юлдуз сингари тўқидирдинг, давлатим күёшини сўндиридинг, иқболим шамъи ер қаърига ниҳон бўлди. Энди бу пасткаш жаҳонда жонимни ҳам олиб қўя қол. Мен бу жаҳонни жонсиз нима қиласман? Ёрсиз бу жаҳон билан жонни нима қиласман? Жонимни ол, жондан тўймишман, биллоҳ! Кўнглимни ўлимга тикканман, биллоҳ! Жаҳонда жоғонсиз жонни не қиласай? Ахир, ёрсиз жонни, тансиз жонни не қиласай? Жонсиз тани не қиласай?»

Баҳром мана шу каби нолиш билан даштни бошига кўтарди, унинг жони ғам ва мусибатнинг лашкари хужуми билан эзилмокда эди. Мамлакату салтанат унинг ёдидан чиқиб кетди, у ваҳшийларлек ўша биёбонда ўрнашиб қолди. У шахри из мамлакати бор-йўқлигини билмас, данш-саҳро унинг манзилгоҳига айланган эди. У биёбон ичидаги аффон чекар, бир ўзи эмас, бутун бир шаҳэр эли у билан бирга биёбонда нола қиласар эди. Эл-улус шоҳнинг бошига бу каби мусибат тушганини, тушгандаги ҳам жуда оғир ва таажжуб кулфат тушганини кўриб, ҳаммаси ўзининг ер-жойини ташлаб, шоҳга ўхшаб даштни ватан қилиб олдилар.

Кеч кириб, куёш Дилороми юзини яниргач, осмон Баҳроми ҳам кўз ёши сингари юздузларини оламги соғди. Худди ҳажр томидан ошики зор азоб тортгани сингари, фалак ҳам корониликдан озер тортмоқда эди. Шоҳ Баҳромга тун кеча шундай азоб бермоқда эдики, олам кўзига тўрдай коронги кўриниб кетди. Ғаму қайгу қоронгилигига қолган Баҳром ўзини бир

ғаройиб оламда кўрди. Уни олам эмас, фироқ зулмати де, отини эса, ҳижрон шоми деб ата. Бутун олам юзини қоронғилик ўраб олган, лекин у ерда зулматда бўладиган оби ҳаёт йўқ эди. Агар бундай қоронғиликда минглаб Хизр макон қилганда ҳам, барисининг жони ҳалок бўлиши табий эди. Осмон бўшликлари қоронғилик билан қопланар экан, элнинг нафас йўли тўсилиб, ҳаво ололмай қолади, деяверинг. Нафас йўли қийир¹ билан тамом тўсиладиган бўлса, Хизрнинг ҳам ҳалок бўлиши ажабланарли эмас. Балки бу туннинг қоронги зулмати бўлмай, ҳажрнинг ўтидан жаҳонни тутун босиб кетгандир. Ахир, фурқат ўти жонга тушгандан кейин, унинг тутуни жаҳонни қоронғи қилиши табий эмасми? Агар, ҳажр ўтини алангалатиш учун тутантериқ керак бўлса, фурқатда ёнгандарнинг танасидан бошқа нимани қалаш керак? Ёнаётган оловнинг ўти ошикнинг танаси бўлгач, тутуни ошикни ўлдирса, ажабланарлами? Агар ўтчинг алангаси киши танини куйдирадиган бўлса, тутуни нафасни бўғиб ўлдириши ҳам табиййидир. Кимки ҳажр деган айрилиққа мубтало бўлган экан, мана шундай қоронғи тун унинг жонига бало бўлади.

Гарчи тун ҳалқ ичига қоронғилик пардасини солган бўлса ҳам, одамлар у саҳрова оқ уй бино қилдилар — шоҳона чодир — саропарда тикдилар. Шоҳнинг атрофидан ёт кишиларни узоклаштирилар. Кўрдингизми, фироқ шомининг хосияти одамни шундай қилиб кўяр экан. Шоҳнинг бу ишидан эл-улус ҳайрон — мутахайир бўлиб, ҳар қайси бир бурчакка қараб кетди. Шоҳга хос — маҳрам кишиларнинг кўзлари тўла ёш, ўзга одамлар эса кутилмаган аҳволдан ажабланган ҳолда, бошларини куви солиб, хаёл сурар эдилар.

У одамларнинг бири: «Шоҳни дев урган», деса, иккинчи: «Йўқ, бу париларнинг иши, жин теккан», дер эди. Шоҳнинг ақлга сифмайдиган аҳволини кўрган ҳар киши ҳар хил хаёлга борар ва турли афсона тўқиб, девоналарча унинг атрофида айланар эди.

Нихоят, бу қайгула ҳолат қайгуга мубтало бўлмиш кишиларнинг кўзига уйқу келтириди. Ёлғиз Баҳромгина фурқат ўтида ковурилган ҳолда, туни бўйи мижжа қоқмай, ажриққа ағанаб бедор ётар эди.

XVII

Ҳажр шомининг ҳаддан зиёда узунлиги
ва қоронғилигининг азоб-уқубати ва ўша кечаси
Баҳром жонига ғам-андух қўшишининг босқинчилиги

¹ Қийир — кора луд, тутум.

ва у кеча босқинчиларининг шоҳ жони ва дилини асир
этгани ва у асириона нола чекиб, ўзидан кетгани
ва аркони давлат уни бало даштидан даво
шаҳри томон олиб келганлари

Шундай қилиб, ўша кечаси шоҳ Баҳром ёввойи ҳайвонлар маконида тунади. У кеча кўхна дунё худди гўрдек қоронғи эди, бундай қоронғиликда фалакнинг боши ҳам, охири ҳам кўринмас эди. Ҳажр ўти шоҳнинг вужудини шундай ёндирикли, тутуни етти қават осмонни босиб кетди. Шоҳнинг ҳаёти осмон ҷархидек тийра-қоронғи, унинг устига сарсон-саргашталик, худди оқшом шафаги сингари қонли ёшга ғарқ эди. Унинг кўзи ҳалокат селини ёғдирап, кўзига ҳеч қандай уйқу асорати келмас эди. Жонида ҳажр ўти алангаланиб турар, бу ўтни шоҳнинг кўз ёшлари ўчирса ҳам яна бошқатдан туташиб ёнар эди. Ишқ ўти кўнгилнинг фарогатини олгандан кейин, кўз ёши сув бўлиб, у ўтни ўчириш ўрнига, ёғ бўлиб баттар ёндириарди. Шоҳга ўтнинг ўзи ҳам бало тўдаси, кўзидан оқкан ёш ҳам худди бало селидек таъсир этар эди. Шу хилда, кўнглига ғам ҳужум қилас, балки шу ғам пасти-баланд ҳамма-ёқни шафқатсизлик билан талон-торож этар эди. Шоҳнинг бетоқат ва бекарорлиги шу даражага бориб етдики, ҳеч кимсанинг ёрдами унга таъсир этмади. Ёр ҳажри киши мизожини айнатадиган бўлса, ҳеч қандай дўст унинг иложини қиломайди. Шу жиҳатдан бир хилват уйга ёлғиз ўзи кириб олди. Зоро, у ҳалқдан ҳам ниҳоятда хижолат эди. У, тезда бу уйнинг эшигини ичидан занжирлади-ю, ўкириб йиғлаб, дунёни бошига кўтарди. У шунчалик фифону вовайло чекардики, оҳу зоридан жаҳон ичига даҳшатли бир безовталик тушди. У ёқаларини йиртиб, чок-чок қилди; бош кўзи ва таналарини муштлайвериб ҳаммаёгини пачақлаб ташлади; барча аъзоларини шафқатсизлик билан уриб — задалади; баъзи жойларини аламидан тишлаб ҳам олди. Бошининг урмаган жойи қолмади, натижада сочининг анча қисми сидирилиб тушиб кетди. Бонини шунчалик яралаб ва ёриб ташлаганлиги туфайли, сочлари қонга беланиб ётар эди. Дарди оғир эди, дардининг ўки унинг танасини гард-гард қилиб юборган, йўқ, гард эмас, дард тогига айлантирган эди. Ўз вужудини парча-парча қилиб узуб ташлаганидан танасининг богида юзлаб лолалар очилди. У ярим кечагача шу хилда ўзини ўзи уриб йиглади. У тинимсиз нолаю фарёд чекди, ўзига ўзи зулм этди ва азоб берди. Ниҳоят, аъзойи бадани бўшашиб, қўли толиб, ҳажр азоби уни ҳолатдан кетказиб — сулайтириб ташлади. Сўнг, таллинишга мажоли тугаб, қимирламай қолди.

Аммо Дилороми шоҳнинг жонига ўт солиб, ёндиримоқда

эди. У дард ичига яна нола қилиб, ёрини эслар, рози дил айттар эди. Ёрининг қора сочлари бунинг бошига шундай қора кун солган эдики, унинг ҳар тукида бир олам ғам бор эди. У ҳарорат ва хаёл ичига уйнинг у бошидан бу бошига аганар, фалак чархига юз хил лаънатлар ёғдирап эди. Дилоромнинг кошини эслаб, унинг қадди шундай букилиб кетдики, ниҳоятда озғин ва ингичкалигидан худди янги чиқсан ойни эслатар эди. Ҳа, Дилоромнинг пайваста ҳилол қошлари Баҳромни ҳилолдек нозик ва ҳаста қилиб ташлади. У ёрининг кийик кўзларини кўз олдига келтиаркан, кўнглининг даштида юзлаб жайронларнинг югуриб юрганини ҳис этар эди. У қийикдек гўзал ёрини ўйлайвериб жони қолмагани учун уни чархнинг Баҳроми Гўри деб аташди. Дилоромнинг қора кипприкларини айтмайсизми, у кипприклар Баҳром кўнглига юзлаб сихчаларни санчар эди. Уларнинг ҳар бири Баҳром кўксини юз жойидан яралаган, оҳининг тутуни эса, юзини қорайтириб юборганди. Дилоромнинг жамолини ўйлаганда, Баҳром беихтиёр оҳ тортар, унинг нолишидан кўкда қуёш ҳам, ой ҳам ўртанарди. Бунинг кўзидан оқсан гулгун ёшлиридан ою қуёш шафак ичига гарқ бўлди. Дилоромнинг юзидағи холини кўз олдига келтиролмагани учун, йиғлайвериб, кўзининг қорачиги қолмади. Унинг пашибага ўхшаган қора холи бунинг кўзини кўр қилган; кўксига кириб олиб, кўнглиниг жароҳатини яна маддалатар эди. Лабларини соғинганидан жони чиққудек, кўзидан оқсан қондан дашт-биёбон қипқизил лаълга бўялган эди. Лаългина эмас, ҳақиқ ва маржонлар ҳам, кўнгли ва жони ҳам ундан зарап топган эди. Борйўклиги заррача билинмайдиган кичик оғзи киши кўзига мавҳум — бир нуқтадек акс этар эди. У йўқ бўлгани ҳолда, Баҳром, бор, деб ваҳима қилас ҳар эди-ю, лекин оғзи бор бўлса ҳам йўқлик ичига гум бўлиб ётар эди. Дилоромнинг тишлари худди дурдонадек жилва сочмасми эди, ўшани эслаб Баҳром кўзларидан дурдек ёшларини оқизиб, мўлдир-мўлдир йиғлаб ўтирап эди. Такдир бунинг бошига шу каби дўлларни ёғдиригани учун, ёш ўрнига кўзидан ўлим селларини қўймоқда эди. У, Дилоромни эслаган сари нолиши ортар, фарёду фифони фалакка чиқар эди. Унинг йиги-зорини ким эшитса, «оллоқ-оллоҳ, ўлиб, қайта тириляпти!» — дер эди. У, ёр юзидаги занахдон чуқурчасини эслаганда, бутун жон или тортишиб кетарди. Ахир, кўнгли изтиробга тўлиши натижасида бу ип таранглашар эди-да. Қадди-қомати ҳақида ўйлар экан, беихтиёр оҳ тортганидан, умрининг ниҳоли қурир эди. Унинг қаршисида бўстон сарвисини ҳам уутар, сарв эмас, руж билан жонини ҳам эсдан чиқарап эди. Нозик белини хаёл билан кўз слдига келтирап экан, бу хаёл унинг жисмини

қилтириқдек заифлаштиар әди. Натижада, бадани қилтириқдек бежон бўлиб, қилтириқ эса бунинг кўзига ўзи чирмашиб тўлғонаётган илондек кўринарди. Ёрининг оқ баданини ўйларкан, кўнглининг тоби қочиб, кўзидан кумушранг ёнини симобдек оқизар әди. Кумушдек кўз ёнини тўкар экан, барча оламга кумуш ёғилгандек бўлар әди. Ёр қўлидаги чине созининг тузилишини тасаввур қилганда, у чангнинг физони бунинг энкайиб қолган қаддини янада букар әди. Бу этри чанг мунг билан нола чекканда, бунинг жони риштаси у чангнинг торидек инграр әди. Гоҳо ҳаваси қўзалиб, чанг сингари бир ажойиб наво қиласр әди. Лекин бу билан ўз ҳолига оғина бўлса ҳам тасалли топиш у ёқда турсин, дард тонар әди-ю, даво тонасади. Унинг беҳоллиги ҳаддан зиёда ортиб борар, ишқининг дарди эса яна баттаррөқ ошмоқда әди. Кўзлари ёш ўрнига қон тўкишдан тўхтамас, ўз ҳолига ўзининг ишончи йўқолиб бормоқда әди. У, ўз-ўзига дердик:

«Ё раб, бу қандай ҳолат экан! Бу қандай туганмайдиган азоб-укубат экан! Ўз қучим ва шиҷоатим билаи аждаҳоларни чумолидек эзган мен эмасмидим? Энди ишқ аждаҳоси менга устун келиб, аждаҳоларни забун этган танамни чумолидек эзгиламоқда. Урушга ва жангга ташланганда, шерларни таслим қилган паҳлавон мен эмасмидим? Дард билан ҳажр менга арслондек кучини кўрсатгач, сичқондек өқиз ва чалајон бўлиб қолдим. Уруш сафини тузиб, Чин-Хитой қўшинини бутунлай сафдан чиқазган мен эмасмидим? Ишқ менга қарши уруш ва довлат эълон қиласр экан, сабрим қўшинини тору мор қилиб ташлади. Менда ақл ҳам, дин ҳам бор әди; ғамга чидам, балога тамкину сабр ҳам бор әди. Ишқ бошимга не балолар солдики, бу сифатлар мэндан саросар қочиб кетди. Оҳим ўтининг тутунини айтайми, йўқса, бу тийра тунни айтайми? Ким бу янглиғ узун кечани кўрибди, ким ким кунидан ҳам қора кунни кўрибди? Ҳам қора, ҳам узун ким, ҳам дилбанд кун; қоралиқда маҳвашим сочига монанд кун. Бу тарафда мен у тарафда кўнглим азобда; бу тарафда ўзининг зорлигимни, у тарафда кўнглимнинг қонлигини айтказисизми. Мен гарчи қон ичидан бўлсан ҳам, кўнглим у билан бирга бўлса кошкийди. Бу коронги кечани мени музтар ва мажолат қилгани устига, зор кўнглимни вайрон ва паришон анилади. Бу кечани мени гўрдек қоронги. Шу кечанинг ўрнига узримнинг сўнгти уйқусини ола қолсан нима қиласр әди? Ўзрх — фалак мени қатл этиш учун вужудимга душманлик танини урди, ахир, у мени тириклайн гўр ичига кўмди-ку. Ундан кўра, тифи билан бошимга уриб, бошимни танимдан унб туширса яхши эмасмиди?

Эй халқим ва қўшиним! Ҳаммангиз менинг бандам эдингиз, ҳам нима буюрсам, итоат билан ижро қилардингиз. Ҳаммангизда нон-тузимнинг ҳақи бор, нон-тузгина эмас, бундан бўлак ҳам сизда юзларча ҳақим бор менинг. Ҳизматимни қилиб юрган пайтингизда ҳаммангиз жангжўлик ҳақида лоф ураг, ўзингизни марду майдон қилиб кўрсатардингиз. Ўзинима гап, қиличингиз ушолдими ёки қўлингиз тош остида қолдими? Ахир, мен бечорани юз минг бало ичига ташлаб қўйманг, менинг ҳар нафас бир ўлимимни қўриб, томошабин бўлиб турманг! Тиф билан уриб, кўксимни ёринг, шиддат билан зарб уриб, халок қилинг мени. Нотавон жонимни бу азоблардан қуткаринг, ҳеч қандай хижолат чекманг, ўзрозилигим билан қонимни бағишладим; бир қоним эмас, бир жоним эмас, юз жоним бўлса бағишладим. Дўстлигингиз қаёнга кетди, эй ёронлар? Мусулмончилик қаёнга кетди, эй мусулмонлар? Ўлдириб, мени бир ёклик қилинг, минг марта-дан тортаётганим ўлим азобидан қуткаринг, ахир!»

Баҳромнинг иши бу кеча то субҳ-садиқача шу каби нола қилишдан, қонга беланган бадани билан тупрокка йиқилиб туришдан иборат бўлди. Тонг қуши саҳар бўлганини билдириб қичкирганда, у ҳолдан тойиб йиқилиб, хушдан кетди. У шундай ўзини билмай ётар эдики, уни кўрган одам «жони йўқ», деб гумон қиласр эди. Фалак шундай шафқатсизлик қилгач, эл орасига жуда каттиқ ғала-ғовур тушиб кетди. Баҳромга жаҳондаги бутун шоҳлар мулозим бўлиб, уларнинг барчаси бунинг буйруғи билан хизмат қиласр эдилар. Катта-кичик ҳамма беклар ҳам бошини яланг қилиб, ўз соқолини юлиб, мотам тутаётгандек безовта ва бетоқат бўлиб қолдилар. Ниҳоят, улар каби йиғи-сиги қилиб, вақтни ўтказишинг фойдаси йўқлигини билдилар; бундан кўра, ишнинг чорасини кўриш керак, деган қарорга келдилар. Охири, ҳаммалари жам бўлиб, бунинг аҳволини муҳокама қила бошлидилар ва оқибат-натижада: «Бунинг дарди, ҳарорати — шарорати фақат даволаш билангина пасайиши ва тузалиши мумкин», деган қарорга келдилар. Аммо табиб ва ҳукамо (олимлар): «Даштда буни даволашнинг иложи йўқ, бу ернинг шарт-шароити ва оби ҳавоси номақбул», дейишиди. Кўпчилик шу гапни маъқуллагач, шоҳни маҳофа — тахтиравонга ётказдилар. Уни кўтариб, даштдан шаҳарга қараб жўнадилар. Шоҳни ўз гулшанига олиб келиб, маҳофадан тушурдилар. Аммо шомгача ҳам унинг димоғида хуш, юрагида ўт, жисмид ҳеч қандай ҳаракат йўқ эди. Шунингдек, шоҳдан тахт бўшагани билан, элнинг кўнгли ҳали ғам-ташвишдан бўшамаган эди.

XVIII

Баҳромнинг ўз париваси ҳажридан девона бўлгани
ва ҳукамо (ҳаким ва табиблар) унинг ошуфталиқдан
эзилган аҳволи ҳақида узоқ ўйлаб — маслаҳатлашиб,
муолажа чорасини кўрганлари ва буларнинг кўпгина
заҳматлари шарофатидан у оз-моз даво
тониб — ўзига келгани ва савдоилигини даф этиши
учун етти иқлим шоҳи — салотингларининг етти
гўзал қаср бино қилгандари .

Шоҳ Баҳром шу куни тахтга чиқиб ўтириди-ю, аммо то
оқшомгача аклу ҳуши йўқ эди. Унинг жисми ўлик танасидек
котиб қолган, тахти эса, унга худди сартахтадек туюлар
эди. Дарҳақиқат, ҳар қандай тахт эгаси ҳам оқибат-натижада
сартахтага чиқмай иложи йўқ. Чунки унинг ҳам куни тун
 билан алмашади, тун қоронғилиги, албатта, унинг юзига
кора пардасини ёпди.

Шоҳнинг димогига мушк хидлатдилар, унинг муаттар
хидини ислаш билан ҳуши жойига келди. Сўнг, кўзини очгач,
бир нафас хомуш бўлиб ўтириди. Яна бир онда ёри эсига
тушиб қолиб, етти гардунни нолаю зори билан тўлдирди.
Яна шовқин-сурон кўтариб, ох-фарёдни кўқдан ҳам ошириб
юборди. Унинг фигони чарх-фалак айвонигача кўтарилди,
бу фигон юлдуз тўдаларини ҳам безовта қилди. Унинг юра-
гидан чиқсан ноласи осмонга чиқиб, оҳининг ўқи юлдуз кў-
зини теша бошлади. Бу кечадаги азоби, ғам-кулфат ўтида
кабоб бўлиб ёниши ўтган кечадагидан юз марта ортиқ эди.
Оҳининг ели чархини совурмокда, ўзи ҳижрон ўтида қовурил-
мокда эди. Тонг отгунча аҳволи шундай кечди, тонг ели
остач, яна жисми беҳол бўлди. Яна то шомгача ўзига келмай—
беҳуш бўлиб ётди, ҳар нафасда вужуди ўлимга қараб борар
эди. Бир неча кунгача аҳволи шу хилда оғирлашиб борди,
алам ва изтироб унинг вужудидан тоб-тоқатини тамом олган
эди. Ишқ — ҳалокатли, фироқ-шафқатсиз ва золим әмасми!
Эзилавериб, шоҳнинг жисми ҳам, ақли ҳам ишдан чиқиб,
саломатлиги пуртурдан кетди. Унинг табиати ҳам, мизожи
ҳам айниб қолган, вужудининг жон ипи ҳам тарангликдан
узилиш даражасига етган эди. Девоналиқ унинг миясига ҳам,
онгига ҳам халал бермоқда, ақли-хуши ўрнини жиннилик
згалламокда эди. Бир дам эси ўзида бўлса, ўн дам беҳуд бўлиб,
нимма қилаётганини билмас, аъзойи баданида саломатлик йўқ,
ақли ҳам шундай эди. Бора-бора унинг танасида куч ва тоб-
тоқат қолмади, қилаётган жанжал ва тўполонлари ҳам йўқол-
ди. Йиги-сифи қилишга кучи етмас, товушини одам эшитмас

эди. Гоҳо, беихтиёр дод-фарёд қилиб қолса, бечоранинг жисми-зори озор топар эди. Сўзида маъною ақл-идрок асари йўқ, оғзидан нима чиқаётганини ўзи билмас эди. Тепасида турган билим ва тажрибали кишилар, шоҳнинг тақдиридан умидсизланиб, йиғлай бошладилар. Улар бу балога бир чора топиш ниятида аркони давлатни бир жойга тўпладилар. Илм ва билимда моҳир бўлмиш сарой атрофидаги барча табиб ва ҳакимлар тўрт юз кишидан иборат бўлиб, ҳар бири ақл-дениш ва табобат бобида мислсиз кишилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси бир жойга жамлангач, давлат бошлиқлари тубандаги сўзларни айтдилар:

«Эй илм-фан ҳукамолари, табобат оламининг пешволари! Бахтиёр шоҳимиз неча йиллардан бери ҳаммангизга яхшилик ва инъом-эҳсон қилиб келмоқда. Ҳаммангиз ундан мамнун ва миннатдорсиз, унинг ҳимояти ва тарбияти соясида кўп неъмату бойликларга эга бўлдингиз. Шоҳ барчангизга ҳам шу каби навозишлар, иноятлар қилиб келди. У шу умид билан сизга меҳрибончилик қиласи, ногаҳон бир кун фалак ўзининг жонига дарди бедавони солгудек бўлса, унинг мизожидаги ранж-машққатни даф қилгайсиз, дард-касалига бирон даво топгайсиз. Маълумингиз, энди ўша ёмон кун етиб келди, қўлингиздан келганча бунга чора кўринг, даволанг. Шоҳ сизнинг ҳаммангизга шафқат, марҳамат қилган. Энди сиз ҳам қараб турмай, ўз хизматингизни кўрсатинг. Агар шоҳнинг душмани туғён ва исён қилгудек бўлса, биз жонимизни аямай, албатта, душманга қарши саф тузиб, у билан уришар, бошимизни ҳам, конимизни ҳам унинг йўлига нисор айлар эдик. У можарода қўлимиздан келганча, иқтидор-кудратимиз етганча, ҳеч қандай баҳонасиз иштирок қилган бўлар эдик. Аммо ҳозир эса, бу бемор бўлиб қолди, бунинг иложини фақат сиз қила оласиз!»

Илм-ҳикмат, фан ахлига қаратса шундай хитоб қилгач, улар ўйлаб кўриб, тубандагича жавоб бердилар:

«Сизлар нима деган бўлсангиз барчаси чин ва ҳақдир. Бунинг учун биз сизга таҳсинлар ўқиймиз, ташаккурлар айтамиз. Лекин ишққа мубтало бўлган кишилар хасталанса, уни даволаш ҳакимларнинг қўлидан келмайди. Ишқ ўти кимни ўз ҳарорати билан куйдирса, уни дори-дармон ва кофур (камфара) каби нарсалар билан тузатиб бўлмайди. Ишқ ўти ҳар қандай кўнгилга аланга солгудек бўлса, у фақат ёр васлидан баҳра олиши, унга тўйиши керак, холос. Борди-ю, агар, масалан, бирорвоннинг табиатида хилт кўпайиб, ундан иллат пайдо бўлса, яъни моддий хасталик юз берса, уни даволаш биз табибларнинг ишимиздир, биз уни тиб илмига асосланган ҳолда муолажа қилиб, соғломлантирамиз.

Лекин шоҳнинг касали ишқнинг натижасидир, ишқ — ўт бўлса, бизнинг муолажамиз бамисоли хасдир. Хасни ўтга яқинлатгандан не фойда? Агар, ҳақиқатан унинг танасида табиий хасталик бўлса, биз саъй-ҳаракат қилиб, унга бошдан-оёқ чора кўрайлик. Қўлимиздан келганча жидду жаҳд билан тадбир топайлик. Тилагимиз, ёлғиз маъбудимиз — тангримизнинг ўзи унга раҳм қилиб, айнаган мизожини тузатгай; эс-хуши жойига келиб, тамом соғайиб — салимул-аъзо бўлиб кетгай!»

Ҳукамо шу хилдаги гапларни айтгач, шоҳни даволаш ишига киришдилар. Улар шоҳнинг дардига чора топмок учун кечакундуз бош қотира бошладилар.

Юз кишидан иборат бир гурӯҳ уламо ҳақига дуо қилиш билан туну кун тангрига ибодат айлаб ёлворишга, шоҳнинг сиҳатини яратганинг ўзидан тилашга, унга атаб назр-ниёзлар, хайр-садақа қилишга киришдилар. Яна юз киши эса, азайимхонлик қилиб ўқийдиган, сеҳр ва жоду каби найранглар билан шуғулланадиган бўлдилар; тумор ёзиб, кинна солиб, жинларни даф этишга киришдилар. Яна юз киши табобат китобларини қайта-қайта вараглаб, ўзлариннинг тиббий тажрибаларига ҳам амал қилиб, яна бунинг устига, беморнинг дардига ҳам ниҳоятда дикқат ва эътибор билан қараган ҳолда шоҳни даволай бошладилар. Яна юзта тажрибали киши мияга кувват берувчи уд каби тутаткиларни, умуман барча дори-дармонларни тайёрлашга ошиқар эдилар. Шу каби, ер юзида тенги бўлмаган, пок қалб, муборак табиатли тўрт юз одам икки йиллаб ўз уйқу ва оромларини тарқ қилган ҳолда шоҳни аввалгидек соғлом ҳолига келтириш учун чора-тадбир кўрдилар. Натижада шоҳ қисман бўлса ҳам сиҳат топди. Буларнинг жуда кўп тадбир ва таъсиirlари, ҳар хил усул билан уни чалғитишлари натижасида шоҳдаги жисмоний заифлик ва руҳий девоналилк бирмунча камайди. Ҳар турли дори-дармон билан овқатланиш туфайли, кучкуввати ошиб, миясига ҳам ақл нури кирди. Бемор шу дараҷада шифо топганидан сўнг, ҳукамо тубандаги фикрни ҳам изҳор қилдилар:

«Яна шундай бир иш керакки, бу иш аста-секин савдоийликни тамоман йўқотадиган бўлсин. Шулардан бири гўзал иморатлар бўлиб, ундаги санъатни томоша қилишнинг ҳам фойдаси зўр бўлади. У иморатнинг тарихини (лойиҳасини) шундай бир уста ва моҳир муҳандис (инженер) тузсинки, у иморат ҳар доим ўзга бир шаклга кириб, киши хаёлини ўзига жалб этадиган бўлсин. Ҳар қандай кишининг асаби қўзғалиб, унда девоналилк кучайиб кетса, шу иморатни томоша қилиш билан савдоилиги барҳам топадиган бўлсин!»

Мана шу юқоридаги фикр ва маслаҳатлар асосида давлат бошлиқлари тезда ишга киришиб, нимаики асбоб керак бўлса, шунинг барчасини мухайё қилишга киришидилар.

Етти иқлиминг хон ва хоқонлари шоҳнинг касалланиб ётиб қолганини билдилар. Фақат хон-хоконлар эмас, шоҳга тобе бўлмиш ҳамма амиру сultonлар ҳам унинг ҳолини сўраб, мулозамат қилиш пайига тушдилар. Улар шоҳнинг даргоҳига келиб, кечакундуз унга қуллук қилишга тайёр эканликларини билдирилар. Баъзилар ўzlари келишининг имкониятига эга бўлмасалар, ўринларига бощка бирорни, масалан, инисини ёки ўғлини бажону дил шоҳнинг хизмати учун юбордилар.

Хусусан, ер юзининг баланд мартабали еттита шоҳи Баҳромнинг иши учун имкони борича ҳаракат қилмоқда эдилар. Булар шоҳни даволаш бобида жонини ҳам аямас, эртаю кеч унинг шифо топишини тилар эдилар. Буларнинг ҳар бири бир хизматни бажаришни истар, қўлларидан келса, шоҳнинг саломатлигини бир марта эмас, юз марта ошириб юборишга ҳозир ва нозир эдилар. Улар шоҳга қилган хизматларининг эл-юрт қулоғига етувидан, шу йўл билан шоҳ олдида ҳам, эл-улус орасида ҳам обрўлари ошувидан умидвор эдилар.

Бинобарин, иморат қилиш ҳақидаги маслаҳатлар бир тўхтамга келгач, шу етти катта шоҳ, ер ўпиб, иморатларни қилишни ўз зиммаларига олдилар. Уларнинг ҳар қайсиси биттадан қаср бино қиласидиган бўлди, у қасрлар ўз гўзалиги билан ўша асрнинг бутун зеб-зийнатини акс эттириши, у замоннинг илм ва санъати қайси мақомда эканини ҳам намойиш қилиши лозим эди; улар туну кун саъй-ҳаракат қилиб, тезда бу иморатларни битириш тараддудига тушдилар. Усталарнинг ҳар кунги қилган ишини шу бинони ўз зиммасига олган шоҳ келиб кўрар, сўнгра, Баҳромнинг руҳсати билан, унинг ҳузурига кириб, қилинаётган иш ҳақида ҳисоб берар ва унга бажону дил миннатдорчилик изҳор қиласр эди. Тахтдан етти тарафга еттита шоҳ йўл бўлиб, бу йўллар орқали дунёнинг ҳар чеккасига борилар, аммо бу йўллар гоҳ очик ва гоҳ ёпиқ бўлар эди. Бундан ташқари, хало-йик қатнайдиган, эл-улус учун доим очик бўлган йўллар ҳам бор эди. У етти шоҳнинг ҳар бири ўз диёрига қараб борадиган йўл устига қаср бино қилди. Улар фалак сингари улуғвор етти қасрни қуриб битирилар. Бу ерда қилинган ишнинг салмоғи ва сифатини шу гўзал ва азамат биноларга қараб тасаввур этаверинг. Булар тайёр бўлгач, эл-улуснинг шодиёнаси осмони фалакка етди. Фалак бу биноларнинг гиштини, ер юзига етти биҳишт солинар экан, деб ою кундан

узиб туширди. Бу қасрларни куриш жараёнида, хусусан, иморатда катта бир ўзгариш бунёд этилаётганда шоҳ Баҳром келиб, уни шайдойиларча томоша қиласа эди.

XIX

*Етти фалакдек етти қасрнинг тугагани ва рассом
Моний ҳар қасрни ўзга бир ранг билан безаб —
нақшбандлик қиласи ва етти иқлим салотинининг
(шоҳларининг) қизларини у етти қасрда Баҳром
билан ақд-никоҳ қиласиганлари ва ҳафтанинг ҳар куни
Баҳром бир қасрда бир қиз билан суҳбат тутгани*

Курилиш муҳандислари ҳаракат қилиб, ҳар қайсиси ўз қасрини тамом битказди. Лекин қасрлар охирига етгунча, кундан кунга қад кўтариб, кўркамлашиб бораётган иморатларни кўриб, Баҳромнинг қасали тузала бошлаган эди. Ҳар доим бу ажиб бинолардаги янгиликларни кўриш билан Баҳромнинг жиннилик қавдоси тарқала борди. Бу қасрларнинг ҳар бири ўз юксаклиги билан фалакка туташар, ўз баландлиги ва кенглиги билан фалакка монанд эди. Уларнинг фалак даражасидаги бинога айланишида Монийнинг хизмати катта эди. Ишқилиб, кўпчилик бирлашиб, ҳаракат қилиб, бу қасрларни битказиб тутгатдилар. Ҳали Баҳромнинг қасали тамом тузалмаган, ҳали унинг кўнглидан ишқнинг васвасаси тамом ариб кетмаган эди. Осмон қадар етти қаср битиб, тамом бўлгач, шоҳ у курилишни томоша қилишдан бўшаб қолди. Бинобарин, ҳукамонинг қасрлар бино қилиш ҳақидаги мақсадлари ҳосил бўлгач, дедиларки: «Бу ишимиз энди ўз шифобахшлигини кўрсатади. Масалан, бир қанча наққошлар энди у қасрларни ўз санъатлари билан безайдилар. Яъни, улар санъаткорлик бобида юз турли ҳунар ишлатиб, бу қасрларга бўёқ ва пардоз берадилар. Ичини қандай нақш ва бўёклар билан безасалар, қасрларнинг ташқарисини ҳам шу тахлитда зийнатлайдилар».

Нихоят, улар Монийни чақириб айтдиларки:

«Эй, фан ва санъатнинг маҳоратли устаси! Бошлаб, мана шундай қасрларни куриш ҳақида маслаҳат бериб, шоҳнинг хурсандчилигига сабабчи бўлмиш киши сен эдинг. Энди унинг дарди ариб, салимул-аъзо бўлиб кетишига ҳам, таъбнинг равшан тортишига ҳам сен сабабчи бўлгин. Қасрларни бўёқ бериб — зийнатлаш ишига кириш, бу етти қаср етти рангда бўлсин. Нақшини ҳам ўзинг истаганингча қил; сенинг кўнглинг қандай хоҳласа, шундай бўлсин. Сенга ундоқ қил,

бундок қил, деб ўргатиш тўғри эмас, акли бор одам сенга бу гапни айтмайди».

Санъаткор Моний буларнинг ялиниб-ёлворишини кўргач, бармокларини кўзига қўйиб:

«Сиз мен айтган нарсаларни олиб келинг, нима масолиҳ ва асбоб-ускуна керак бўлса, ҳаммасини менга ҳозирлаб беринг», деди.

Бунинг талабини улар қабул этиб, ишларни бошқариш ва ташкил этиш учун югуриб кетдилар. Моний мамлакатда қанча наққош бўлса, ҳаммасини чақириб, барчасига ўзига мос иш топширди. У, мўйқалам санъаткорларни етти саркорга бўлди, уларнинг бир гурухи наққошлик билан шуғулланса, иккинчи гурух заркорлик қилишлари керак эди. Ўзи эса, ишнинг тарҳи — лойиҳасини, режасини ва иш планларини тузар; гоҳо ҳар қайси гурухнинг тепасига бориб, ишнинг қандай бораётганини назорат қиласа эди.

Баҳром эса ҳар куни эрталабдан то шомгача айланиб, бир иморатни томоша қиласа эди. У иморатларда ҳар нафасда бир қанча ўзгаришлар бўлаётганини кўриб қувонар, хаёлини бу ишлардан ололмас эди. Кўнгли ҳар томонга чалғиган сари, хаёли бўлинниб, асабларидағи савдоилик аста-секин тарқар эди. Бунинг хаёлини иморат нақшлари ўзига торғган сари, ўз бошидаги ишқ савдосини унутар эди.

Шу хилда унча кўп фурсат ўтмай, қасрларнинг зебзийнати ҳам битди. Қасрларнинг ҳар бири ўзга бир турфа ранг билан бўялган бўлиб, етти қасрнинг ранги етти хил эди. Шоҳнинг акли ишқ ўти билан қизиётган бўлса ҳам, лекин аввалгичалик эмас, озроқ эди. Ҳакимлар яна анчагина тадбир-чоралар кўриб, кўп мулоҳаза ва фикрлар юритиб, дедиларки:

«Эмди қувватнинг батамом тиқланиши учун, заифлигинг йўқолиб, ҳеч кўрмагандек бўлиб, сиҳат топиб кетишинг учун, қасрларнинг ҳамма кам-кўсти битказилгач, етти коцюнанинг ҳар бирига биттадан — еттига хур каби гўзал қизни келтириш керак. Шоҳлардан кимнинг хурваш фарзанди бўлса, кимда шоҳ Баҳромга муносиб ва лойиқ қиз бўлса, шулардан еттитасини танлаб олиб, шоҳга никоҳла-моқ ва қасрларда шоҳ билан бу гўзаллар орасида чолғу ва май базми бўлиб турмоғи лозим».

Бинобарин, кимда шундай қиз борлигини суриштириб, дараклай бошладилар. Ниҳоят, барча мақсад кўнгилдагидек ҳосил бўлди; етти шоҳнинг етти пари-пайкар қизи борлиги, улар парда ичидаги бўлишларига қарамай, ақллари ҳар қандай парда орқасидаги сирни биладиган даражада доно

эканликлари аниқланди. Уларнинг ҳар бири ҳар қандай ақлни ҳам, жонни ҳам шоширадиган, ақлу жонгина эмас, бутун жаҳон кишиларини талвасага соладиган даражада гўзал эдилар. Улар осмон қуёшидек поклик пардасига ўралиб, шунга қарамай, худди осмондаги қуёшдек ҳаммаёққа нур сочиб тураг эдилар. Улар ҳусн чўққисида гўё ёруғ юлдуздай, латифликда худди кутичада турган гавҳари покдек жилвагар эдилар. Юлдуз бўлганда ҳам, гўё булат ичига яширган юлдуздай; гавҳар бўлганда ҳам, худди ҳеч ери синмаган гавҳардай эдилар. Уларнинг ҳар бирининг васфини тўла баён этишга киши ожизлик қиласи, баён у ёқда турсин, ҳар қандай нуктавор — ёзувчининг қалами ҳам ожизлик қиласи. Улар ҳуснда ойга ҳам, кунга ҳам тенг бўлиб, ҳар бири шоҳга никоҳ қилиниб, у билан жуфтлашишга лойиқ эди. Шундай қилиб, етти иклиз ҳукмронларига, мутлақо хаёлларига қелмаган сўзларни хатга ёзиб, ниҳоятда яширин ва пинҳоний қилиб юборилди. Шоҳлар ҳам бунинг сирини фаҳмладилар ва ҳаммалари ер ўпиб айтдиларки:

«Бу таклифни қабул қилишга ёки рад этишга бизнинг ҳаддимиз бор эканми? Шохимизнинг истаклари қандай бўлса, олам учун ҳусндири; барчамиз унинг истагига сўзсиз қўшиламиз. У киши зарраларни қуёш каби улуғлайди, қатраларни денгиздан ҳам ошик кўради».

Бу ҳақдаги сўз шу билан тугагач, улар шоҳона расми таомил билан тўй қилиш ҳакида фармон олдилар. Тўйтомуша авжига чиққан пайтда эса, шоҳ Баҳром билан у гўзаллар никоҳланиб, эр-хотин бўлишиди. Шундан сўнг уларнинг ҳар бири ўз отаси тарафидан бино қилинган қасрга кириб жойландилар.

Вақтшунос олимлар юлдузларга қараб, яхши соатни аниқлашга киришдилар. Токи бу соатда бахтиёр шоҳ ҳарамга кириб, жононлар билан коминираво қилмоғи, ҳарам аҳлини муҳтарам қилмоғи дуруст бўлғай. Бинобарин, юлдузлар тонг-ла шанба куни шарофатли кун эканини кўрсатди. Шу куни шоҳ бошлиб қора қасрга кириб, мушкдек муаттар май исча, қутлуғ бўлур экан!

XX

Баҳромнинг шанба куни мушкфом — қора либослар кийиб, мушкин ранг гумбазга кириб, мушк ҳидли оҳу билан мушкдек қора май ичгани ва бу машғулот билан ҳижрон ўтининг дуди қора қиласиган кунини тунга улагани

Қора тун тугаб, шанба тонги ўз юзига кофур рангли оқ кийгач, Баҳром, оҳу билан муаттар май ичши учун

қора қасрга қараб йўл олди. У ерда лаблари жон бағишлийдиган, сунбуллари дилрабо, Чин гўзалларига ўхшаган ҳиндзод келин бор эди. У ой сингари гўзал, кечадек кора либосларга бурканган бўлиб, у хулла нозик-нафис кийимларга қадалган гавҳарлар худди юлдузлардек товланар эди. Унинг тахтиравони ва кўрпа-тўшаклари ҳам қора тусада бўлиб, бу Чин газоли мушк устида ўтирас эди. Бу уйни бутунлай қора -- мушкин зулмат босган бўлиб, у маҳваш коронгилик ичидаги оби ҳаётни эслатар эди. Шоҳ ҳам шу каби қора ҳуллалар кийган ҳолда маҳвашнинг ҳузурига кириб келди ва бу Жамшиднинг вориси тахт устига чиқаркан, унинг ёнига қуёш юзли гўзал ҳам келиб ўтиради. Шундан сўнг, мушк исли майлар қўйилиб, мушк-анбар каби хушбўй нарсалар тутатила бошланди. Базм то шом қоронгилиги босгунча олам юзини анбар ҳидга буркаб турди.

Бу шанба эл учун ўйин-кулги куни эди-ю, аммо шоҳга бу кун қора шанба эди. Ҳукамонинг шоҳга фармони -- ўпиш, қучишдан бошқа ишга ўтмаслик бўлиб, бу шартни маҳваш ҳам билар ва ўзини шоҳдан йироқроқ тутар, эҳтиёт қиласи келиб эди. Шоҳ кундузи ўйин-кулги қилгани ҳолда, мумкин қадар бутун кечани уйқу билан ўтказиши шарт эди. Аммо, аксинча, ғам шоми Баҳром кўнглига қайфу солиб, унинг кўзидан уйқусини қочирган эди. Бинобарин, маҳваш ўз пардасига кириб, кўздан ниҳон бўларкан, хижрон азоби шоҳ бечорага жаҳонни қоронғу қилиб юборди. У ўзининг тийра куни ва дилбарининг қора зулфи хаёли билан тўлғонар эди. Кўрдики, ғам шоми унга азоб берар, уйқусизлик эса уни хароб этар эди. Ниҳоят, шоҳ бундай ҳукм қилди:

«Бир-иккита хизматчи шу қасрга томон келадиган йўлга тез ва жаҳд-жадаллик билан бориб, бу йўлда қандай мусофир учраса, уни менинг байтул-аҳзанимга (ғамхона уйимга) олиб келсинлар. У менга кўрган-кечиргандаридан ҳикоя айтиб, афсонавор саргузаштлар баён қилсин! Шояд, шундан сўнг кўзимга уйқу келиб, ором ва осойишталик топарман» деди.

Шоҳнинг бу истагини эшитиш биланоқ мулизимлар бориб бир жаҳонгашта одамни топдилар, у бутун жаҳонни неча мартадан айланиб чиқсан одам экан. Бутун умрини сайд-саёҳат билан ўтказиб келётган бу одам шоҳ турган хонага келиши билан, унга ўтириш ҳукми берилди. Мусофир ер ўпгач, кўрсатилган жойга ўтиради. Шоҳ эса, унга бирон қисса айтишни буюрди. Бу сайд-одам қисса айтиш ҳақидаги фармонни эшитаркан, шоҳга маъқул бўладиган бир

хикояни дилига туккан ҳолда: «Илоё ғам ва қайғудан озод бўлгайлар!»— деб шоҳ ҳақига дуо қилиш билан ўз қиссасини бошлаб юборди.

XXI

Авалги иқлим йўлидан келтирилган мусоифирнинг афсонаси

У нима дуони билса, ҳаммасини айтиб, шоҳ ҳақига яхши тилаклар тилагач, дедики, бир бор экан, бир йўқ экан, Ҳинд мамлакатида бир подшоҳ бор экан. Подшоҳ бўлганда ҳам шоҳлик ишларидан огоҳ экан. Шоҳ лашкарларининг чеки кўринмас, ҳазиналарининг хисоб-китоби билинмас экан. Ҳиндининг эл-юрт — кишварларни забт этадиган тиғ каби бу ўткир шоҳи хоҳласа Хитойни ва хоҳласа Кашмирни олиши мумкин экан. Баҳт қуши осмон қадар баландпарвоз бўлиб, пойтахти Сарандиб экан. Лақаби Ҳону оти Жасрат экан. Мулкининг фаровонлигидан бир қанча шоҳлар ҳайратда экан. Унинг ёлғиз бир хужаста — баҳтиёр фарзанди бўлиб, у Жасратхон кўнглининг мадори-ю, бағрининг пайванди экан. Бола ҳамма илмларни билишда тенгсиз бўлгани каби, ҳуснда ҳам замонасининг нодири даврони экан. Отасининг кўнгли бу фарзанд билан шодлангани каби, ҳинд эли ҳам уни ўз кўзининг нуридек азиз кўрар экан. Бунинг одамийлиги ва одоб-ахлоқи ҳаддан зиёд гўзал бўлгани каби, фаҳм-фаросати, ақл-идроқи ҳам таърифдан ташқари экан. Барча илм ва фазилатда моҳир, юзлаб камолот эгалари бунга тенг келолмаслиги табиатидан зоҳир экан. Ҳамма бир тараф бўлса, бунинг ўзи бир тараф бўлгани ҳолда, ундан ҳеч кимсага озор етмас экан. У доим тоат-ибодат билан машғул бўлар, ҳалол-ҳаромдан парҳез қилас, покликни ўзига бир қўргондек билар экан. Унинг оти Фарруҳ бўлиб, хушрўй ва баҳтли-саодатли бу йигит олам элинни ўзига банда киладиган даражада олижаноб хулқ-атворга эга экан. Отаси қирқ йил мобайнида эл-улусга ҳонлик ва сultonлик килибди. У қариб, ёши саксонга бориб, кўнглида яшаш завқи қолмабди. Ўзининг тириклиги даврида, ҳали қўзи абадий юмилмасдан илгари, ўз чироғи (фарзанди) билан уйини ёритмоқчи экан. У ўғлига мамлакат, тожу таҳтини ҳам, Ҳинд моллари-ю, Хитой хирожларини ҳам топшириш билан фахрлангиси келар, лекин Фарруҳ буни хоҳламас, балки бу ишдан нафратланар экан. У факир-фуқаролик билан ҳаёт кечиргиси келар, ҳонлик ва салтанатни қабул қилмас экан. Фарруҳ шоҳлик ишини

хушламагани каби, уйланиш ва бола-чака қилишни ҳам ёқтири-
мас экан. Шоҳ кўзининг тириклигига шу икки ишни
юзага чиқаришни орзу қилас, шаҳзода эса, иккаласини
ҳам рад этар экан. Отаси бу масалада қанчалик жуст-
жўй қилганига қарамай, боласининг гапи факат буни ман
этишдан изборат экан.

Фаррух бир кечаси ибодат билан машғул экан, саодатга
бошловчи илк нур тараала бошлигандага у тоғ намозига
сажда қиласкан, кўзи уйқуга кетиб қолади. Шунда бир рухо-
ний ҳаёл (түш) жилваланиб, парда ичида минг хил сурат
зоҳир бўлади. Жумладан, ўзини бир биёбонда кўрадики,
у ерда сен-саноксиз ҳалқ бор эди. Уларнинг ҳаммаси
сафарга жўнаб кетаётган одамлар бўлиб, барчаси бир тараф-
га қараб борар эдилар. Ўша жойда катта бир туяга
юкланган тахтиравон бор эди. Тахтиравон қоп-қора парда
билан ўралган бўлиб, бу парда осмон гумбазига монанд
эди. У худди Чин ипоридай мушқ иси сочар эди. Майнин
шамол эсиб, тахтиравон устидан пардани кўтарди. Тахтирав-
онда эса худди парига ўхшаган бир гўзал ўтирас, у пари
эмас, йўқ, шарқ қуёши эди. Ўша қуёшнинг шуъласи
унинг нотавон жисмини худди ҳашакни кўйдиргандек кўйди-
риб, бошдан-оёқ кул қилди. Фаррух бечора ўша тарафга
бехол, bemажол қаради, гўё тўлин ойни қора парда булатдек
яширди. Шу орада қулокка: «Бу ер Қуддусдир!»— деган
овоза эшитилди. Фаррух сесканиб уйгониб кетди ва қайгу-
сининг зўридан кўзида ҳеч қандай уйку асорати қолмади.
Шу кундан бошлаб унинг безовталиги ҳар он ортиб,
кўнгли изтиробга тўлиб-тошди. Агар фойдали бир тадбир
топилмаса, ишқ зулми уни ҳалок қиласагига ҳам кўзи
етиб қолди. Шундан сўнг у ҳамма нарсани йиғиштириб,
Қуддус даштига сафар қилиш тараддудига тушди. У бу йўлда
ё ўз муродига эришади, ё бўлмасам шу истаги йўлида
жонини тарқ этади. Бошқа иложи йўқ эди.

Тоғ ели туннинг кора дудини ҳайдаб, кўк чодири анбар
хилли пардани кўтарди, кундуз ўзининг муборак юзини
очиши билан Фаррух отасининг тахтига томон йўл олди.
У, отасининг ҳузурида сажла қилиб, ерни ўз юзи билан
бир нечча марта супургач, муддаосини тубандагича изҳор
айлади:

«Менда дунёни айланиб, саёҳат қилиш ҳаваси уйгониб
қолди, буни сира дилимдан чиқазолмаётирман. Бу ҳавас
ақлимни зойил қилиб қўйди, ҳавас кучлилик қилса, кишида
ақл ҳам қолмас экан. Бу сафарга бормай иложим йўқ, то
йўлга тушмагунимча қарорим ҳам йўқ. Мен Сиздан бу иш-
га отланишимга йўқ демаслигингизни ўтиниб сўрайман, агар

руҳсат берсангиз нур устига нур бўларди! Ижозат бермасангиз, эй шоҳим, тўсатдан бош олиб кетиб қолиш фикридаман!»...

Шоҳ, Фаррӯҳнинг хайрлашув илтижосини ёшитаркан, шундай ўртаниб кетдики, тутуни бошига чиқди. Бағри худди лола япроқлариdek парча-парча бўлган ҳолда, деди:

«Эй юрак-бағримнинг пораси! Кетаман, деб бағримга хажр ўқини отма! Нима десанг дегил-у, бу ишни ихтиёр этма! Мен бугун борман-у, эрта йўқман; умрим ҳам, жоним ҳам охирлаб қолған. Энди сен ҳам ҳижрон ҳапжари билан кўнглимга урма, мен бари бир бугун-эрта ўламан, энди сен ҳам ўлимимни тезлатма!»— деб, дард-алам билан кўп фарёд-фиғон қилди-ю, аммо бу нолалар ишқ ўтида ўртанаётган ўғлига таъсир этмади. Ниҳоят, ўғлининг ҳарорати ошиб, унга ғалати иситма туташаётганини сезди. Ота кўз ёшлари унинг ўтини пасайтирмади, ўғли то истаган ерига кетмагунча кўнгли қарор топмаслигини англади. Кўзининг ёши тўғондан ҳам ошиб, умидсизланиши натижасида жонидан қўл ювди. Бинобарин, қўшин ва ганж-хазинасидан ярмини ажратди. Ўғлига лойик шоҳона асбоб-ускуналар, яъни нимаики ғаройиб ва вожибу зарур бўлса ҳаммасини берди. Ясан-тусан шу қадар кўхлик бўлдики, ақл унинг киёсини топишга ожизлик қилди. Шундан сўнг, сафар қилишга руҳсат этиб, ўғлини шодлантириди. Жон билан жисм (ота билан ўғил) бир-бирларидан ажраб, хайр-маъзур қилдилар. Шу тарика Жасрат руҳига бало орттириб, куйиб-ёнди. Фаррӯҳ эса бутун аскарлари, асбоб-анжомлари ва кўч-кўрони билан кўзгалаб, йўлга тушди. Мақсади эса туну кун юриш эди, зотан ҳеч ерда ороми йўқ эди. Ўз манзилига етгунча бир канча шаҳарларни босиб ўтиши лозим эди.

У замонларда кимки ҳаж қилмоқчи бўлса, Каъба ўрнида Куддусни тавоғ¹ этиши лозим эди. Ҳаж қилиш вақти бўлганлигидан юз минглаб одамлар тавоғ қилиш нияти билан у томонга бормокда әдилар. Фаррӯҳ ҳам у муборак ерга бориб етди ва пок кўнгли билан у шаҳарни зиёрат қиласкан, юз умид ва илтижо билан юзини тупроққа суртиб, кўзларидан шамдек ёш тўкиб йиғлади. У, борликини яратган холиқдан ўз ҳожатинираво қилишни, умидига етказишни тиляб, йиғлар эди. Тушида кўрган дилоромини яна кўришни, унинг висолига этишини орзу қиласар эди. У бир неча кундан бери шу аҳволда ҳаёт кечирар эди-ю, аммо ишида ҳеч қандай ўзгариш кўринмас эди. Зиёратга келган халқ

Тавоғ — ҳажда каъбани айланиб чиқиши.

яна ўз юртига — қаёндан келган бўлса, ўша томонга қараб кета бошлади.

Фаррухнинг юраги бу кеча ғам билан азобланар экан, тушида бир одам унга шундай деди:

«Агар сен муродимга етай десанг, бу ерда овора бўлиб юрмай, тезда Ҳалаб шаҳрига қараб равона бўл!»

Ўйғонгач, бу тушни эслаб, сабру тоқати кетди ва ўринидан тура солиб Ҳалабга қараб йўл олди. Ҳалаб шаҳрининг ҳалқи бағоят кўп эди. Ҳалаб йўлида эса, сув ниҳоятда оз эди. Фаррух ўз лашкарларига ижозат бериб, юз хил тазарру билан уларни йўлга солиб, қайтариб юборишга муваффақ бўлди. Аскару сипоҳлар қайтиб кетгач, Фаррух билан бир-икки юз одам колди. Уларнинг ўз шоҳларини ёлғиз ташлаб кетишли жуда маҳол эди. Фаррух шу қолган одамларга яраша озиқ-овқат, керак яроғ билан йўлда давом этди. Булар Ҳалабга бораётган бўлса ҳам, ўз ватанига қайтиш ҳаваси ундан ҳам зўр эди. Шаҳзода улар билан ҳамроҳ-у, лекин ҳамроз улфати дарду ғам эди.

Йўл юараркан, онда-сонда дам олиб, ниҳоят, Ҳалаб ерига яқин бордилар. Кўрдиларки, шаҳар тинимсиз, ҳаммаёқда ғала-ғовур, кўчалар ва майдонларда лиқ-лиқ одам. Аммо Фаррух ўз тушида кўрган қиссани эслар, кўзи эса, ҳар доим тахтиравонни ахтарар эди. Шу орада у бир туюнинг устига ортилган маҳмил тахтиравонни кўрди, у шаҳарга томон шошиларди. Маҳмилнинг устидаги ёниги худди тушида кўрганидек қора бўлгани учун Фаррухнинг жонига ўт солиб юборди. Шу орада қаттиқ бир шамол эсиб, маҳмил устидаги парданнинг бир тарафини кўтарса бўладими. Шунда гўё булат тарқаб, офтоб чиққандек, тушида кўрган қуёши намоён бўлди. Излаган гўзалини топган лаҳзасида, яна хуршидни булат ёпгандек, унинг юзига парда ёпилди-кўйди. Кунни қора булат ниҳон қилди, Фаррух кўзига ёруғ жаҳон қоронги бўлди. Унинг кўзи нурсизланиб, кўз олди хираклашди, бир лаҳзада эс-хуши йўқолди. У ўзига келиб кўзини очганда, даштда ҳеч бир одам боласи қолмаган, ҳамма шаҳар ичиға қараб сафар қилган, ҳамма уй-уйига кириб кетган эди. Фаррух ва унинг бир неча ходимларидан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. Буни кўриб Фаррухнинг ҳоли оғирлашди, зеро, у ичаётган ҳижрон заҳри ниҳоятда аччиқ эди. Лекин нотавон жони канчалик куймасин, иложи борича бу ташвишини ёнидаги ҳамроҳларидан пинҳон тутар эди. Ўз ишида бир расвонлик юз бермасин, деб зўр ирода билан ҳамма азиятларга бардош бермокда эди. Ҳамроҳлари эса, унинг аҳволидаги ўзгаришларни кўриб, бир-бирлари билан гаплашардилар. Унинг ҳолидаги ўзгаришга нима сабаблигини билмай, ҳайрон бўлардилар. Уларнинг ҳам-

маси хафа ва иложсиз, қўниш учун манзил топдилар. Лекин шаҳзода жуда беҳол ва бетоқат, у ҳар нафасда ҳар хаёлга борар, нима қилишини билмас эди. Суҳбат вақтида ўз сўзини ҳам, ҳамроҳларининг гап-сўзларини ҳам фаҳм этмас, хаёли фоятда паришон эди.

Ниҳоят, тун ўзининг шоҳона саропардага ўхшаган қора пардасини ёйди. Шаҳзоданинг ғамгин ва бетоқатлигини англаган ҳамроҳларининг ҳаммаси хафа эди. Одамларининг ғам ва қайғуга тушиб қолганини кўриб, шаҳзода ўзини уйқуга солди. Унинг уйқуга кетганини кўриб, улар ҳам ётиб ухлаш тараффудига тушдилар. У ғамга ботган тўда одамлари кўз юмиш билан тез уйқуга кетдилар. Шаҳзода буларнинг масти уйқуга кирганини кўриб, сал хотиржам бўлди, аммо ичидан ёнаётган ишқ ўтида ковурилар эди. Ниҳоят, у аста ўрнидан туриб, қўлига қалам ва қофоз олиб ҳамроҳларига тубандагича нома ёзди:

«Оlam ҳодисотлар билан лиммо-лим тўла, бу ҳодисалардан ҳеч бир одам боласи холи эмас. Ҳақ кимнинг пешонасига нима ёзган бўлса, уни кўрмай иложи йўқ. Менинг тақдиримга ишқ-муҳаббат ва оворагарчилик ёзилган экан, буни фурбатда, сарсон ва саргардончилик билан кўрмай иложим борми? Менинг бошимга шундай каттиқ кун тушдикни, буни баён қилишга сўз тополмайман, тилим лол. Бошимга шундай қаттиқ кун тушган экан, буни мен тақдирнинг зарурати деб биламан, бунга тан беришга мажбурман. Сиз эса бу фурбатда юрмангиз, зинҳор-базинҳор изимдан таъқиб этмангиз. Мени қидирганингиз билан бу ерлардан тополмайсиз ҳам. Сиз билан биз саломат бўлсак, фақат ватанимизда топишажакмиз. Агар мени бу борадаги раңж-машақатлар жондан тўйғазса, ўлмасам, албатта, ватанга қайтиб боргумдир. Агар ўлсам, азият берганим учун гуноҳларимни кечиринг, мени эсингиздан чиқариб, унутиб юборинг. Бу диёлларда овора бўлиб юрмай, ватанингизга қайтинг! Вассалому вал-икром, раҳмат!»

Фарруҳ юқоридаги мазмун ёзилган коғозни, яъни, дардхасратлар саҳифасини ўтирган ўрнига қўйиб, эгнидаги шоҳона либосларни ечиб, шом каби қора либосларни кийиб, ўрнидан қўзғалиб, оҳиста уйдан чиқди-да, жадаллик билан йўлга равона бўлди. У шаҳар ичига кириб, кўчама-кўча кеза бошлади, телба янглиғ ҳар томонга югурди. Оқибат чарчаб, бир ҳаммомнинг ўтхонасини топди-да, ўз устига ўша ерда ётган қора палосни ёпди. Гарчи, у ўтхонанинг кули устида ётган бўлса ҳам, жони гўё дўзах ўтида ёнар эди. Унинг бошига бу аҳволни бераҳм ишқ солган эди, аммо бу ишқ охирла унинг бошига яна қандай кунларни солажаги помаълум эди.

Ниҳоят, тонг кўраси дамини ишга солиб, оламни меҳр-куёш

ўти билан ёритди. Шу пайт Фаррухнинг одамлари уйғониб, шоша-пиша шаҳзода турган жойга қарадилар. Аммо уни ўз жойида тополмай, ҳаммалари алам билан дод-вой солиб, ҳар томонга қараб ахтариб кетдилар. Икки кечакундуз югуришларига қарамай, ундан бирор ишишон ва хабар тополмадилар ва фироки ўтида жонларидан тўйдилар. Охирда, баногоҳ, ёзид қолдирган хатини топиб, унинг нима иш қилганини фаҳмадилар ва бу дард ниҳоятда бедаво эканини англаб, шаҳзоданинг мушкул аҳволига мотам тутиб; йиғладилар. Унинг ғурбатдаги аҳволи қанчалик оғир бўлиши ҳақида ҳар ким ҳар хил фикр юритиб, гарибона йиғи-сиги қилдилар. Аммо бундай ҳаракатлардан ҳеч фойда йўқ эди, ниҳоят, ҳасрат-надемат билан ўз ватанларига томон йўл олдилар.

Энди бечора шаҳзодадан сўрасангиз, анча фурсатлар ўтишига қарамай, одамларидан дарак бўлмади. Демак, улар Фаррухни тополмай, йиғлай-йиғлай ўз ватанларига жўнаб кетганлар. Шу қарорга келгач, шаҳзоданинг кўнгли бузилиб, ғам ўтида хасдек куя бошлади. У, шоҳликдаги гадоликка тушган, юз хил балоларга мубтало бўлган эди. Гариблик-бекаслик уни ҳар нафасда эзар ва ўзининг оғир аҳволига ҳеч қандай чора тополмас эди. Унинг бечора жони юз туман гамга ботган бўлиб, бошқа ҳамманинг ғами бир томон бўлса, бунинг ғами бир томон эди. Бу шунчалик кўп ранжмашаққатга гирифтор бўлдики, юрагидан чиқкан оҳ ўти кўкни кўйдиргудек эди. Аммо шунчка кулфат, мешаққатнинг боиси бўлган иш маҳфий эди, йўқ, маҳфийгина эмас, ном-нишонсиз эди. Бунинг устига, на у шаҳарнинг чек-чегараси кўринар ва на маҳаллаларининг сон-саноги бор эди. Бу азим шаҳарни бирор юз йил кезгани билан унинг ҳаммаёғини кўриб улгролмас эди. У шаҳардаги уй-жойлар саҳро кумидан ҳам кўп ва халқи эса, бунга бир неча баравар келар эди.

Нотавон Фаррух анчадан бери шу шаҳарда саргардон юрди, на бир култум сув ичди ва на бир луқма таом еди. Ахир, киши таом ейишдан лаззатланмайдиган бўлгач, таом ўрнига заҳар нўш қилиши табиий эмасми? Ахир, кимнингки жонида ишқнинг алам ва озори бўлса, тани ғурбат ўтида ёнади-ку. Бунинг устига-устак, ҳажр ҳам унга азоб бериб тургач, унинг ҳоли аҳволи қандайлигини бир тасаввур қилинг. Унинг шунчалик ғам-кулфати борлиги устига, шоҳликни тарқ этганлигини айтмайсизми. Унинг хаста жонини шу каби юзларча ғам эзар эди. Бир одамнинг бошига шунчалик ҳам кулфат тушадими? Вожабо!..

Ниҳоят, Фаррух ўзининг мушкул аҳволи ҳақида ўз-ўзига шундай деди:

«Бу ёлғизлик ва ожизлик билан ишим битармикин? Ҳа,

майли, бирорта ҳамдамим бўлмаса, тангрим бор-ку! Қандай бўлса ҳам оёққа турайин, ётиб ўлгунча, ҳаракат қилайн!»— деб ўрнидан туриб, шаҳар ичига қараб йўл олди. Аммо қаён тўғри келса, ўша ёққа қараб телбаларча югуради. Бир-икки кун шу хилда югуриб-елгач, охири кучдан қолиб бутун вужуди ҳаракатдан тўхтади. Зеро, ишқ унинг иштаҳасини бўғиб, ейиш-ичишни унугтани; куч-қуввати-ю, овқати ҳам ишқ ва ғам бўлиб қолган эди. Ҳар қандай жисм озиқ-овқатдан қувват олмагач, сувдан ажралган балиқнинг ўзи бўлиб қолиши табиий. У ғурбатда ҳеч кимсасиз, ёлриз ўзи юрар, ҳамроҳи ишқ ва дард эди, холос. Икки-уч кун шу хилда noctorlik ва нотавонлик билан кезаркан, охири унда аклу хуш ҳам, сабру тоқат ҳам, ейиш-ичиш ғами ҳам — ҳеч нарса қолмади, ҳаммаси битди.

Қўрдики, балоларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ, ниҳоятда дарди бедавога учраганини сезди. Билдики, унинг тани зорида ҳаракат қилиш учун мажол қолмаган. Охири бир бузук вайронага кириб, ўзини ташлади. Ўша ерда бошига бир тошни қўйиб ётаркан: «Менда бош бўлмаса кошкийди!»— деган гап хаёлидан ўтди. У тани зорини тупрокқа ташлаган ҳолда, бошига баҳтсизлик палосини ёпди. Буидай ҳаёт жонига теккан эди, у кўнглида ўлимга рози бўлди.

Ҳалаб шаҳрида бир бадавлат хожа бор бўлиб, унинг бутун расму одати меҳмоннавозликдан иборат эди. Унинг ҳалқ орасида обрў-эътибори беҳад бўлгани сингари, мол-давлатининг ҳам сон-саноғи йўқ эди. Бир катта меҳмонхонаси бўлиб, унда қанча ошна-օғайни бўлса, шунча бегоналар ҳам меҳмон бўлар эдилар. Ўзи ниҳоятда раҳмдил, табиатан сахий одам эди. Оти Ахий бўлиб, бутун шаҳар эли ичидан маълум ва машҳур эди. У гоҳ-гоҳ отга миниб, катта-кичик ҳар хил кўчаларда сайр қилиб кезар, боши берк кўчаларга ҳам кирав, вайроналарни ҳам ахтарар эди. Қаерда ғариб, мазлум, бемор-хаста, ноумид ва муҳтоҷ кишиларни топса, ўшандай бечоралар билан бир нафас ҳамдам бўлар, ундайларнинг мажруҳ кўнглига малҳам қўяр эди. Ким бирор нарсага муҳтоҷ бўлса, унга керакли нарсани берар эди. Шу жиҳатдан бутун шаҳар ҳалқи ундан миннатдор бўлиб, унинг карами ҳаммани ўзига мафтун қилган эди.

Мана шу хайр-саховатли Ахий шаҳар атрофини сайр қилиб юрган пайтида, Фаррух шу бузук вайронага кириб, юзини баҳтсизлик тупрогига қўйган эди. Хожа харобага яқин келаркан, нотавон Фаррухга кўзи тушди. Шунда давлатманд Ахий унга яқин бориб отдан тушди ва отини қулларига берди ва Фаррухнинг тепасига келиб, сўради:

«Эй, мархум, кимсан? Аҳволингни менга баён қил!»—

деди. Бечора Фаррух юзини очиб, унга салом берди ва ўтириб, кўп эҳтиром билдири ва:

«Эй, жамолидан баҳт ёғилиб турган одам, менинг аҳволими ни сўрайман, деб йўлингдан қолма! Тағин кўнглимдаги фамларнинг асорати сенга ҳам юқиб қолмағай, юрагимда ёнаётган ўтнинг учқунлари сенинг жонингга ҳам туташмайдай!»— деди.

Хожа у юзи маҳбаш йигитни кўриб, бу каби мунгли суҳанини эшитаркан, бунинг юзи уни бекарору, сўзи кўзларини ёшлантириб юборди. У ҳеч қачон бундай гўзал юзли одамни кўрмаган, бу каби ширин мақолни эшитмаган эди. Шу мулоқотдан сўнг, у, Фаррухнинг азиз бир сиймо ва шарофатли бир гавҳар эканини англади. Бинобарин, бир қанча эъзоз-икром билан уни ўз отига миндири ва авайлаб, уринтирмай уйига олиб борди. Ниҳоят, у азиз меҳмонни отдан тушириб, ўз айвонини унинг юзи билан ёритди. Унга аввал таом билан шарбат тортди, меҳмон иштаҳа билан у неъматлардан тотинди. Равшан фикрли Ахий иложи борича мезбонлик расм-русларини олижаноблик билан адо этди. Сўнгра унга ётиги билан ҳар хил саволлар берди. У шундай жавоблар қайтардики, Ахий гунг одамлардек бошқа саволга сўз тополмай қолди. Унинг гавҳардек мазмундор жавоблари савол берувчини ўзга савол беришдан хижолат қилиб қўйган эди.

Ахий бир холи хужрани ясатиб, кечалари яхши ором олмоғи учун, гарип меҳмонга тақдим этди. Меҳмон кечалари шу хужрада ёлғиз ўзи ётарди-ю, аммо унинг мунис улфатлари ғам-андух ва ғурбат эди. У ишқнинг аламидан ҳазин-ҳазин нола чекар, зальфарон юзларига кўз ёшларини тинмай тўкар эди. Кундузи эса, яна меҳмонхонада хомуш бўлиб ўтиргани-ўтирган эди. Унинг юзини кўрган сари Ахийнинг кўзлари равшанланар, сўзларини тинглар, тинглаган сари Фаррухнинг дурфишон сўзларидан баҳри дили очилар эди. Ахий унга янги гуно-гун либослар кийгизмоқчи бўлар, аммо меҳмон эса, ўз устидаги жулдур қора палосини ташламас эди. Унинг ақлу идроки ниҳоятда зўр бўлгани туфайли мезбон «уни кий, буни кий», деб меҳмонни ортиқ мажбур қилмас эди. У ерда неча кун турган бўлса, шунинг ҳаммасида, кечаларини ўша хилват хужрада ўтказди. Хожа ўзининг бир нечта мулоғимларини унга хизмат қилсин учун ёнига қўйган эди. Бинобарин, бир кечаси, ногаҳон, у хизматчилар меҳмоннинг яширин оҳу нола чекиб йиғлаётганидан боҳабар бўлиб қолдилар. Ва бу аҳволни улар ўз хожаларига арз қилдилар. Хожа ҳам барча халқ ухлаб ётган чоғда, пинхоний келиб, аста-секин туйнукдан у хилватхонага кулоқ солди. Шунда унинг ранжи машаққати ҳаддан зиёда эканини, унинг вужудига киши таажжубланарли дара-

жада бир ўт туташганини фаҳмлади. Унинг ҳар бир оқи жои чиқар даражада ўртантриувчи бўлиб, ўзининг ўтлиф оҳи билан уйни қиздирмоқда эди. У ўз аҳволига тинимсиз йиғлар, лекин эл эшитиб қолишидан ташвишланиб, бағоят паст овоз билан ич-ичидан нолиш қилас. Эди.

Хожа ҳам ғам ва алами кўп кўрган, ишқ деган золимнинг адолатсизлигидан ситамлар чеккан одам эди. Шу жиҳатдан меҳмоннинг дарди, оху ноласи унинг кўнглини бузуб юборди. У, кўзлари ёшга тўлган ҳолда, меҳмоннинг сўзини англаамоқ учун кўп қулоқ солди. Фаррух гоҳ севимли дилбари ҳақида сўзласа, гоҳо ўзининг аскарлари ва мамлакати ҳақида нукта сурар эди. Ахий унинг таври суратини кўриб, оқилу доно ва шоҳона одам деб фаҳмлаган эди. Энди билдики, бу шоҳ экан, салтанатнинг баланд мақомида моҳ экан. Лекин бир дард уни ишдан чиқариб, фурбатзада, асир ва зор қилиб кўйибди. Мана шу қарорга келгач, Ахий қулоқ солишини ташлаб, ўрнидан турди. Бу ишнинг чорасини кўриш тараддудига тушди. Ва ўз-ўзига деди:

«Бу дард унинг пинҳоний сиридир, сирни англаш имконият хорижидадир. Кимки ишқ дардига мубтало бўлган экан, у ўз ғамини бировга айтиши мумкин эмас. Лекин унга май ичириб маст қилинса, мастилик билан у ўз сирини айтиши мумкин».

Бинобарин, субҳ ўзининг оқ кийимини кийиб, бошига нуроний салласини ўрагач, Хожа меҳмонхонага қадам ранжийда қиларкан, Хожанинг кетидан меҳмон ҳам кирди. У тушлик таом вақтида меҳмон билан сухбатлашиб ўтирас эди. Ейиш учун тортилган ноз-неъматлар эса, ғоятда лазиз ва ранг-баранг эди. Қуёш заволга майл қилиб, бота бошлигач, ҳаво ҳам анча совиб, мўътадил бўлган пайтда Хожа зиёфатга май ҳам ҳозирлашни буюрди; бу орада рубобу нағма ва найларнинг жонфизо овози ҳам эшитила бошлади. Базм шундай гўзал бир тусга кирдики, бу ҳолат ичувчи кишиларнинг сабр-тоқатини тоқ килган эди. Хожа ўрнидан тура солиб, кўрака (май идиши) олдига бориб, энгашган ҳолда бир қадаҳ майни сипкорди. Яна май тўла жомни қўлида олиб келиб, тавозе билан шаҳзодага тутди. Меҳмон Хожадан ниҳоятда мамнун ва миннатдор эди. Бинобарин, йўқ, деб уни хафа ва маҳзун этмади. У иззатхурмат билан қадаҳни олиб, майнин нўш қиларкан, ичиши биланоқ қайфи ошиб қолди. Базмнинг бир соқийси майни даврада айлантиргач, иккинчи соқий қадаҳни сұна бошлади. Шу хилда май бир неча марта пайдар-пай ичилди. Майнинг қайфи эса, базмдагиларнинг бошини қиздириси, маст қилиб қўйди. Ҳам созанда-хонандалар авж қила бошладилар, шу куйхонишлар орасида сухбатлар ҳам қизиди. Устма-уст ичавериш натижасида кулги-қаҳқаҳа садолари кўкка чиқиб, бутун базм

ахли мастилик билан ўзларини упутиб, қий-чув қилар эдилар. Май базм ахлининг ихтиёрини қўлидан олган, ҳамма мастилааст, сўзлар бефарқ ва пойма-пой эди.

Фурсатдан фойдаланиб, Хожа бир холироқ жойда шаҳзода билан ёлғиз улфатчилик қиласр эди: сухбатда Ахий ундан ўзининг хижолатда эканини сўзласа, шаҳзода худди унинг бандасидек ерга бош қўйиб, Ахийга сажда қиласр эди. Нихоят, бода аклдан пардани кўтариб, шаҳзода масти — беихтиёр бўлиб қолди. Ёдига мамлакат ва хонадонлари тушиб, иложи ва имкони йўқ орзулар хаёлига келиб, кўзларини ёшларга тўлдирган ҳолда ўз бошидан ўтганиларни сўзлай кетди. Хожа мумкин қадар майнни кам ичар; ўзини масти бўлиб қолишдан бағоят сақлар эди. У ҳар бир сўзни ҳар томонлами ўйлаб, юз хил андиша ва мулоийимлик билан гапирав эди. Ўз саволига бўлган жавобларнинг мазмунини кузатар, кўпроқ Фаррухни сўзлатишга уринар эди. У нихоят меҳмоннинг асл-насабидан тортиббурбатзадалигининг сабаби-ю, мамлакат-кишваригача — ҳаммасини суриштириб билиб олди. Мартабасининг улуғлигини, ганж ва хазинасининг бекиёслигини ҳам, Жасратхондек отасини ҳам билди. Тушда кўрган ишқини ҳам фаҳмлади. Ҳатто маъшуқининг кимлиги ҳам Ахийга қисман маълум бўлиб қолди. Яъни, унинг маъшуқаси, шак-шубҳасиз, Ҳалаб шахрида, шу жиҳатдан Фаррух шундай машаққатларга тушиб юрган. Нихоят, Ахий унинг тушда кўрган маъшуқасининг нишоналари-ю, афт-англорларини суриштира бошлади. У нотавон-бечора бирма-бир айтиб берди. Буни эшитаркан, Хожанинг жисмига тўлғоғу кўнглига ҳаддан зиёда изтироб тушди. Фаррух шундай нишонларни баён қилдики, бу белгилар факат Хожанинг иффатли хотинигагина хос эди. Натижада, Фаррухни ўртантирган кимса Хожа шабистонининг машъали бўлиб чиқди. Бинобарин, дарёдил Ахий бу шайдо дилнинг хасталигига сабаб бўлган кимсани аниқ ва қатъий билгач, мурувват юзасидан фикр юритиб, олижаноблик билан ўз-ўзига тубандаги мулоҳазани айтди:

«Мен бу каби гариб ва ошикни, ишқ бобида бу даражадаги содик кишини кўрган эмасман. Шундай гарибликни ихтиёр қилган, дунёда нимаики нарсаси бўлса, ҳаммасидан воз кечган, ишқи туфайли жаҳон кўзига кўринмаган ва ўзининг ўлимига ҳам рози бўлган, ҳеч ким кўрмаган мешаққатларга чидаған бу одам, шак-шубҳасиз, ҳажр азобида ўлиши мумкин. Мен унинг ғамига қолмаслик учун дардига чора ахтаришим шарт. Бордию шу ахволда ўлса, бу мурувватдан эмас. Мурувватли кишилар бундай пайтда бепарволикка йўл кўймайдилар. Эр киши бундай пайтда бепарво қараб турмаслиги керак! Ёки маҳрам бўладиган бошқа хотин менга топилмай-

дими?» Мана шу мулоҳазалардан сўнг, муруватли ва доно Хожа лутф-карам юзасидан, меҳмонга тубандагиларни айтди:

«Фам ема, эй барно мусофири!» Сендаги бу фам жонингнинг оғати бўлса ҳам, бунинг иложини қилиш менинг учун ҳаддан зиёда осондир. Сени шу даражада нотавон қилган, хонумонларингдан айрган бу дард, сенинг жонинг оғати бўлган тушдаги кимса бизнинг қариндошимизdir, яъни менинг жигаримдир. Ишонгинки, мен сени мурод-максадингга етказаман. Аммо мен нима десам, шундок қилишинг шарти билан!»

Бу, хаста кўзлардан шодлик ёшини оқизган ҳолда, бирдан Ахийнинг оёғига бош суртиб деди:

«Сенинг айтганингни қилмаслик қандай гап? Сўзингни эшишиб туриб, уни рад қиласанми? Агар сен дардимга дармон қиласиган бўлсанг, ҳар қандай фармонингни бажаришга розиман!..»

Буларнинг суҳбати шу ерга етганда тун ярим бўлган эди, бинобарин, икки маст ухлашиб қолиши. Ниҳоят, хўроz тонг отганини билдирувчи нидо билан қичқирди, шу орада кун ҳам янги келин каби жилваланиб кўринди. Икки озода инсон уйғонаркан, шахзода Хожа сари юз ўгириб:

«Агар берган ваъдангни унутмай, айтган сўзларингдан четга чиқмайдиган бўлсанг, мендан ҳам нима нарсани талаб қиласанг, уни сўзсиз ва ҳеч қандай узрсиз бажараман!»— деди.

Шундан сўнг, тани хижрон чиркларидан арисин, деб Хожа уни ҳаммомга юборди. Шахзода ҳаммомдан чиққунча бир қанча шоҳона кийимлар тайёрлаб қўйилганди. У ўзининг кора палосини ташлаб, янги шоҳона лиbosларни кийиб, ойдек бўлиб олди. Яна унга бир аргумоқ от ҳам миндирилди. Шундай килиб у ўз хонасига ясан-тусан билан борди. Унинг ҳозирги тушган уйи уй эмас, зарнигор қаср эди. Шахзода шу қасрда туриши керак эди.

Хожа шахзодани юз хил наво билан у ерга қўйиб, ўзи ҳарамхона ичига кирди. Буни кўриб гулчехра ёри юз хил умид ва ниёз билан, ниёзгина эмас, ноз-истифо билан қаршилади. Ахий ҳам, у ҳам ўтириди. Хожа сўзни узокдан бошлаб келиб айтди:

«Тангри ниманини тақдир қилган бўлса, ҳеч бир одам уни ўзгартира олмайди. Сен билан биз, худо қанча ёзган бўлса, бир-биримизнинг васл давронимизни шунча сурдик. Васл айёмларида, яъни иккаламиз биргаликда кечирган дамларимизда доим шод ва қайғудан озод эдик, бунга шукурлар бўлсин. Энди эса бир-биримиздан ажрайдиган чоғимиз келди, бунга ҳам тан бермоғимиз вожибдир. Тангри сен билан менинг тақдиримга нимани ёзган бўлса, унга кўнмайман, дейишга ихтиёrimiz борми? Албатта йўқ. Сен умр бўйи менинг улфа-

тим эдинг, ёрим ва кечалари ҳамхобим эдинг. Сендан нима кўрган бўлсам, ҳаммасидан хурсанд ва розиман, менгина эмас, балки худо ҳам розидир...»

Хожа бу гапларни гапирав экан, сарвқад гўзални таажжуб ва ҳайрат лол қилиб қўйди. Хожа гапни шу ерга етказгач, ўз гулчехра ёрини талоқ қилди. Буни эшитган гулрух қичқириб, фарёд чекиб юборди: «Нима сабабдан бундай зулм қилдинг? Мендан нима ёмонлик кўрдингки, буичалик ситам айлаб, баҳтимни то абад қора қилмасанг?!»— деди.

Бу шикоятларни эшитгач, Ахий унга бирмунча тасалли берадиган гапларни айтди. Мехрибонликлар кўргазди ва миннатдорликлар изҳор этди. Беадад мол ва пуллар ҳам берди,

«Мана шунча мол-дунёларни олдинг, рози бўлгин. Энди сени бошқа бир кишига никоҳлайман, мени афв этгайсан! У, осмон ойи сингари баланд мартабали одам бўлиб, дунёнинг энг улуг ва мўътабар шоҳидир».

Ахий Фаррухнинг ҳуснини кўкларга кўтариб мақтади. Охирда, кўнмагач, тиғ ўқталиб ҳам уни қўрқитиб кўрди. Ишқилиб, сарв гулчехранинг ҳовуруни пасайтириб, ўз таклифига кўндириш учун кўлидан нима келса, ҳаммасини қилиб кўрди. Маҳвашга ҳаёт нимани таклиф этган бўлса, ўша бўлди-ю, у бечора рози бўлишдан ўзга чора тополмади.

Ниҳоят, Ахий ўрнидан туриб, ишни охирига етказиш, буларнинг тўйи учун керак яроғларни ҳозирлаш пайига тушиб кетди. У, ганж ва ҳазиналарнинг қулфини очиб, тайёргарлик учун анчагина маблағ ажратди. Ҳамма иш шоҳонасига муҳайё бўлгач, сарв билан гулни ҳамхона қилиб, бир-бирига қўшди. Буларни аҳд қилиб бир-бирига боғлаш учун, бир салоҳиятли муносаб одам топиб, ўша замоннинг расм-руси билан никоҳлаб қўйди.

Ахий бу икки кавкабни (юлдузни) сафарга жўнатиш учун йўл яроғини ҳам тайёрлатиб қўйган эди. Турк, рум ва хабашлардан иборат юз агад қул йўлда буларга хизмат қилиб бориши керак эди. Қанчадан-қанча яхши ҳачир ва туяларга атлас ва шоҳи матолар ортилди. Уй билан қаср боргоҳу ётоқхоналар орасига солинадиган бир қанча гилам ва пойандозлар, гулчехранинг ўтириб кетиши учун ниҳоятда зийнатланган маҳофа ҳам тайёрланиб, туяга чиройли қилиб ортиб қўйилди.

Ахий буларнинг ҳаммасини ва хизматкорларни Фаррухга тақдим этди. Ўзи ҳам улар билан бир манзил ҳамроҳ бўлди. Карвон бундан ажраб кетиш олдидан, мижжасидан қон ёшлиарини тўка-тўка меҳмони билан хайрлашар экан:

«Диёр ва кишварингга эсон-омон етиб, мамлакату тожтахtingга ўзинг эга бўл!»— деб дуо қилди. Ва ундан ёдгорлик бўлиб қолсин учун Фаррухнинг қора палосини тилаб олди.

Шундан сўнг, озода Ахий йиглай-йиглай орқага қайтди, шаҳзода ҳам кўзидан ёшини тўка-тўка йўлга равона бўлди. Лекин Ахийнинг холи анча ёмон эди. Унинг қилган ишларидан Фаррух лол ва ҳайрон эди. Паривашга яқинлашай деса, юқоридағи каби ғам ва изтироблар унга тўсқинлик қиласр эди. Ниҳоят, ҳажр ўтининг алангаси пасайгач, Фаррух висол уйига киришга қарор қилди. У гулрухга яқинлашаркан, унинг гулнор юзини кўз ёшлири ювоб ётганини кўрди. У ўз юзини тирноқ билан яралаган, гўё насрин баргини лолазорга айлантирган эди. Гулига шундай азоб етганини кўриб, унинг булбули зори бўлмиш Фаррух ҳайратда қолди.

У: «Эй пари-пайкар маҳваш! Сенга мұяссар бўлмиш баҳт ўзга кимсага мададкор бўлиб, ақду никоҳ билан тўй қиласа, у юз хил шодлик ва сууруга гарқ бўлгай. Сен эса, аксинча, ғам ва андуҳга мубтало кўринурсан, бу менга ажиб ғалати туолмоқда. Бунинг сабаб ва ҳикмати нимада? Шуни баён қилисанг!»— деди. Шунда маҳваш айтди:

«Эй, эл-улуснинг яктоси! Ўзинг айт-чи: кишини никоҳ хушдил қиладими ёки талоқ?!»

Шунда Фаррух деди:

«Эй париваш ҳур, шундай очиқ сўзлагинки, мен гапингнинг мазмунига тушунай. Сўзингдаги «талоқ» иборасининг маъноси нима? Бир-биримизнинг васлимизга етганимизда орамизга ҳажр-фироқ аралашувининг маъноси нима?»

Маҳваш кўзларидан ёшлирини равон қилгани ҳолда, шоҳга бошидан ўтган саргузаштларни баён айлади. Фаррух гулчехраннинг сўзини англагач, шундай ғамнок бўлдиди, ўзини ҳалок қилишига сал қолди. У бу ҳолатдан ўзини йўқотадиган дараҷада ўзгариб, Ахийнинг қилган ишидан ҳайратда қолди. Ва маҳвашга айтди:

«Эй гўзал хислатли малика! Сенинг суратинг тимсолини ақл тасаввур қилолмайди. Мен сенинг ишқингда шундай азоблар чекдимки, кўҳна фалак ҳеч зотнинг бошида бундай оғир кун бўлганини эслолмаса керак»,— деб бу ҳам ўз саргузаштини бошдан-оёқ бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Ва яна айтди: «Агар ўз дардимга даво топсан ҳам сенга бу каби зулмни рано кўрмайман. Ҳеч ким қилмаган беҳисоб лутф-карам қиламан», деб Ахий сен билан бизни хароб этибди-ку. Соға-саломларининг эвазини қайтариш имконияти бизда ҳам йўқ эмас, аммо бу ишининг ўрнини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. Агар унда шу даража мурувват бор экан, бизда ҳам одамийлик йўқ эмас. Шукрлар бўлсинки, худонинг марҳамати билан, нафснинг зулм эшигини очмадик. Сен ҳам энди мендан ташвишланма, хотиринг жам бўлсинки, бундан сўнг икки жаҳонда сен менга сингилсан!»— деб унинг ёнидан

маминунийт билан турди. Маҳвашнинг эса кўнгли ёришиб, хурсандлигидан худди дунёга янгитдан келгандек бўлди. У, ҳарамхонада, зотан бунинг синглиси сифатида эди-ю, лекин эл орасида бошқа тушунча бор эди.

Улар кеча-кундаз демай йўл босар, ҳали қадамлари ҳинди кишварига етганча йўқ эди. Бу вактда Жасрат шоҳ вафот этган бўлиб, у ўлими олдидан Фаррухни ўз ўрнига валиаҳд килиб қолдирган эди. Ҳалқ Фаррухнинг эсон-омон қайтганини эшитиб: «Бахт-иқболимиз қайтиб келди», дедилар ва бутун ахоли унинг истиқболига чиқиб, қарши олдилар. Фаррух буни кўриб, тангрига шукрлар қилди. Ҳлқ бунинг йўлига жонлари ни фидо айлашга ҳам тайёр эди. Фаррухни кўриб, мамлакат ҳалқининг кўзи равшанлашиб кетди, зеро у отаси тахтига қойим-мақом бўлиши керак эди.

Бахтиёр шоҳ гўзал гулруҳ зериқмасин учун, саъй-ҳаракат айлаб, тубандаги ишларни қилди: гулрухнинг ўз диёрида қандай қаср ва боғлари, тоқ-равоқлари, даҳлиз ва ҳужралари бўлса, буларнинг ҳаммаси ипидан игнасигача, ҳатто боғ-бўстондаги ариқ-ховузларигача Фаррух шоҳнинг эсида эди. Бинобарин, муҳандисваш (архитектор) шоҳ гулрухнинг худди Ҳалабдаги иморатлари ва боғ-роғларидек дилкушо қурилишларнинг тарҳ-лойиҳасини тузиб: «Юзта моҳир уста ўз ҳунарларини ишга солсинлар, яъни улар янги қаср билан янги боғ-роғ бунёд қилсинлар!»— деди. Бу — гўзал маҳваш учун эди. Фалак даражали улуғ шоҳ нимани фармон қилган бўлса, оз фурсатда барчаси қуриб битказилди. Уларга турли бўёқлар ва бошқа қимматбаҳо жавоҳирлар билан зебу зийнат берилди, ҳамма турдаги сайқал ва пардозлардан чиқазилди. Уларни кўрганда кишилар, гўё Ҳалаб шаҳри Ҳиндистонга кўчирилибди, деб ўйларди. Шундан сўнг, «Зухра юзли моҳ ўз манзилига кўчирилсин!»— деган фармон бўлди. Маҳваш у уйни кўздан кечираркан, ўзини Ҳалабда — ўз уйида яшаётгандек ҳис қилди. У, шоҳга худди сингилдек яқин ва азиз бўлгани ҳолда, яна юз суманбар канизга малика ҳам эди. У беҳисоб нози-незматлар ичиди, буларнинг сон-саногига ақл етмас эди. Саҳий шоҳнинг ишлари Ҳиндистонда шундай бўлди.

Энди Ҳалабда Ахий нима қилаётганини билайлик. Ахий гулруҳдан умидини узиб, шоҳ Фаррух билан видолашиб, ўйига қайтаркан, ўз буржидан айрилган икки баҳт ахтарининг толе юлдузига шикаст етган эди: шу йили Ахийнинг экинлари оғатга учрагани каби, барча савдо ишларидан ҳам зарар кўрди. Ҳар қандай чора-тадбир қилишга қарамай, иши олдинга босмади, хаётида кутилмаган баҳтсиз ҳодисалар юз берди. Душманлари Ахийнинг иши шу хилда орқага кетганини кў-

риб, шаҳар шоҳига бу ҳақда тубандагича ноҳақ шикоят килдилар:

«Ахий, мамлакатни хароб қилиш ниятида, бошқа бир шоҳга мол-дунёларини жўнатиб, ўзи ҳам ўша душман билан тил бириктирибди» дедилар.

Шу иғво билан золим шоҳ газабланиб, Ахийни банди зиндан айлади. Унинг қанча мол-дунёси бўлса, ҳаммасини давлат фойдасига олиш билан бирга, ўзини ўлдириш ҳақида фармон берди. Зинданбон саҳоватли Ахийнинг тухматга йўлиққанини билиб, раҳми келиб, уни банддан озод қилиб, кочириб юборди. Қочқин Ахий тағии одамлар таниб, тутилиб қолмайин, леб баъзи эҳтиёт чораларини кўрди, яъни ўзининг шакли шамойилини ўзгартирди. Кейин, яланғоч бўлиб олиб, ҳаммом гўлаҳида гулхан ёкиб, кулларга булғаниб ўзини девоналилка солиб ётди. Охирда шоҳ Фаррухнинг қора палосини топиб, у ёпингандек, бу ҳам ўшанга ўраниб олди. Шунга қарамай, ўз мамлакатида хотиржам яшаёлмади ва ниҳоят, Фаррух диёрига қараб сафар қилишга мажбур бўлди.

У то Сарандиб таҳтига бориб етгунча қанчадан-қанча тогу даштларни кечиб ўтди. Йўл машакқатидан жони азобланар, ҳар онда бир оғатга дучор бўлиш хавфи бор эди. Ахийнинг оҳ ўки фалак қўргонини йикқудек эди. Шу хилда юра-юра, бир бузук қўргонни топиб кириб ётди. Шу ерда хаста ва асирана ўйкуга толди. Бу жой йўл бошидаги бир вайронга бўлиб, шоҳ Фаррухнинг ғурбатда ғариб бўлиб ётган жойи эди.

Ахий шу ерда ётаркан, Фаррух шоҳнинг ғурбатда чеккан кулфатларини эслади.

Шоҳ ғурбатда мусофиричиликдан қайтиб келиб- мамлакат таҳтига ўтиргач, ўзининг ғарибликда кечирган кулфат-машқатларини эслаб, Ахийнинг ғарибпарварлигини ўзига шиору ҳам у каби саҳоватпешаликни ўзига касб қилиб олган эди. Шунингдек, худли Ахийга ўҳшаб, бир улуг меҳмонхона ясаб, бутун ғариб-ғураболарни шу ерда боқадиган бўлди. Гоҳо эса, саирга чиқиб, шаҳарнинг атроф-теварагини айланар, мусофири-мужовирларни кўрса, олиб келиб меҳмон қиласар эди. Ниҳоят, келиб-келиб энди Ахий ҳам Фаррухнинг ҳолига тушган эди. Шу аснода, бахтиёр шоҳ Фаррух ҳам шаҳарни саир қилишга чиққан бўлиб, ўша бузук вайронага назар соларкан, ерда ётган ғарибни кўрди ва баногоҳ, ўзининг шундай вайронада кечған аҳволи ёдига тушди. Шунда унинг дилида:

«Бу машакқат насиб бўлмиш ғариб ким экан?»— деган савол туғилди. Ва шу онда ўзининг қора палосини таниб қолди. Бу палос тагида бир нотавон-бечора ётар эди. Шу онда унга қараб: Тур, эй бахти қаро ғариб!»— деди. Ахий ўйгониб, бошини кўтарди. У шоҳни, шоҳ эса уни таниб қолди. Шу

лаҳзада шоҳ отидан ўзини ташлаб, беихтиёр оҳ тортди. Шоҳ отдан тушган онда Ахий ўриидан туриб, уни кучди, шоҳ эса, бунинг оёғига ўзини ташлади. Кейин бир-бирларини қушишиб, зор-зор йиғлашдилар, бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашдилар. Кишини ажаблантирадиган бу аҳволни кўриб, шоҳнинг ёнидаги сипоҳу мулоғимлари ҳайратда қолдилар. Иккиси бир-бирлари билан дийдор кўришганлари учун, тангрига шукур бажо келтирганлари ҳолда, шоҳ уни ўз қасрига ва боғларига томон олиб келди. Аввал Ахий иззат-икром билан шоҳни ҳаммомга юбортирган бўлса, энди гўзал юзли шоҳнинг таклифи билан Ахий ҳаммомга йўл олди. Ҳаммомда яхши ювениб, Ахийнинг тани гард-губордан покизаланди. Ҳаммомда чиққанда Хожанинг табъи равон ва кайфи чоғ эди. Унга бошдан-оёқ шоҳона хилъатлар тайёрлаб қўйилган эди, озода Ахий у сармоларни кийиб олди. Қимматли тўнлар ва бебаҳо жавоҳирлар билан безанган бир қанча ходимлар Ахийнинг хизматида эдилар. Ахий кутилмаган бу ҳолатни кўриб, тушимми-ўнгимми, деб лол ва ҳайрону табъи хаёли ҳар дам паришон эди. Уни шу алфозда шоҳ қошига олиб келдилар. Шоҳ ҳам меҳмон келиши билан унинг шарафига катта зиёфат берди.

Шу хилда, бир неча кун ўйин-кулги қилдилар, кўнгил нимани истаса, ҳамма нарса кутилгандан ортиқ даражада мавжуд ва муҳайё эди. Ҳажр ўтининг азобини пасайтириш учун майшатпараст шоҳ базмни қиздирмоқда эди. У тахтга чиқиб, катта-кичик ўртасида Хожага ҳаддан зиёда эҳтиром кўрсатди. У давлат бошлиқларини олдига чақириб, уларга Хожанинг достонини баён айлади. Шоҳ ғурбатдалиги вақтида Ахий унга нима яхшиликлар қилган бўлса, ҳаммасини бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Улар замон шоҳининг Хожа ҳақидаги гапини эшитаркан, ҳаммаси иҳоятда ҳурмат билан ўриниларидан туриб, Ахийга оғаринлар ўқидилар, унинг оёғи изини ўпдилар. Шоҳ айтдики:

«Гарчи ўзим шоҳ бўлсанам ҳам Хожага қайси йўл билан миннатдорчилик билдиришга, унинг яхшилигини не тариқа қайтаришга ҳайроиман. Лекин менинг бир тувишган синглим бор. У киз ҳали пок-бокира ва иффат пардасидадир. Ўша синглимни мана шу йигит билан ҳеч кимдан яширмай, ҳалқ ўртасида очиқ тўй қилсанам, дейман. Ахир, бу ўзининг севимли жуфти ҳалолини мен учун талоқ қилиб, уни менга никоҳлаб берган ва ўзи эса якка колган эди. Бахт гули очилиб, синглим, бу жўмард одамнинг жуфти ҳалолига айлансан, қандай яхши!»

Шоҳ ўз қаломини шу ерга етказаркан, унинг тилагини барча одамлар маъқулладилар.

Шундан сўнг, шоҳ ажойиб бир тўй қилдики, кўҳна дунё ҳеч қачон бундай тантанавор тўй маросимини эслолмас эди.

Ахийнинг иззатини бажо келтириш учун шоҳ Фаррух дунёда ҳеч ким қилмаган ишларни қилди: бутун молу давлатини ҳам, ҳатто мамлакатини ҳам Ахийнинг ихтиёрига берди. Ахийнинг унга қилган фавқулодда муруватини, унинг бегараз ва бенихоя дўстлигини эсларкан, жонини ҳам аягиси келмас эди. Булар худди Мусо билан Ҳорундек ака-ука бўлиб кетишиди, аммо давлатда эса, Қорундан ҳам бой эдилар.

Ниҳоят, Фаррух буларнинг никоҳ хутбасини ўқиш ҳақида фармон берди ва синглисини Ҳожага никоҳлади. Шундан сўнг, мохи рухсор яшириниб ўтирган хонага Ахийни бошлаб олиб бордилар, Ҳожа эски йўлакдан ўтиб, янги солинган осмон-ўпар қасрга йўл олди. У қасрнинг қаерига боқмасин, унга танишдек туюлар, бу манзара уни ҳайратга солар эди. Охира у сарвқомат гўзал ўтирган хужрага яқинлашди. Ҳожа у уйнинг остонасига қадам қўйиши билан уни бошлаб борган одамлар орқага чекиндилар. Шу ерда бир-биридан жудо бўлмиш икки маҳжур юзма-юз бўларкан, иккаласи ҳам бир-бirlарига ҳайрат билан тикилиб қолдилар. Буларнинг ҳар иккалласи ҳам беихтиёр қичқириб йиқилдилар ва хушдан кетдилар. Булар ўзига келгач, кўзларидан ёш равон қилиб, яна йиқилар ва ўзларини унтар эдилар. Ниҳоят, ҳажр изтироби сўниб, булар бир оз ўпкаларини босиб, таскин топгач, мискин Ҳожа у шўхдан сўради:

«Эй гўзалим, баён айла, бу қандай ҳолат? Мен ҳайрат устига ҳайратдаман, ўз кўзимга ишонмаяпман. Ўзинг ҳам аҳволимга бир назар сол, ҳайрат ўлдирадиган бўлди. Ахир, бир чора қил, жонгинам!»— деди. Шунда гулрух лаъли лабининг кулфини очиб, гулқандек ширин ва ёқимли гапларни гапирди. Ҳожадан айрилганидан бери бошига нима келган бўлса, ҳаммасини ипидан игнасигача айтиб берди. Шоҳнинг иффатли, диёнатли ва муруватлилигини, покизалик бобида мисли йўқлигини, ниҳоятда зўр иродага эга эканлигини — ҳаммасини-ҳаммасини Ахийга баён айлади-ю, яна хушини йўқотди. Булар неча кунлаб ўзларига келмас, гоҳ худ бўлса, гоҳ бехуд эдилар. Оқибат, бора-бора ҳушлари ҳам ўзларига келиб, тинчландилар ва ниҳоят, сиймбадан сарв Ҳожанинг аввалги муниисига айланди. Бу ер худди Ҳожанинг ўз уйи-ю, ўз гуландоми билан аввалгидек хузур-ҳаловат кўрмоқда, гўё булар Ҳалабда яшамоқда эдилар.

Лекин Ахий, энди доим зарбафт тўнлар кийган ҳолда, шоҳ ёнида ўтирас эди. Уйга кирганда эса, сафардаги либоси бўлмиш қора палосини қўймас эди. Ҳожанинг тили доим тангрига шукур қилиш билан банд бўлиб, қора шолга ўралган ҳолда тоат-ибодат килар эди. «Шу палосга ўралиб ётиб, шоҳона ипак тўнларга эришдим, уни ташласам ва унучсан —

дуруст бўлмас...» — дер эди Ҳожа. Ахир, бошига тушган қора кун унинг қаддини ерга буқканда, ёрнинг тонгдек висолини кўриш бахти унга мусассар бўлди-ку. Ахир, қора кун бошига тушиб, ранж-машаққатга қолганда, хароб бўлмиш тий-ра кўнглига гайб оламидан нур кирди-ку. Ахир, шу қора шол ичидаги ҳудди зулматда ётган пайтида у Хизр каби оби ҳаёт сипкорди-ку. Ахир, шоҳ уни шундай қиёфада кўргани учун, қизиқиб, ҳолидан хабар олди. Чунки шоҳ ҳам шу қора палосни кийган эди.

Шу-шу бўлди-ю, қора тўн кийиш ҳалққа ҳам расм бўлиб кетди. Қора ранг элнинг бошига тож бўлди, ким шу рангда кийинса, муборак бўлди.

Висол субҳидан умидвор одам ҳижрон шомида абадий қолмагай!

Бу ҳикоя қилинган афсона шоҳни хушҳол қилиб юборди ва у:

«Эй донишманд нуктагўй, сен кимсан, қайси диёрдансан ва кимнинг насли насабидансан? Айт!» — деди.

Ривоят қилувчи ровий:

«Ватаним Ҳиндистондир. Ахийнинг яқин авлоди бўлурман. Бу ерга кўнгил истаги ва нафс балоси олиб келди, шоҳга хизмат қилиш ниятидадурман», деди.

Шоҳ уни факирлик ва муҳтоҷлиқдан ҳалос айлаб, саройда ўзига яқин дўст ва улфат қилиб олди.

Бу ҳикоялар Баҳромни шодлантирганидан, у роҳат ва фароғат билан уйкуга кетди.

XXII

*Якшанба куни Баҳромнинг қуёшдек зарбафт либос
кийиб, зарнигор гумбазга азм қилиб, сариг
хуллалиғ (либослик) ҳур билан айшишрат базми
тузиб, олтин согарда (қадаҳда) сап-сариг май
ичгани ва ёки қуёшининг сариг гули очилган чоғдан офтоб
ранги ўчгунача унга бир йил туюлгани*

Якшанба куни, қуёш ўз байрогини кўтариши билан кўк гумбази зарбафт хулла кийди. Кўк келини зарҳал либосга бурканиб, ҳудди гулрух маҳвашнинг ўзи бўлди. Баҳром ҳам меҳр — қуёшдек бошдан-оёқ ўзини олтин ичидаги ғарқ қилди. У, қуёш каби ҳадсиз-ҳисобсиз зар сарфлагани учун ҳозирги сариг гумбазли қаср бунёд этилди. Унда рум чеҳрали нигор, ҳудди қуёш сингари, олтин ранг либослар ичидаги жилваланиб турарди. Зар жом ичидаги сап-сариг май — бода гўё олов ичидаги оловга ўхшаб жилваланарди. Уйнинг ҳар тарафидан

аланга кўтарилигандек, гумбаз гўё шуълага гарқ бўлгандек эди. Шоҳ у шуъланинг ичиди худди самандарга ўхшар, йўқ, самандар эмас, меҳр-анварга, яъни нур сочиб турган күёшга ўхшарди. Унинг қўлидаги сап-сариф май худди ботаётган офтобни эслатарди. Ниҳоят, кеч кириб, кундуз сариф тўнини қора килди, кун олтин рангини сиёҳга бўяди. Рум зотли моҳ, күёш пардага кирганда ой ўзини кўрсатгани каби, юзини кўрсатди. Баҳром шоҳ заррин тахтга ётди-ю, аммо худди баҳт сингари уйғоқ эди. Ниҳоят, у яна ҳукм қилиб:

«Бу йўлдан қайси мусофири ўтса, чақириб олиб келинг. У билган афсонасини айтиб берсин!»— деди.

Йўлга чиқиб кутилигандан, дунёни бошдан-оёқ кезган бир сайд ўлиқди. Уни тезда шоҳнинг ҳузурига олиб келдилар. Афсона айтувчи мусофири Баҳромнинг амри фармонига кўра дилпазир дуо билан сўз бошлаб, ёқимли бир ҳикояни айтишга киришди.

XXIII

Иккинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофири ҳикояти

У, ўз ҳикоясини ҳеч қийналмай ва тараддуздиз бошлаб деди:

«Жамшиднинг замонида Румда бир мохир заргар бор эди, у ўз ҳунари билан эл орасида қўёшдек машҳур эди. Унинг дами субҳдек ел уфургани каби, кўраси эса осмон гумбазидек катта бўлиб, ҳар гал қўёш нонидек олтин ёмбисини эритиб, зеб-зийнат асблолари тайёрларди. У Рум шоҳи саройининг заргари бўлиб, устахонаси ҳам шу саройда эди. Шахарда олтин-жавоҳирларнинг сарасини саракка, пучагини пучакка ажратадиган ҳам, шоҳ қошида эса, хазинадор ҳам шу заргар эди. Қанчадан-қанча конлардан чиққан ҳамма олтин-кумуш шунинг қўлига келиб тушарди. Ўз ҳунари билан ҳамманинг мақтовига сазовор бўлмиш бу одамнинг оти Зайд Заҳҳоб эди. У муҳандис-инженер олим ҳам, олтин сараловчи ҳам, муҳтожлардан сийм-зарин аямовчи саҳоваткор ҳам эди. У, иккинчидан, туну кун шоҳнинг ҳамсұхбат дўсти ва пойтахтнинг машҳур ҳакими эди. Унинг бошидан то оёғигача пок ҳунар эгаси эди-ю, аммо айби шуки, у кўп бебок (бегам) одам эди. Унинг бутун куни, ою ийли айш-ишрат билан ўтар, ҳатто шоҳнинг мол-давлати ҳам бунинг ўз молидек экан. Бу бе-диёнат, киши амонатига бефарқлик билан қарап, ҳатто вақти келса, шоҳ молига ҳам хиёнат қилишдан тоймасди. У зўр ҳунарманд бўлгани сабабли, шоҳ унга ғоят ҳурмат ва ишонч билан қаради. Шоҳ, ҳунари туфайли, уни доим мақтар,

бинобарин, ҳеч ким унинг айбини шоҳга айтишга журъат ки-
лолмасди. Баъзан унинг айблари билиниб қолганда ҳам, шоҳ
аҳамият бермасди. Ахир эътибор берганда ҳам, у ўша онда
ўз айёрги ва санъаткорлиги билан ажойиб хунарлар кўр-
сатиб, шоҳнинг ихтиёрини қўлдан олиб қўярди. У усталик
билан шундай ҳийла-найранг ва фириб ишлатар эдики, шоҳга
гўё усиз яашаш қийиндеқ туюларди.

Чунончи, у бир куни шоҳга бундай деди: «Модомики олам-
гир шоҳимиз таҳтда ўтирас экан, ўзи дунё шоҳларининг
ягонаси бўлгач, таҳти ҳам ўзига муносаб бўлмоғи лозимдир.
Ўзга шоҳларнинг таҳти ёғоч — таҳтадан ясалган, аммо баҳ-
тиёр шоҳимиз учун бу лойиқ эмас. Бизнинг шоҳимиз ол-
тиндан қилинган таҳт устида ўтиришлари керак, зоро, олтин
устида ўтирган кишининг кўзи равшан бўлади. Хазиналари-
мизда эса, ҳадсиз-ҳисобсиз олтин бор, унга ҳар куни яна қан-
чадан-қанча қўшилмоқда. Олтиннинг хазинада бекор ётишидан
фойда йўқ, аммо ундан таҳт ясалса, бунинг фойдаси беҳисоб
бўлади. Шундай қилинганда, бу, шоҳимиз учун ўзгача хуси
бағишлайди, иккинчидан, бойлик ҳам кўз ўнгларида муҳайё
туради...» — деди.

Шоҳ бу нуктаси учун заргарга таҳсин ўқиб:

«Эй, барча фанларни биладиган олим! Бу фикрни яхши
ўйлабсан, бу фойдали ишни тезроқ бошла!» — деди.

Бу фармонни эшитиши биланоқ, шоҳга караб у: «Бундай
гўзал таҳтни бунёд қилиш учун икки минг ботмон оғир-
лигига олтин керак бўлади», деди.

Шоҳ шу онда: «Айтганини олсин. Таҳтни битириш учун
жаҳд билан ишласин!» — деб фармон қилди.

Жаҳон файласуфи қанча талаб қилган бўлса, шунча олтин-
ни олиб, ўз корхонасида ишга тушиб кетди. У, туну кун тинмай,
саъй-ҳаракат қилиб ишларди. Шу ишлаганча бир йил деганда
бутун таҳтни бошдан-оёқ битири, тамомлади. У таҳтнинг
тузилиши саккиз қиррали бўлиб, шоҳнинг ўтирадиган жойи
ер юзидек кенг эди. Таҳтнинг бурчакларида саккизта минораси
бўлиб, буларнинг тўрттаси баланду, тўрттаси паст эди. Паст
минораларда тўртта гапиришга ўргатилган тўти ва баланд
минораларда эса тўртта товус турарди. Таҳтнинг атрофи лаъ-
гавҳарлар билан безатилган, олтин зинаси ҳам саккиз пояли
эди. Заргар таҳтни шундай санъат билан ишлаган эдики,
агар Жамшид мартабали шоҳ бу таҳтга чиқадиган бўлса,
пиллапоялари унинг қадам кўйиши учун пасайиб, бир-бири
устига ётарди. Шоҳ шу саккиз поянинг ҳаммасини босиб ўтиб,
ўз таҳтига ўтиргач, у зиналар яна баланд кўтарилади. Шоҳ
ўз таҳтига чиқиб ўтиргач эса, тўртта тўти бирдан ёқимли овоз
билан сайраб:

«Шоҳ мурод мақсадига етсин, унинг бу тахти абадий бўлсин!»— дер эдилар. Шунингдек, тўртта товус ҳам ҳар биттаси битта баланд минора устида туриб, қанот-қўйруқларини қоқиб, шоҳнинг боши устида худди баҳт куши ҳумодек соя солиб турар эдилар. Тахтнинг оёқлари ўрнига саккизга устун ўрнатилган бўлиб, гўё тахт ўз остида саккиз қабат осмонни бекитиб тургандек эди. Шоҳ қай тарафга қараб ўтиришни истаса, озгина ишорат билан у тахт ўша тарафга қараб айланар эди. Бунинг айланиши учун ҳеч кимнинг овора бўлиши шарт эмас эди. Мана шу дунёнинг «тахтиравон»и деса бўлади. Бу каби осмондек гўзал ва музайян тахтни ҳеч бир тахт эгаси кўрган эмас. У бутунлай ороииш топиб, пардозандоздан чиқарилиб, шоҳ ўтириши учун тайёрлаб қўйилди. Шундан сўнг заргар янги олтин тахт шарафига базм тузиб, шоҳга ўз сеҳрини намойиш қилди. Ниҳоят, шоҳ тахт устига чиқиб ўтиргач, заргарга бағоят кўп эҳсоилар берди ва унга таҳсиллар айтди, унинг мартабасини яна баландроқ қилиб, энг азиз кишидек ўзига яқин тутди.

Бу саройда заргардан бошқа ҳам бир қанча санъаткор ва ўткир фикрли олимлар бор эди. Улар яхши билардиларки, заргар томонидан қилинган бу фалаксифат тахт устки кўринишда қуёшга ўхшаса ҳам аслида ой эди. Яъни, бу тахтнинг вазни заргар қанча олтин олган бўлса, шунга тенг эди-ю, усти олтин билан қопланган, аммо ичи кумуш эди.

Фикр шуким, шунча санъат ва билим билан бунёд этилган бу гўзал тахтни, агар заргар тарафидан қилинган хиёнатдан шоҳни воқиф қилинмаса, бузиш мумкин эмасдир. Бинобарин, юқоридаги олим ва ҳунармандларнинг ҳаммаси йиғилиб, бир қарорга келгач, шоҳ олдида у ердаги хиёнатни фош этишга қарор қилдилар. Бу сирнинг очилишидан Зайд Захҳоб гоят ваҳимада бўлса ҳам, аммо шоҳнинг унга ишончи зўрлигини билар эди. Ниҳоят, унинг бу хиёнатини очиш учун тубандагича тадбир кўрилди, яъни улар иккита гапирадиган тўти топиб, иккаласини ҳам сўзлашга ўргатадиган бўлдилар. Тўтилардан бири: «Тахт рўкашдур» (усти ялтироқ, ичи қалтироқ), деса, иккинчиси: «Мусанифи гашдур» (кашфиётчиси қаллобдир), дейиши керак эди. Шу муносабат билан иккита мавзун — келишган ва осмондек зангори тўти топдилар. Уларнинг иккалови фасих — ёқимли тил билан Зайднинг шармандасини чиқазиши керак эди. Ҳалиги олимлар олтин тахтни муҳофаза қиласадиган мутасаддий билан яқиндан дўстлашиб, унга қанчадан-қанча пора бериб, тахт эгаси бўлмиш шоҳ то эрта тонгда ўз тахтига чиқиб ўтиргунча, иккита дуогўй тўти ўрнига, секингина иккита сир очувчи тўтини алмаштириб қўйишга рози қилдилар. Ана шу келишувга мувофик, улар ҳеч қандай

хавф-хатарсиз, ҳалиги иккита тўтини пора олган кишига тақдим этдилар. У ҳам юқоридаги маслаҳатга рози бўлгани туфайли тўтиларни алмаштириб кўйди. Эртасига эрта билан шоҳ тахтга чиқсан онда икки тўти фалакка жар солиб, шоҳга юқоридаги икки гапни бекам-кўст айтдилар. Кутимаган бу гапни эшитиб, шоҳ ҳайратидан лол бўлиб, бу ғаройиб гаплар тагида қандай сир борлиги ҳақида ўйлаб қолди ва тубандаги фикрга келди: «Бу тўтиларни бундай гапларни айтишга ўргатган одам Зайднинг нима иш қилганидан хабардор, аммо у Зайддан кўркиб, унинг айбини күшининг тилидан айтириётган бўлса керак. У агар Зайддан кўрқса, биз кўрқмаймиз, бу гапни таҳқик қилиб аниклаш биз учун қийин эмас», деди. Шундан сўнг, уста чакириб, тахтнинг бир почаси — оғини эговлатиб кўрган эди, қалбакилиги, яъни усти олтину ичи кумушлиги маълум бўлди-қолди. Зайд шу хиёнати туфайли ўзининг шоҳ олдидаги ишончини йўқотди ва оқибат-натижада бу хиёнаткорнинг барча мол-мулки давлат фойдасига олиниб, ўзини ҷоҳга ташлаб, зинданбанд қилинди. У ҷоҳнинг оғзитору туби кенг, яъни оғзи бир туйнукдек бўлса ҳам туби бир уйдек эди. Зинданни шундай ясаган эдиларки, унга гуноҳкор кишиларни ҳибс қиласиган бўлсалар, ҷоҳнинг ичидан ҳеч қачон ҳеч ерга қочиб кутулиш мумкин эмас эди; у зиндан қоронгиликда ҳудди фироқ кечасига ўхшар; бандиликда эса, ҳудди ҳажр домига илингандек эди. У ерда Зайд учун белгиланган кундалик овқат — иккита кулча ва бир обдаста сувдан иборат эди. Қаллоб заргар қалбаки иши билан ўзига шундай ёмон кунни сотиб олди.

Зайд доим ёнида бир ҳанжар билан бир эговни яширинча асраб юрар эди. Ҳанжарини кўйлак ичига яширган бўлиб, эгов ҳам шунинг ичидаги пинҳон эди. У ўз-ўзига: «Зинданда боғланниб ётиш оғир, бу ғам-ғуссаҳона ҳаёт учун ҳавфли ва ҳалокатлидир. Бинобарин, қанчалик меҳнат-машақкат ва афодалик чекиб бўлса ҳам, бу ҷоҳдан чиқиб қочиш тадбирини қилмоқ керак», дер эди. Шу хаёл билан у ҳар кунги нон билан сувини олганда, нонини бир чеккага кўйиган ҳолда, ҳанжари билан тупроқни ковлаб, сувни ичмай, ўша тупроққа қориб лойқилар эди. Мақсади шу лойлардан бирин-сирин зинапоя ясаб, ҷоҳнинг оғзига чиқиш эди. Эгов билан кишаниларни кесиб, оёқларини банддан ҳолос қилган эди-ю, аммо сув ичмагани ун ортиқча нон ёёлмас, ноннинг хиди билан кифояланар эди. Ва лекин ташналик ғолиб келиб, ҳар куни сув учун афғони-зортортар эди. Томоғи қақраб, сувга интизор бўлиб турганда, сув келиши билан кўзини чирт юмиб, яна лой қориб гишт қуярди. У овқат ва сувсизликдан кундан-кунга ҳолатдан кетиб боришига қарамай, зинапояни ҳар куни баландлатиб борарди. Неча

оїлаб шу каби машаққат чекиши натижасида зинапоя зиндан туйнугининг оғзига етди. Зиндан оғзига оғир бир тош бостирилган эди. Санъаткор уста зинанинг бошига чиқиб, ханжарининг учи билан ҳалиги тошни бир ёнидаң тешди. Ниҳоят, сурдан лаҳим қазишда хунарманд бўлмиш бу уста бир қанча меҳнат-машаққат билан тошни ҳам ханжари билан тешиб, ину соҳдан чиқиб қочди. Шоҳ билса, буни тутиб ўлдириши аниқ эди, шунинг учун ҳеч қаерда тўхтамай, жадаллик билан фарангистонга, яъни Европага қараб жўнаб қолди.

Эртасига зинданбонлар унинг кочганини билиб қолдилар ва буни шоҳга ҳам арз этдилар. Шоҳ унинг зиндандан қандай тадбир билан қочганини фаҳмлаб, қанчадан-қанча макру фириб билимига ҳам эга эканлигини англаб, ҳайратидан бармокларини тишлиб қолди.

Энди, бу тарафда Зайдга келсак, у жонини қутқариш учун, ернинг танобини тортиб, тинмай йўл босарди. У йўлда кўп машаққатлар чекди, ҳар қадамда қоқилди-сурилди, ниҳоятда кўп қийинчиликлар билан бир амаллаб Фаранг тупроғига етиб олди. У, факат, шу иқлимга киргандан сўнгина хавф-хатардан кутулиб, озгина нафасини ростлаб, хотиржам юра бошлади. Шунда ҳам яна анча кун, бир неча маҳфил ва манзилларни кечиб, охирда Кустантания шаҳрига етиб борди. Ҳа, у шу ерга етгачина юришдан тўхтади.

У шаҳарнинг ташқарисида бир дайр бутхона бор эди. Йўл Зайдни ниҳоятда қоқиб, ҳолдан тойғизган эди. У шу дайр ичига кириб, дам ола бошлади. У дайрдаги биноларнинг боши ва охири кўринимас, гўё бу дайр ўз кенглиги билан кўхна дунёга ўхшар эди. Унинг тўрида бир кенг кошона бор эди. У кошона эмас, бутхона эди. Бутхонанинг усти ва атрофетевараги бошдан-оёқ заркор бўлиб, олтин ва ложувард (тўқ зангори) тусда нақш-лигор берилган эди. Деворларининг айланма қўйи қисмига яшм ва самог каби яшил, оқ тошлар копланган бўлиб, ерига яхлит оқ мармар тўшалган эди. Бутхонанинг ичида жуда кўп тоқ ва токчалар бўлиб, уларнинг ичи ҳам турли сир ва қимматбаҳо моддалар билан бўялган, зеб-зийнат берилган эди. Бундан ташқари, ҳар токча ичида олтиндан ясалган бут бўлиб, ҳар куни одамлар бу бутларга чўқинар эдилар. Кишиларнинг ихлос ва эътиқоди бутларга ғоят баланд бўлгани туфайли, уларни кўпгина қийматли инжу тошлар билан безаб ташлаган эдилар. Бу бутхонанинг иккита фалакдек пўлат дарвозаси бўлиб, буларнинг ранги, айланиб туриши ва очилиб-ёпилиши худди фалакка монанд эди. У дарвозаларга солинган қулфлар олтиндан ва бутхонага раҳбарлик, қилувчи раҳбонлар уни худди дарвозабонлардек эҳтиёт билан сақлар эдилар. У дарвозалар кунига икки маҳал — эрталаб.

ва шомда, яъни халқнинг бутга чўқинадиган пайтидагина очилар эди. Эл-улус бутга сигиниб тарқагач, тезлик билан раҳбонлар яна эшикларни қулфлаб олар эдилар. Ҳалиги санъаткор файласуф Зайд бу жойларни паргордерек (циркульдек) бошдан-оёқ айланиб кўргач: «Бу ерда шунча текин олтин бор экан, мен шоҳга қолдирган олтинимни шу ерда чиқазиб оламан!»— деган қарорга келди. Шундай сўнг, у дарров ўзини бутпастлар қиёфасига киритиб, дайрнинг ичига кириб ўтириди. Ва бутпастларнинг қандай одат ва расм-руслари бўлса, тез орада ҳаммасини ўрганиб, қойил қиласидиган бўлиб олди. У кеча-кундуз дайрдан чиқмай ибодат қиласар, бутхонани ҳар доим зиёрат қилиш билан банд эди. У ҳар бир санамга ихлос билан чўқинар, уларга худди бандалардек сажда қиласар эди. У шундай макру ҳийалалар ишлатдики, дайр — бутхона кишилари унга шайдойилардек ихлос кўйдилар. Кўпчилик бутпастлар уни устоз деб ушлаб, пир деб кўл бериб, унинг кўрсатмаси ва йўл-йўриғи асосида ибодат қиласидиган бўлдилар. У баланд мақомли маккор чўқинишдан тортиб, то дайрнинг ихтиёрини ўз кўлига олиш даражасигача бориб етди. Бутхонанинг калити ҳам, бут ясовчидан тортиб бутпастга ҳаммасининг умид ва ишончи шунинг кўлига ўтиб қолди. Ишни шу мақомга етказиб олгач, у секин-аста бутпастликка қарши юриш кила бошлади.

У устомон кечаси эл-юрт уйқуга толган пайтида ҳар томонни кезиб, ниманидир ахтарар эди. Нихоят, у денгизнинг соҳилидаги тоғлиқлар орасидан бир гор топди. Кейин, кочиб келаётган пайтда унга ҳамроҳлик қилган бир-иккита ахли дин ўртоқлаи бор эди. Улар бунга давлат ёру мартабаси баланд пайтида мулизим эдилар. Улар Зайд ранжу меҳнатга тушганда ҳам ходимлик қилдилар. Лекин у бутпастлик йўлини тутгандан сўнг, юракларига дарду алам тушиб, бу риёкор бетавфиқдан юз ўгиришга мажбур бўлган эдилар. Мана энди бу маккор ўша икки кишини қидириб топиб, шодлик билан қилган ишларию тузган режаларини шуларга арзи ҳол айлади. Буни эшитиб, уларнинг иккови ҳам хурсандлик изҳор этди, Зайд эса, бу икковини гор билан таништириди. Улар бу айёрга нихоятда ишонардилар. Шунинг учун унинг маслаҳати билан горда ўтиришга розилик билдирилар. У айтдики: «Заргарлик учун қандай асбоб керак бўлса, ҳарат қилиб, мана шуларни топиб келтиринг. Ниманики тайёрласангиз, ҳеч кимга билдирмай, яширинча мана шу горга олиб келиб кўяверинг».

Шундай қилиб, улар керакли нарсани тайёрлайвердилар, хожа эса ҳар кечаси уларнинг олдига келиб кетар эди. У, элнинг олдида тонгдан оқшомгача «сувмнот» ва «лот» каби

бутларга чўкингани чўкингани, аммо одамларнинг кўзига уйку келиши билан, у дайрдан секингина чиқиб, ғорга бориб, элдан яширинча дастгохларини ишга солар эди. У бу ерда бутхонадаги бутларга ўхшатиб, темирдан бут ясар, аммо одамларнинг кўзига тилла кўринисин учун унинг устига юпқагина килиб олтин қоплар эди. Бу моҳир санъаткор, ҳар хил рангда ишишалар тайёрлаб, бутхонадаги қимматли жавоҳирларни ҳам шу шишаларга алмаштириб олди. Бу, шишаларнинг ҳар бир нарчасини бир-бирига шундай жипслаштирас эдики, мутлақо у ишишаларни бебаҳо жавоҳирлардан фарқ килиб бўлмас эди. Ўт-кир муҳандис бу қалбаки бутлари тайёр бўлгач, бири ўрнига бирини алмаштириб қўяр эди. У, қалбакисини ҳам, аслини ҳам элдан яширган холда дайрдан ғорга, ғордан дайрга олиб келиб, жойлар эди. У бу пайтда бутхона эшикларини жуда ҳушёрлик билан — ҳеч кимга сездирмай очиб-ёпар эди. Қайси бир бутга унинг ўхшашини ясар экан, ҳар қандай одамга ёқадиган, ҳеч ким шубҳаланмайдиган қилиб ясар эди. Уйдаги бутларни бемаҳалда тайёрлар ва бутхонада ҳам ҳеч ким билмайдиган пайтда уни асл бут билан алмаштирас эди. Асл бутни юқоридаги иккита ҳодим олиб келар, заргар эса зарнигор бутхонада қолар эди. Улар кетгач, очилган эшикни оҳистагина беркитиб, маҳфий ишини бошдан-оёқ эҳтиётлик билан бажарап эди.

Заргар бир қанча муддатгача ҳеч кимга сездирмай шу ишни давом эттириди. Нихоят, кофирларнинг илоҳидан (бутидан) битта илоҳ ҳам қолмади. Ло илоҳа иллаллоҳ (оллоҳ битта — оллоҳдан бошқа оллоҳ йўқ). Ҳатто, олтин лаган ва нуқул олтиндан бўлган қандиллар ҳам ҳаммаси темирга алмаштирилди. Охирида алмаштирилмаган на бир бут ва на лагантогора қолмагач, хожа ватанига қайтиш орзусини бутнарастларга арз этди. У, бу ниятини изҳор қилганда, ҳамма кофирлар бағоят хафа бўлдилар. Улар бунга илтижо билан мурожаат қилиб:

«Сен бу бутхонага қатновчи кишиларнинг пири муршидисан, кофирлар ичida ҳаромдан ва ёмонликдан парҳез қилувчи — тақводорсан ва дунё ишларидан қайтиб, фақат тангрига ибодат қилувчи — зоҳидсан. Шундай зот бўла туриб, нечун хижрат қилиш ниятига тушдинг? Тангрилардан (бутлардан) кўнглингни қандай уздинг?!» — деб зорланишди. Шунда у айтди:

«Йўқ, кўнгилни узиш мумкин эмас, ҳажр баҳона бўла оладими? Менинг сафарим шу тангриларнинг амри билан бўлмоқда. Лот номли бутнинг башорат беришига қараганда, онамнинг ҳаёти тугаган эмиш. Онам қўлида кўп дунёлар бўлиб, унинг мендан ўзга ворису меросхўри йўқдир. Модомики шун-

дай экан, тез орада мен бориб, у нақдина — маблағларни қўлга олишим, яна Лот ва Манотларнинг олдига қайтиб келишим керак. Онамдан қолган дунёдан қанчаси қўлимга кирса, ҳаммасини шу дайрга назр қилиб, бутхонанинг харжига сарфлаш ниятидаман. Менинг муроду мақсадим мол-неъмат эмас, мана шу дайрда ибодат билан умр ўтказишнинг ўзи мен учун улуғ неъматdir. Бу ердан узоклашиб, ҳажрда юрган пайтларимда гам-гуссага тўламан, қайда бўлсанм, шу дайр хаёли билан юраман».

Коғир аҳли бунинг кетиш сабабидан қаноат ҳосил қилганлари ҳолда, бусиз ўксиниб қолаётганликларини изҳор айлаб, ҳаммалари оёғига бошларини қўйиб сажда қилдилар ва сар-басар ғамнок бўлиб айтдиларки:

«Сенинг динимизга бўлган ақида ва эътиқодинг бениҳоя пок. Дининг куфрдан шарафлар топсин, сен гоятда бенуқсон ва ҳалол коғирсан. Бу эл сенинг айрилиқ ва фурқатингдан ғамбодадир. Хайр, соғ боргину яна саломат келгин. Лекин сен бу дайрда неча муддат истиқомат қилган бўлсанг, одамлар онгига куфрни шунчалик кўп сингдирдинг, раҳмат! Энди эса, ўз диёрингга кетиш орзусига тушиб қолдинг. Биз ҳам қараб турмаймиз: сенга йўл яроғи, совға-саломлар ҳадя этамиз», дейиши.

«Ҳожат эмас!»— деб қаттиқ қаршилик кўрсатди Зайд. Аммо улар ўз таклифларида туриб олгач, ноилож рози бўлди. Шундан сўнг, дайрга катта-кичик кўпгина бутпарастлар йиғилишиб, барчаси ўзаро ҳисса чиқаришиб. Улар жаҳду ғайрат билан ҳаракат қилиб, кўпгина молу дунё жам айладилар. У маблағларни ҳаммасини хурмат билан хожага тақдим этдилар, хожа ҳам миннатдорчилик билан уларни қабул қилиб олди. Гарчи шу куни жўнаб кетиш учун барча имконият ва ҳозирликлар бўлишига қарамай, булар тарафидан тайёрланган совға-салом ва мукофотлар баҳонаси билан тўхтаб қолди. Бу маблағларни ҳам ғорда бутлаб қўйилган молларга кўшиб, ҳаммасини битта қилиб жамлади. Кейин молларнинг ҳаммасини роса ҳҳтиётлик билан пухталаб тугдирди, ҳеч идиш бўш қолдирилмади. Сўнгра у тоғ этагида бўлмиш денгиз соҳилига келиб ўрнашди. Унинг юки шу қадар кўп ва оғир эдики, у, бир кемани ўзига алоҳида кира қилиб олишга мажбур бўлди. Сўнг, ғорда беркитиб қўйилган ҳамма ашёларни ҳам, сувёқасига келтириб қўйилмиш юкларни ҳам битта қолдирмай, барчаси кемага жойланди. Шундай қилиб, хожа ҳамма ишни битириб хотиржам бўлгач, дўст-ёрлар билан хайр-хўш қилди. Жамики одамлар фурқат ўтида ёниб, бу билан кучишиб, зор-зор йиғлаб қолдилар. Хожа ўз асхоб — сухбатдошларини ғам-алам ичра қолдирган ҳолда, кемага қараб йўл оларкан, охирида айтдики:

«Бир руқъа — хат ёзганман, уни дайрнинг ичига бекитиб кўйган эдим. У мазмундор иншони қидирсангиз, Лот бути ёнидан топасиз. У жуда фойдали мактуб бўлиб, сизнинг дайрдаги ҳаётингизга оидdir, уни албатта ўқингиз. Хайр, алви-до!..» — деди.

Шундан сўнг, кемани ҳайдаб кетди, у содда — оқкўнгил одамлар эса, дайрга қараб жўнадилар. Дайрга боргач, улар бошқа ишни кўйиб, унинг руқъасини ахтариб топдилар ва уни жондек азиз тутиб, кўзларига суртдилар. Ниҳоят, у хатни ўқиркан, буларни фирок ўтида ёндириб кетган ҳалиги афсунгарнинг дайрда қандай хиёнатлар килганини бошдан-оёқ билдилар. Бу афсона уларнинг бошини шундай қотириб қўйдикни, худди хумор қилиб турганда наша еган бангидек гаранг бўлиб қолдилар. Ҳақиқатан, хатдаги гапни амалда текшириб кўрганларида, нима деб ёзган бўлса, ҳаммаси тўғри бўлиб чиқди. Шундан сўнг, ахли қуффор гўё тўфон тушгандек бўлиб, эс-хушини йўқотиб қўйди.

Энди, денгизда сузиб кетаётган хийлагардан эшитсангиз. У бир неча кунлаб денгизни елдек кезди. Унинг елкани ғоятда бақувват бўлиб, у шамолдек суръат билан борар эди. Шу хилда юриб, ёзда сувга тушган одам кузда Рум соҳилига етиб борди.

Бу пайтда Рум шоҳи бир дардга йўлиқкан бўлиб, бу дард унинг бутун вужудини азоблар эди. Бир пайтда шу касалдан унинг тоби айнаганда, ҳозирги файласуф ҳаким даволаган эди. Аммо бу табиб қочиб йўқолга, шоҳнинг дарди яна қўзғалган бўлиб, ҳеч бир тинчлик бермас, умри доим азобуқубатда эди. Ҳар қандай дори-дармон қилинишига қарамай, ҳеч ким шоҳнинг касалини даволай олмас эди. Шу касали туфайли шоҳ заргарни зинданбанд қилиб, қочириб юборганидан доим пушаймон эди. У ўз нотавон жисмининг кундан-кунга ҳолатдан кетаётганини кўриб, кўпинча у доно ҳакимни эслар эди.

Ниҳоят, ҳаким денгиз сафаридан соҳилга чиққач, ёнидаги дўстларига ўзи қилган ғаройиб ишининг қиссасини баён айлади. Унинг умр бўйи қилган ишлари ажойиб эди-ю, аммо буниси ҳаммасидан ғаройиброқ эди. У, ўзи билан келтирган ҳамма ашёларини бирга келган дўстларига ташлаб, маҳфий суратда, эҳтиёт билан шаҳар ичига кирди. У, зиндандан чиққанда узиб ташлаган кишанини яна оёғига солиб олди. Секин келиб, ўша ўзи чиқиб қочган зинданнига яна тушди. Буни зиндан қоровули билиб, югуриб бориб шоҳга хабар айлади. Шоҳ бу ҳодисани эшитиши билан гўё қайтадан тирилган ўликдек жонланиб кетди. Лекин танасида ҳеч қандай куч-қувват йўқ эди. Бино-барин:

«Тезда у ҳакимни ҳузуримга олиб келинг!»— деди. Ва шу билан бирга, унга кўп инъом-эҳсонлару ўзига хос бебаҳо хильят ва саруполар жўнатди. Бундай лутф-марҳаматлардан ташқари, ўзи минадиган отни ҳам жўнатди. Ҳожага бу совғасаломларни келтирганларида, у зиндандан ташқарига чикмай, шоҳга тубандагича шарт кўйди:

«Мен шоҳнинг газабига гирифтор бўлган одамман, зинданда ниҳоясиз азоб-уқубат кўрдим. Аммо мен унга қандай хиёнат қилганимни билмайман. Шуни менга билдирсан, агар хиёнат қилган бўлсанм, бирига ўн баравар қилиб қайтаришга розиман ва қодирман. Бу — менинг биринчи шартим. Иккинчиши шуки, шоҳ ҳар йили икки марта қўшин тортиб, Рум мамлакатига бостириб бориши ва у ердаги европаликлар билан жанг-жиҳод қилиб, уларнинг бутларини синдириб, диний ишларини барбод қилиши шарт. Ҳанузгача уларга қарши тиғтортилмаган. Агар шоҳ шу шартга кўнса, мен уларнинг бутларини синдириб, бутлардаги бутун олтиналарини шоҳ хазинасига келтириб қўшишга вайда бераман. У бутларга қадалмиш бутун инжууларни ҳам ажратиб олиб, шоҳ бошидан нисор қилиб сочаман. Бундан ташқари, шоҳнинг яна не муддаолари бўлса, бажо келтираман ва қанчалик бедаво дардга гирифтор бўлсалар, даволайман. Яна бир шартим шуки, мен билан олам-гир шоҳ ораларини ифво билан бузиб, ноҳақ банди зиндан этилишимга сабабчи бўлмиш душманларимиз оёғига кишан солиб, ҳаммасини ҳузуримга келтириб, чоҳга ташлатсалар, мени янада комрон ва хурсанд қилган бўлур эдилар. Ниҳоят, шундан сўнг, ўзимнинг аввалги амалимни берсалар, мен шоҳнинг ёнларига яна қайтиб борур эдим. Агар менинг шу тилакларим юзага чикмайдиган бўлса, ҷоҳнинг қаъридан ҳеч қачон чиқмагайман, зинданда абадий қолғайман!»

Зайд юқоридаги гапларни бирма-бир айтиб тугатгач, шоҳга бориб баён қилдилар. Шоҳ Зайд устидан шикоят қилмиш ўз амирларининг кўпгина бошқа жиноятларини билар ва жуда газабланиб юрар эди. Бусиз ҳам уларни боғлаб, маҳбус этиб, чоҳу зинданга солиш ниятида эди. Лекин касалланиб, унинг бутун вужуди азобга қолгач, уларни жазолаш зарурлигини унутмиш эди. Энди, Зайднинг бу қиссасини эшитаркан, шоҳга етарли баҳона ҳам топилиб, шу ондаёқ уларнинг ҳаммасини ҳибсга олиб, чоҳ — зиндан тагига ташлаш ҳакида фармон берди. Шундан сўнг, ҳожа зинданни уларга топшириб, ўзи ташқарига чиқди. У ҳеч қандай қаршиликсиз оёқ-қўлларидаги кишанларни ташлаб, шоҳ юборган ранго-ранг либосларни кийди ва отланиб шоҳ қасрига қараб юрди ва иззат-эҳтиром билан унинг даргоҳи — остонасини ўпди. Шоҳнинг қабулхонасига қадам босгач эса, гўё тупроқ сингари ўзини ерга ташла-

ди. Шоҳ унинг вужудини ердан кўтариб, бағрига босгани ҳолда, ўз таҳтига чиқазди ва қучоқлаб-ўпид, ундан ҳол-аҳвол сўради. Ниҳоят, ўзининг бутун ихтиёрини унинг қўлига топширди. У ҳам расм-одат бўйича шоҳнинг қўлини ўпган бўлди. Ва томирини ушлаб кўриб, унинг касалини аниқлади. Шоҳнинг дардини даф этишга киришиб, тўрт-беш кундаёқ муолажа қилиб, уни тузатди. Шоҳнинг кайфияти яхшиланиб, танасида хеч қандай оғриқ-санчиқ қолмагач, Зайд ўзи билан бирга олиб келган олтин-жавоҳирларни унинг олдига тўкиб кўйди. Уларни кўриб, шоҳ беҳуд бўлиб ўзини йўқотаётди. Бунчалик дунёни қайдан тонганилигига унинг ақли шошиб қолган эди. Бинобарин, шоҳ: «Бу бениҳоя ажойиб ишининг қиссасини баён қил!» — деди. Шундан сўнг, моҳир муҳандис, бунинг сирларини бошдан-оёқ шоҳга очиб ташлади. Унинг сўзлари шоҳнинг кўнглини аста-секин ўзига жазб этди. Ҳаким қилган ишларини ипидан игнасигача арз қилиб бўлгач, келтирган бойликларининг ҳаммасини шоҳнинг хазинасига тақдим қилди. Шундан сўнг, шоҳ ҳам қойил қолиб, унга кўп инъом-эҳсонлар берди (уни шарҳлаб ўтиришнинг ҳожати ўй).

Шоҳнинг ҳукми билан олтин бутларнинг ҳаммасини бузиб, парчалаб ташладилар. Коруннинг бойлигича келадиган бу ҳазинанинг ҳаммасини дин аҳлларига бўлиб бердилар. Ва шоҳнинг ҳукми билан диндорларнинг устидаги ҳар хил тўнлар фақат олтинранг тўн билан алмаштирилди. Ҳамма зарбафт тўн киядиган, зарбафтдек товланиб, хурсанд бўлиб юрадиган бўлди. Олтин уларни шундай қувонтириб юборган эдики, улар худди кулиб турган заъфарга ўхшардилар.

Орадан бирмунча фурсат ўтгач, шоҳнинг топшириғи билан зиндандаги кишилар ҳам озод килинди. Уларнинг юзи ҳам худди олтин каби сарғайиб кетганини ҳалқ кўрди. Ранглари қаҳрабодек сарғайиб, хунуқлашиб кетган эдилар.

Ишқ кимнинг рангини сомонга айлантиrsa, унинг охи кўнгилга тезрок таъсир этади. Субҳ заъфарон тусга кирмагунча, фалак унга кун юзини кўрсатмайди.

Шоҳ Баҳром бу мусофирининг ҳикоясини охиригача эшитгач, шодланиб сўради:

«Эй, ширинсухан мусофири, сен бу саҳифаларни шарҳлаб бердинг, энди ўзингнинг кимлигинг ҳақида ҳам гапириб бер, барча ҳол-аҳволингдан бизни хабардор айла, зеро, сенинг муборак нафасинг бизга зўр таъсир кўрсатди», деди.

У айтдики: «Ватаним Рум мамлакатида бўлиб, табиблик ва ҳакимлик илми менинг касб-ҳунаримдир. Мен сизга тарихини гапирганим муҳандис (инженер) эса боболаримнинг авлодидир.

Бу томонларга қадам ранжида қилишдан мақсадим, сенга

бир камина-камтарин хизматчи бўлиш эди. Шукр лиллоҳки, нимани орзу қилган бўлсам, сояйи давлатингда муродимга етдим».

Шоҳ Баҳром унинг бу таманносини эшитаркан, орзусини қондириб, уни ҳам ўзига надим — дўст қилиб олди.

Мусофириниг бу ёқимли гаплари — айтган муждалари шоҳни роҳатлантириб, кўзини уйқуга элтган эди. Бинобарин, у шундай уйқуга кетдикни, тонг отиб, то қўёш чиқмагунча уйқудан кўзини очмади.

XXIV

*Душанба куни Баҳромнинг навбаҳор монанд кўк кийим
 билан яшил саройга юз қўйгани ва сабза ранг
 ҳулла (либос) кийган сарвқомат билан зумуррад
 ранг жомда ҳаёт сувини ичгани ва у, тириклик
 чашмаси шарофатидан Хизр каби
 авадий ҳаёт касб этгани*

Душанба куни зангори осмон ўз кўзгусини зангдан аритди. Гардун (само) ўз юзини юз хил рангу бўёқ билан субҳнинг зумуррад чодирига буркади. Мехр — қўёш ўзининг оламтоб чашмаси билан кўк сабзазорини сероб айлади. Шоҳнинг кийган хильяти ҳамрайхоний ранг, йўқ, тўғрисини айтсан, сарви бўстоний рангда эди. У шу қиёфа билан сабзавор устига қараб юриб, яшил айвонга ташриф буюорди. Шу пайт, сабза ранг сарвқомат жилва билан кўринди. Унинг хильяти эса, ҳаво ранг эди. Унинг ўзи сабзага, табассуми эса, шакарга ўхшашибирин эди, ахир, сабза ширин экан, ёқимли бўлмайдими? Кишини мафтун этувчи бу гўзал нигор, шу онда шоҳга шиша ранг жомда май тутди. Баҳром дам-бадам бунинг қўлидан зумуррад ранг соғардаги майни олиб, зумуррад осмон тун кўшунининг тутунидан корайгунча иди. Шу пайт шоҳнинг кўнглини оғир хаёл босиб, кўзи уйкусираб колди. Бундай пайтда хизматкорлар худди дуд сингари югуриб бориб, кўчадан биёбонларни сайр қилиб юрган йўловчини шоҳ қошига бошлиб келишга одатланган эдилар ва олиб келдилар ҳам. Шунда шоҳ:

«У хозир парда орқасида ўтириб, ўз афсонасини айтишга бошласин!»— деди. Шу ҳукмни эшитиш билан доно мусофирикоя айтишга киришди.

У сўзини шоҳ ҳақига ҳамд-сано ва мадҳ-дуолар билан бошлади.

*Учинчи иқлам йўлидан келтирилган
мусофирининг айтгаи афсонаси*

У ўз дуосини осмони фалакдан ҳам ошириб фотиҳа қилгач, сўз айтишга киришди:

«Бундан бир қанча муддат илгари Мисрда бир бой — гани хожа бўлиб, унинг эшиги гўё муҳтоҷ кишиларнинг ўз жойи каби экан. Унинг моли ғоятда ва ниҳоятда кўп бўлганидек, дастурхон ва меҳмондорчилигининг ҳам чек-чегараси йўқ экан.

Ўша хожанинг бир баҳтиёр фарзанди бўлиб, унинг жаҳонда монанди йўқ экан. У ниҳоятда салоҳиятли ва моҳир санъат эгаси, юзидан ҳушёр, доно ва ҳозиржавоблиги сезилиб турар экан. Унинг мол-дунёси миср шоҳиникидан кам бўлмагани ҳолда, жамоли ҳам Мисрда ўтган Юсуф пайғамбар монанд экан. Бу бола ўз молини отасининг ихтиёрига берган бўлиб, отасининг бор-йўғи ҳам шуники экан. Жаҳондаги кишиларнинг илми унга маълум бўлгани каби, илм-фазл ахллари унинг билимдонлигига қойил эканлар. Бу юлдузи кутлуғ одамнинг оти Саъд бўлиб, отасининг умиди фақат шунинг омон-эсонлигига экан. У каттакон бир меҳмонхонани ясатиб қўйган, кариндош-уруғина эмас, ёт-бегоналар ҳам унинг доимий меҳмони эканлар. Бу меҳмонхонага ким ҳоҳласа кирап, ҳар қандай мусофири ҳам бу ерга келса муродига этиб хурсанд бўлиб кетар экан. У келган меҳмонлардан меҳрибончилик билан ҳол-аҳвол сўрар, қўлидан келганча уларга хурмат-иззат кўрсатар экан. У, меҳмонларнинг хурматини шу каби тавозе ва бениҳоя лутфу эҳсон билан бажо айлагач, улардан кўрган-билганини сўрар, касби-кори нима-ю, дунёда не умид ва не мақсад билан юрганини суриштирас экан. Шундан сўнг, уларнинг бутун сирри-асорори, ҳамма бебаҳо фикрларини ўрганиб олар экан. Мана шу ишни одат қилгани туфайли, у, кўп илм ва ажойиб билимларни ҳосил қилган экан. Буларни ўзига касб этиши билан бирга, сехр, найранг ва кимё илмларини ҳам яхши ўрганиб олган экан.

Бир кун, қазоро, насибаси сочилган туфайли, икки ғариф-мусофири бу тарафга келиб қолди. Уларнинг иккаласининг эгнидаги кийимлар ҳам бошдан-оёқ яшил ранг эди. Саъд уларни ниҳоятда иззат-икром билан зиёфат қилди. Ахир унинг ўз табиати бўлиб, меҳмонга қўлдан келганча хурмат кўрсатиш касби — одати эди-да. Саъд уларга шунчалик одамгарчилик кўрсатдики, буларнинг иккиси ҳам бунинг одамийлиги олдида қулга айланиб қолдилар. Бунинг илтифот ва гўзал хулқини

кўрган яшил тўили икки киши лол ва ҳайрон бўлиб қолиб, унга бир оғиз сўз айттолмади. Бу, уларнинг шу ерда бир кун қолиб, ҳамсухбат бўлиб, дам олишларини илтимос қилди. Шу орада уларни шундай зиёфат қилдики, ҳеч қандай базмнинг бундан зиёда бўлиши мумкин эмас эди. Май — бода уларнинг димогини бағоят чоғ килмиш эди. Мастилик туфайли, бутун шарм-хаё пардалари кўтарилиб кетмиш эди. Саъд уларнинг кўнглини ҳаддан зиёда кўтариш билан, ҳар иккисини бехуд ва беихтиёр килиб қўйган эди. Лутф-эъзоз ичида кўп гапларни суриштириш билан бирга, уларнинг кишвари ҳакида ҳам савол-жавоблар юритди. Яъни: «Сизнинг мамлакатингиз каерда? Ҳусусан, кўк лиbos кийишингизнинг боиси недур?»— деди. Улар: «Кишваримиз жуда дилкаш бўлиб, у ҳам Шаҳрисабз ва ҳам Каши номи билан юритилади», дейиши. «Бу шаҳар худди Хизр¹ каби кўм-кўк бўлиб, суви ҳам сабзадек кўк ва ойнадек тиниқдир. Еrimiz яшил гиёҳлару кўм-кўк дараҳтларга буркангани учун, шаҳримизнинг номи Шаҳрисабз бўлганига ажабланманг».

Ундан кейин Саъд: «Умрингизда ҳар қандай ажойиб ва гаройиб нарса кўрган бўлсангиз, гапириб беринг», деди.

Шунда у яшил тўнли икки мусоифирнинг бири айтдики: «У жаннат монанд сабзавор диёр томонда тоғ орасида бир кишвар бор, у кишвар халқини Китвар деб атайдилар. Унда бир олий бутхона бўлиб, баландлиги осмонни эслатади. Тоқи кўкка чўзилиб кетган бу бутхонанинг ичи ҳам, таши ҳам тошдан ясалган. Бу бинонинг ичкарисию ташқариси бошдан-оёқ табиат манзаралари ва жониворларнинг тасвири билан зийнатланган. Кимки шу ерга манзил қилиб ўтирадиган бўлса, тубандагича бир гаройиб воқеа юз беради, яъни у одамга тангри дунёда нимани насиб-рўзи қилган ва унинг ҳаётида қандай воқеалар юз берадиган бўлса, кечаси у бутхонага кириб, ётиб ухласа, шу кечаси шак-шубҳасиз иккита ажойиб вужудли суратни туш кўради. У суратлар унинг олдига келиб, уларнинг ҳар бири киши юзига кўзини тиккани ҳолда, ҳар биттаси биттадан гап айтади ва шундан сўнг, келган жойига қайтиб кетади. Улардан биттасининг гапи яхшилик ҳакида бўлиб, буни эшитган одам у яхшиликни албатта кўради: фаровон ҳаёт кечиради, кўп бойликларга эга бўлади ва нознеъматлар ичида баҳтиёрлик билан даврон суради. Иккинчисининг гапи ранж-машаққат ҳакида бўлиб, буни эшитган одамнинг толе юлдузи сувга уриб кетади. Мана шу икки гапни икки суратда эшитган одам шу ондаёқ — тўсатдан уйқудан уйғонади. Шундан сўнг, бу кимса яхши ишлар қилиш учун

Хизр — ҳаёт рамзи.

ҳаракат этгани ҳолда, ҳар қандай ёмонликдан қочадиган бўлади».

Аввалги мусофир ўз сўзини шу мазмунда тугатгач, иккинчи сайёҳ ушбу гапларни айтди:

«Шу бутхона ичида бир қария одам бўлиб, унинг қалби-замари кун каби равшандир. Кўмки у дайр (бутхона) да юкоридаги каби тушни кўраркан, ҳам хушнуд бўлади ва ҳам қайғуга тўлади. У, ўз тушида кўрган истагига эришмаганини ва ёки бошига тушган машаққатга чора тополмаганини у пир (қария)га билдирса, ўша онда уни муродига етказиш тадбирини кўради. Бунинг учун у одам, аввало, тушида кўрган икки ишга ўзи қизиқиши ва ҳамда ўша доно пирнинг ҳузурига бориб, унга ўзининг ҳол-аҳволини баён қилиши шарт. У пир қандай йўл-йўриқ кўрсатса, ўшанга амал қилган одамгина муродига етади».

Бинобарин, Саъд бу афсоналарни эшлиши билан шундай орзуга тушиб, ўз хушини йўқотди. Алкисса, хушига келгач, гоҳ умидвор ва гоҳ ноумид ҳолда то шомгача сайёҳлар билан сухбатлашиб ўтириди. Шу орзу хаёли билан бутун кечани савдоийлардек ўтказаркан, сафарга чиқиб кетишига жазм қилди. Дайрнинг хаёли бунинг кўнглини шундай забт этган эдики, у ерда кўриладиган тушни ўйлай бериб, уйқуси ўчиб кетган эди. Субҳидамда кўк ранг осмон ерни қоёш нури билан оппок қилиб ёритгунча у мижжа қоқмай ўтириб чиқди. Дайрда кўриладиган тушнинг ҳаваси бунинг қарорини ҳам, ихтиёрини ҳам қўлидан тамом олиб қўйган эди.

Саъд шу хаёл ва умид билан отасининг олдига бориб, мурод-мақсадини арз айлади. Ҳожа ўғлини бу муддаодан қайтариш учун кўпгина чора-тадбирлар кўрса ҳам, бунинг уддасидан чиқмади. Ҳеч қандай илож тополмагач, таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади. Кишининг сафар ўтини сув билан ўчириб бўлмагани каби, ҳожа ҳам ўғлини бу йўлдан манъ этиш мумкин эмас, деган қарорга келди. Гарчи, унинг ғамида йиғлаб, оҳ-воҳ қилган бўлса ҳам, охирда уни тангрига топширишга мажбур бўлди. Ниҳоят, ўғлининг олдига қанчадан-қанча молдунёларни тўкиб: «Шу моллардан кўнглинг қанчасини хоҳласа, ол», деди.

Шундан сўнг, озода Саъд сафар тараддудини кўриш ҳакида фармон берди. Сафарнинг асбоб-анжомлари тайёр бўлгунча ишчи-хизматчилар ўн кун ҳаракат қилдилар. Бу тайёрланган нарсалар ниҳоятда қимматли ва шоҳона бўлиб, оддий кишилар бунга қодир бўлолмас эди. Қатор-қатор нор туяларга минг-минглаб олтин-қумуш ортилди. Олтин камар боғлаган кулларнинг ўзидаи тўрт юзта бўлиб, уларнинг камари бошдан-оёқ дур ва лаъл-жавоҳирлар билан безатилган эди. Одам-

нинг хаёли нималарга етса ёки гумон-орзу қилса, ҳаммаси бу моллар ичида бор эди. Бу гапларда ҳеч қандай ваҳима-муболага йўқ, ҳамма нарса бор ва кутгандан ҳам зиёда эди.

Шундан сўнг, Саъд ғоятда иззат-икром билан у иккита кўк кийимли одамни ўзига йўлдош қилгани ҳолда, икки кўзидан икки дарёдек ёш оқизиб, отаси билан видолашди. Отаси ўғлидан ажрагани учун ўзининг ўлишига рози бўлиб қолди, ўғли ҳам мотамзадалардек йиглай-йиглай йўлга тушди. У шундай суръат билан йўл босар эдики, икки бекатда зўрға бир дам олар эди. Иккита зумуррад пўш йўл бошловчи эса, унинг назарида бир раҳнамо фариштага ўхшар эди.

Буларнинг иккиси ҳам бунинг сафарида худди рост йўл кўрсатувчи Хизрдек борар эдилар. Бир қанча муддат биёбонларни тай қилиб юргач, ниҳоят, истаган диёрларига қадамлари етди. У икки ҳамсафар буларни тўппа-тўғри ўша дайрга бошлаб борди. Улар шу ерга тушиб, дам олдилар, озгина тамадди қилиб, шарбат ичиб, коринларини қапнайтирилар.

Сўнгра, бутхонани айланиб, у ердаги одамларга лутф ва дилжўлик билан иззат-хурмат кўрсатдилар. Саъд эса, дайрнинг ҳамма тарафини томоша қилиш учун шошилар эди. Бинобарин, у ўрнидан туриб, ўзининг икки ҳамроҳи ва йўл бошловчиси билан дайрнинг ичига қараб юрди. У сайд қиласкан, ҳар тарафга назар солар ва у ердаги ажойиб-ғаройиб марсаларни кўриб, ҳайратланар эди. Ниҳоят, дайри осмон ўз меҳр-куёшини ёшурганда, тун ҳам осмондек бемехр — қуёшсиз бўлиб қолди. Шу пайт, яъни оқшом, Саъд дайр ичига кириши билан дайр кишилари унинг ҳузурига келиб, бу ниятдан қайтиш ҳакида панд-насиҳатлар қилдилар, бу ишга ружуъ қилмиш одамлардан жуда кўпчилиги шикастларга йўлиққани, зарар кўргани ҳакида гапирдилар. Лекин, Саъдни ҳавас деган нарса мағлуб қилиб қўйган эди, бинобарин, унинг кўнглига ҳеч қандай насиҳат кор қилмади. У ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, дайрга кириб бир бурчакда ухлаш учун ётди. Шундан сўнг, бутхона ходими, худди Хайбар кўргони эшигини беркитгандай, тездан дайр эшигини тақа-так бекитиб кўйди. Дайрнинг ташқарисида эса Саъднинг одамлари унинг бу қилган ишидан ношод ва ташвишда эдилар.

Кейин, унинг юрагида шундай бир ваҳима пайдо бўлдики, чиқай деса, иложини тополмай қолди. У бутун афсус-надомат билан хаёл сурар эди-ю, аммо, энди надоматлардан фойда йўқ эди. Унинг кўзига ҳеч уйку келмасди. Ахир, ухламаган одамнинг туш кўриши мумкинми эди? Ҳусусан, тонгга яқин унинг кўркув — ваҳимаси кучайиб кетди, ҳар нафасда уни юз хил васваса босар эди. Шу хилда бутун туни бўйи оғзидан уйку сўзи тушмай ётиб, ниҳоят, субҳидамдагина кўзини уйку

затди. Ухлагач, бу олий дайр унинг тушига ҳам кирди, гўё у бу бутхонанинг ҳар томонини айланиб, сайд-томуша қилиб юрган эмиш. Тушида иккита кўк рангли, дилкаш қушнинг суратини ҳам кўрди. У суратлар ҳаракатга келиб, сайдаб — наво чекдилар ва қанот қоқиб дайдан учуб кетдилар. Кейин қушлар яна учуб келиб, унинг боши атрофида айланиб, охирида иккаласи унинг икки елкасига қўндилар. Унинг бири ёқимли бир овоз билан сайдаб, худди фаришта сингари шундай башорат берди: «Сенга бир пари насиб бўлар эмиш, унинг юзи эса, худди Шарқ қўёшидек нурафшон ва гўзал эмиш».

Иккинчи қуш эса, бийм — даҳшат билан нидо солиб, ўз мақсадини буидай адо этди: «Бир кун сен дев қўлига асир тушасан ва у сенинг оёқ-қўлларингга кишан солиб занжир-банд қилиб қўяди!» — деди.

Саъд бу гаройиб гаплардан ҳайратланиб, вахимага тушган ҳолда, сесканиб ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. У беихтиёр дод-вой солиб, ҳар тарафга боқар экан, бу оташпастлар бутхонасининг тонг нури билан ёришганини кўрди. Шундан сўнг, ўрнидан тура солиб эшикка томон чопди, шу орада ибодатхона бошлиғи — бараҳман ҳам келиб, эшикни очди. Бу ошуфта хаёл савдои эшикдан ташқарига чиқаркан, кўрган тушини эслаб, шайдои бўлиб қолди. У эртадан-кечгача бекарор бўлиб, доим зор-фигои чекар эди. Буининг аянчли ахволини кўрган қавми — хайли ҳам изтиробга тушиб, ҳаммаси ич-ичидан куя бошлади. Бинобарин, улар икки ишбилармон киши олдига бориб:

«Сизлардан бирингизнинг сўзингиз жуда тўғри чиқди, яъни бу сарсончиликда юриб, гарип телба бўлиб қолди. Бир тадбир кўрмасангиз бўлмайди, илтимос қиласиз, ёрдам беринг!» — дейишиди.

Буидан бошқа яна иккинчи ишбилармон, ақлда баркамол одам ҳам бўлиб, у иккинчи фикрни баён қилган эди. У Саъднинг олдига келиб, махфий роз билан илтимос ва илтижо айлади: «Мен сенга неча марта айтдимки, бу дардингга ўша иккинчи мўйсафид — устоз чора топади, деб. Тур ўрнингдан, ўша пирнинг олдига борайлик, шояд ушбу дарду ғаминг ўша кишининг шарофати билан йўқ бўлиб ариб кетса!»

Саъд буларга ҳамроҳ бўлди, уни ҳамма сирдан огоҳ шу икки билармон киши бошлаб кетдилар. Булар тоғ бағрига, коронғи бир ғорга томон олиб борар эдилар.

Ниҳоят, ўша горни топиб, кўркув-эҳтирос орасида, иккита раҳшунос билан горнинг ичига кирдилар. Горнинг ичидаги айвон бор бўлиб, уни тоғ қазувчи — кўхконларнинг тешаси билан қазилган экан. Ахтарилган чол гор ичидаги халқдан чекиниб, бир бурчакда мункайиб ўтирас эди. Унинг азиз

жисмининг жавоҳири шу қоронғи кон ичидаги кичик бир оламни макон тутиб ўтиради. Унинг вужуди, паришон сочи остида, худди тун қоронғусида жаҳон кўринмай қолгандек, бекиниб қолган. Кўнгли ичидаги илми пинҳонийси эса, худди кон ичидаги жавоҳир каби яшириниб ётар эди. Бутун вужуди, шукухи ва табиатидан илм-ҳикмат ёғилиб турар ва дунёга келганига ҳам етти юз йил бўлмиш эди. Унинг бу дунёдан умиди бўлмагани ва дунёга ҳеч қандай хирс қўймагани каби, хавфи ҳам йўқ бўлиб, отини халойик Файлакус ҳаким деб атар эди. Бу пири аъзамни кўргач, ҳамма кўлини кўксига қовуштириб, ҳайратдан қотиб қолди. Бу барча нарсадан воқиф бўлмиш равшан фикрли ҳаким вужудини ёпиб турган соchlарини кўтариб, юзини очди. Шунда, унинг юзининг нури, қуёш нури дунёни ёритганидек, бутун уйни ёритиб юборди. У олижаноб мезбонларга хос хаёлот билан меҳмонларга илтифот кўрсатди. Ундаги шукух — салобат ва тамкинни кўриб, меҳмонлар ҳурмат юзасидан бошларини тупроққа қўйиб, унга сажда қилдилар. Пир Саъдга айтди:

«Эй баҳтиёр-саодатманд одам, бу шафқатсиз замондан сенга ҳеч қандай газанду шикаст етмасин! Зеро, мен сенинг жамолингни кўриш билан, ҳол-аҳволинг нечуклигини бошдан-оёқ фаҳмладим. Бошингдан кечмиш — саргузаштларингни мўйбамўй сен ҳикоя қилиб берасанми ёки сен хоҳламасанг, ипидан иғнасигача мени айтиб бера қолайми?»— деди.

Замоннинг дардманди бўлмиш Саъд ер ўпиб айтди: «Ҳикматли гапларни Луқмони ҳакимлар яхши айтади, илтимос қиласа, Сиз айтинг!»

Шунда, у доно табассум билан бошини қуий солиб, дилкушо бир такаллумга тил очди: бошлаб, унинг ёшлик даврларини, у замонда қилган баъзи ишларидан нишонаю мисоллар келтириш билан, афсонавор ҳикоя айлади. Шаҳари, мамлакати қаерлиги, ота-онаси кимлиги ва буларнинг меҳмондўстлиги ҳақида гапирди. Илм-фанни эгаллаш, хунар ўрганишдан тортиб, эл-улуснинг ҳолидан шафқат билан хабар олишларигача, саргашта бўлиб юрган гариб-мусофиirlарга мол-дунё ҳадя қилиш билан улардан кўп ажойиб қиссалар эшитгани борми, ҳаммасини баён қилиб берди. Кейин, мана бу икки қиссанинг асири бўлиб қолгани ва бунинг машаққатидан кутулиш иложини тополмай, ўз кишвари ва диёрларидан кечиб, бутарафларга келиб, ғариблик азобини чекаётганини тасвирлади. Ундан сўнг, дайр ичидаги ухлаб, туш кўраркан, унга икки қуш нималар деганини ҳам оқизмай-томизмай баён этди. Мана шу зайлда ҳамма воқеаларни худди кўрган кишидек бошдан-оёқ гапиргач, улар ҳайратдан ўз хушларини йўқотиш даражада

сига бориб етдилар. Пир бедил Саъдга кўп тасалли бериб айтдики:

«Сен менинг дийдоримни кўриш орзусида эдинг. Мана энди тушингнинг таъбирини ҳам айтиб бераман, мурод-мақсадингга етказиш тадбирини ҳам кўрсатаман. Лекин бу ишда шундай бир ҳолат борки, уни сенга айтишим ниҳоятда зарурдир. Масалан, сенга мендан қанча фойда етаркан, сен туфайли менинг ҳам мақсадларим ҳосил бўлади.

Мен ўша дайрнинг пешво — раҳбари эдим, яъни мен у бутхонанинг домла-имоми бўлиб, у ердаги аҳли хикмат менинг иккито килар эдилар. Мен доим ўша ерда ухлаб ётиш орзусида юрар эдим. Аммо, ниятимга эса, илм-хикмат ва ҳаёт фалсафаси монелик қиласар, бинобарин, шу ҳақда хаёл суришдан нарига ўтолмас эдим. Оқибат натижада ҳавасим устун келди, аклим эса, бу борада ўзини тадбиркор килиб кўрсатди. Шу куни кечгача изтироб ва ҳаяжон ичидан яшадим, кеч кириб қоронғу шуурсиз-беихтиёр у дайрга кирдим ва бир бурчакка ётиб, кўзимни чирт юмиб, зўрма-зўракилик билан ўзимни уйқуга солдим. Уйқуни орзу қилишим биланок, уйку кўзимни ўз домига илинтириб, гирдобига тортиб кетди. Илохи, кириб ухловчиларнинг барчаси учун у дайр хайрли бўлсин. У ерда менинг тушимга шундай нарсалар кирдики, аввало, юз минг хил сурат жилваланиб, миямдан ақлни олиб кочди. Сўнгра, яна иккита қуш сурат нарса учиди келиб (сен ҳам тушингда шунга ўхшаш нарсани кўрган экансан), хушнаволик ва ёқимли овоз билан сайрай бошлиди ва охирида иккаласи тилга кириб гапиаркан, бири: «Эй, бу дайрда ухлаш ҳавасига гирифтор бўлмиш одам, билиб қўйким, икки оёғингга бандзанжир тушади ва хушнудлигинг, хузур-халоватингнинг шамъи сўнади, ватанинг қоронги гўрга айланғусидир!» — деди.

Иккинчи қуш айтдики: «Жуда ҳам ташвишланима, сенинг бошингда баҳт-саодат юлдузи ҳам порлайди. Вужудингда иккита қанот пайдо бўлиб учасан ва нажот водисига бориб етасан. Кимгаки қанот пайдо бўлгудек бўлса, шод-хуррамлик билан парвоз қилиш унинг учун ажабланарли эмас»

Шундан сўнг, бу икки қушнинг айтган сўзларидан сескашиб, кўзларимдан уйку ўчиб, уйғониб кетдим. Кўнглимда шундай изтироб пайдо бўлдики, бу савдо мени ҳароб қилиб ташлади. Ваҳима хаёлимни олиб қочгач, бу тушга таъбир берадиган бир муаббирга муҳтоҷ эдим. Бир мужда етиб, илҳом хушхабар бериб, бу тушни таъбирлай олмасмикииман, деб ўйлаб, миямда роса тасаввур килиб кўрдим, иложи бўлмади, ақлим ҳеч нарсага бориб етмади. Шу каби бу тушга бирон кимса таъбир беролмас, ахтарганим билан бундай баркамол муаббирни ҳеч ердан тополмас эдим. Бу ташвиш натижасида жисмим

заифлашиб, аъзойи баданим ҳолдан кетди, машаққат жонимдан тўйгазди. Кўнглим доим изтиробда бўлгали каби, тану жоним муттасил азобда эди. «Бало хавфидан балонинг ўзи яхширок», — деган зарбулмасал қандай яхши айтилган экан-а! Жонимни ғам ва машаққат эзар, хавф-хатар ҳар онда мени ўлдирап эди. Давроннинг раңжида иш шу даражага етдики, жонимдан қўлимни ювиб, қўлтиғимга уриб қўйдим. Менинг мушкулимнинг ўлимдан бошқа тадбири йўқ, дегаң ҳулосага келган эдим. Шу орада бир Хизрга ўхшаш мўйсафид келиб қолди. Бу одамнинг дарвешларга хос хирқаси-кийими ҳам кўк, қўлидаги асоси ҳам кўк бўлиб, гўё у Хизр пайғамбарнинг ўзгинаси эди. У одам менга: «Эй, ваҳимадан ўзини йўқотган бечорә, қайғурма, жонингга хавф-хатар ўқини урма! Тушингни мен йўйай, лекин мен билан шундай шарт қилгинки, қандай таъбир қилсан, сен шуни ҳеч бир эътироғиз қабул қилгайсан, акс ҳолда ўзингни овора ва машаққатга қўйғайсан!», деди.

Мен унинг қаршисида таъзим билан ер ўпиб: «Додимга ет! Кейин қандай ҳукм этсанг, этавер, розимаён, ҳамма шартларингни жоним билан қабул қиласан, не десанг, ундан бўйин товламасликка ваъда бераман!», — дедим.

Шунда у дедики: «Жомаспнома» деган китобнинг ракамиларини кўздан кечириб, ундағи аҳком — ҳулосаларнинг мағзини бошдан-оёқ бирма-бир чақиб кўрсанг, унда шундай қиссалар борки, тушингнинг таъбири нима бўлишини ўшандан биласан-кўясан. Менинг шарт ва илтижойим шулардан иборат. Яхшилаб ўқиб ол, бошқа гапим йўқ. Лекин шарт шуки, бошқа ҳеч қандай илм билан шуғулланмай, фақат тущ таъбири ҳақидаги илмнигина таҳсил қилгайсан. Сен у фанни эгаллаш учун ҳаракат қиласан, биз эса, бу бобда сенга муваффақият ва ривож тилаб турамиз. Кимки бу дайр ичида тунашни орзу қилса, туш кўриб, шу каби беқарор бўлади. Ишонгники, сен мизожинг дардини даволай оласан, бу ғамларингнинг давосини ўзинг топасан».

Шу гапларни айтиб тамомлагач, пир гойиб бўлди. Мен унинг оёқ изи ўрнига кўзларимни суркадим ва кўз ёшлиарими тўқдим. Сўнгра «Жомаспнома»ни ахтариб топдим. У китобни очишим биланок, ҳалиги ўз аҳволимга тааллуқли жойига кўзим тушди. Унда шундай дейилган экан:

«Фалон замонда, бир кишининг мақсади илм-фанни эгаллаш бўлгани ҳолда, дайр ичига кириб, ухлаб, туш кўрсаю ўз бошини дарду ғуссага қўйса, бунинг чораси баланд токқа чиқиб, коронғу ғор ичида истиқомат қилмоқдир. Истиқомат қилганда ҳам юз йилгача у ғордан ташқарига чиқмай риёзат чекади. Шундай тадбир қилган чоқдагина, бандга тушиб ғорда

ётиш ҳақидаги тушининг таъбири юзага чиққан бўлади, яъни, юз йил ўтиши билан иажот топиб, жонига ҳаётдан мужда ва хушхабар етади. Шундан сўнг, унинг қоронги шоми минбаъд тугаб, кўзини бир саодат юлдузи ёритади. Яъни шу лаҳзада, ишига дайр ичидаги банд тушган бошқа бир саодатманд одам пайдо бўлади. Бунинг исми шарифи Саъд ва жамоли қутлуғ бўлиб, Саъди акбар (Юпитер) осмонда унинг жамолига бандаги бўлади. Шу сайёра унинг қоронги горига нур сочиб, унга кўрган тушининг таъбири нима эканини билдиради. Узлатга чекиниб горда ётган ҳаким унга таъбирини баён этгач, Саъд йўлга чиқиб, тезда ўз муддаосининг хосил бўлишига киришади. Шундан сўнг, тушига таъбир берувчи муаббира-нинг ишига тушган банд ҳам ечилиб, у ҳам ўз муродига етади ва кўп ишлардан воқиф бўлиб, кўхна фалакнинг мушкуларини ҳал қиласидиган ва кашф этадиган бўлади. У ўз фикри билан осмони фалакни кезувчи, чархнинг боғ-бўстонида сайл-томоша қилувчи бўлади. У ўз тафаккури билан осмонга қўли стадиган ва уни ерга паст қиласидиган бўлади. У, гор ичидаги риёзат чекиб, нафсиning бутун истакларини барбод бергани учун, бутун жисмоний талаблари йўқолиб, руҳоний бир зотга айланади. Ҳикмат аҳллари нима мақсадда бўлмасинлар, замон ҳодисалари уларга монелик қиласиди. Лекин, бунга эса, пурзиё машъал — Қуёшдан тортиб, фалакда бўлмиш ҳамма нарсанинг сири ўз фикри билан счиладиган бўлади.

Тушининг сўнгги қисмининг таъбири эса, пирнинг хабар беришига қараганда, тубандагичадир: чархфалак авжигача парвоз қилишига сабаб бўлмиш восита, унинг тушда кўрган ўз эғнидаги икки қаноти бўлади».

Мен бу гапларни обдон идрок этгач, Хизр айтган сўз ёдимга келди. Мен тушга таъбир бериш илмини эгаллаш учун кўп ранж-машакқат чекдим, ниҳоят, ҳақ бу билим хазинасини менга насиб ва рўзи айлади. Юз йилдирки бу гор ичидаги узлатнишин бўлиб, ҳалқдан ажralган ҳолда риёзат чекиб, эл-улуснинг мушкулини осон қилмоқдаман. Кимки бу дайрга кириб ётган бўлса, у ерда кўрган тушининг балосига қолди. Мана шундай саргашталарининг ҳаммаси оқибат-натижада, келиб ахволини менга арз килди, мен уларнинг мушкулини осон айладим.

Менинг кўзим сенинг юзингни кўришга умидвору жоним ҳар нафасда сенга мунтазир эди. Мен агар қачон сенинг висолингга эришсам, жамолингни кўришим билан кўзим ёришиб кетишига ишонар эдим. Шукурлар бўлсинки, юз йил шу мурод-мақсад билан яшаб, бугун сенинг ташрифи кудуминг билан шу ниятимга етдим. Менинг бошимдан ўтган

вокеалар шулардир. Энди мен сенинг тушингни баён қилишга киришгайман:

Тушингда бир күш келиб, гаройиб наво чекиб: «Сенга бир пари насиб бўлади», деди. У сабзпўш шоҳнинг қизи бўлиб, унинг оёгининг изи қуёш нуридек кўзни ёритувчидир. Унинг пойтахти Шаҳрисабзда бўлиб, сипоҳ-аскарлари эса ер юзини қоплаб ётган сабзалардек бехисобдир. Унинг бир париваш фарзанди бўлиб, парилар унинг ҳуснини кўрганда паришон ва бесаранжом бўлиб қоладилар. Унинг юзини кўрганда париларгина эмас, жаннат ҳурлари ҳам унга камтарин бир канизак бўлишни орзу қиладилар. Унинг юзига пардоз берувчи — фалак машшотасидир, ҳуснининг кўзгуси эса, фалакдаги қуёшдир. Балки унинг ҳусни қуёшнинг бир улуши бўлиб, қуёш кўзгусига ҳам ҳеч қандай муҳтоҷлиги йўқдир. Ҳуснининг васфини айтишга тил сўзлашдан ожиз, юзини таърифлашда эса, ақл тили лолдир. Лаъли лаби ҳаётбахш зулодир. Баданидаги либослари Хизр каби кўм-кўк раҳйонидир. Юзи парда ичидаги шундай жилваланиб турадики, гўё майса устида беҳишт гули очилиб тургандек. Шоҳнинг роҳат-фароғатининг сабабчиси ҳам — у, фароғатгина эмас, кўрар кўзи ҳам — шу. Йўқ, у, шоҳнинг баландликда осмон тимсолидаги олий қальасидир. У қалъя гўё бир буюк чўқки устида тургандек бўлиб, унинг минораси кўк қалъаси билан баҳслашаётгандек.

Шоҳ бу қўрғон ичидаги бир қаср ясаган бўлиб, у гўзалофатнинг маскани шу қаср ичидадир. Қасрнинг атрофида учта ҳисор — қўрғон бўлиб, уларнинг миноралари осмони фалакка томон чўзилиб кетган. Ҳар ҳисорда биттадан буюк дарбанд — дарвоза бор, улар ҳам баландликда фалакка туташгандай. Лекин бу дарбандлар ҳеч қачон очилмас, атрофлари тамоман ўраб ташланган бўлиб, дарвозага яқинлашиш учун йўл ҳам йўқдир. Биринчи дарбанд орасида бир қўрғон бор, унда Қатрон отлиқ девсифат бир занги посбон туради. У шундай зўрки, қаршисида филнинг чумоличалик қудрати йўқдир. Ҳусусан, жанг вақтида у бир каро балога ўҳшар, вужудидаги ҳар бир томири аждаҳога айлангандек бўртиб кетади. Бу занги шу қалъанинг посбони бўлиб, осмон посбонидек баҳайбатдир. Яна бундан бошқа иккинчи дарбандда бир табаррук ҳаким бўлиб, у киши доим китоб кўриб ўтирадилар. Бу ҳаким ҳар қандай илм-ҳикматдан хабардор олимдир. Ҳусусан, унинг жамолидан диндору тақводорлик (пархизкорлик) илми зоҳир ва намоёндиндир. Шу зот иккинчи қалъадаги ҳамма нарсанинг ва барча ашъёларнинг мутасаддиси ҳамда нигоҳбон — назоратчисидир. Булардан ўтгач, яна бир дарбанд келади, унда бир кампир бўлиб, у ўзининг афсунгарлиги билан хурсанддир. У бутун умр бўйи макр-хийла ишлатишнигина машқ қилган. Маккор-

тикда кўхна чарх унга шогирд бўлишдан ожиздир. У кампир қам қаср атрофини айланиб, у тарафга ногаҳон бир ел эсмас-тиги учун қўриқчилик қиласди. У қаср устидан бирон қуш ўтмоқчи бўлса, ҳаётидан ажрайди, чивин учса, қаноти куяди. Бу қўргон ичига шундай сеҳр ўти ёқилганки, у ўт алангасидан тошлар эриб, чашма сингари оқади.

Аслида, шоҳнинг тош юрак қизи бирон эркак билан жуфтлашишни хоҳламай, доим хаёл сурар эди. Бинобарин, у қиз шоҳдан бир мустаҳкам қўргон қуриб беришни илтимос айлаб, ҳаммадан ажралган ҳолда, шу қўргонда яшайдиган бўлди. Унинг ҳусни бутун даҳр — дунёга ғовға солган бўлиб, кўп кишиларниг бошига бу гўзалнинг савдоси тушган эди. Кимки бунинг васлига етишни орзу айлаб, шу ҳақда гапиришни истаса, у шоҳ ёки шаҳзода ва ёхуд ҳар қандай ишда тенги йўқ одам бўлишидан қатъий назар, гулчехра унга шундай шарт қўяр эдики, бу шарт у бечоранинг меҳрини яна алангалашиб юборар эди. Ёки ногаҳон унинг ҳисор — қўргонига яқинлашиб, тўй ва ақд — никоҳ ҳақида гап очса, у малика макр, адоват режасини тузар, ошиқ бечора эса, бунинг учта ҳисорини ҳеч бир тадбир билан ололмас эди. Масалан, борди-ю, биринчи қўргонга етиб келса, Қатронга қарши курашуви, унинг қўл-оёқларини бошдан-оёқ банд қилиши, шундан сўнггина унинг дарвозасини очиб кириши шарт эди. Сўнгра, иккинчи қўргонга йўл оладиган бўлса, у ердаги ҳакимнинг саволига жавоб қайтара билиши лозим эди. У нимани сўраса, шунинг ҳаммасига аниқ ва равшан жавоб берсагина у ердаги мушкул осон бўлиб, иккинчи қўргонни ҳам фатҳ этиб олиши эҳтимол эди. Ундан сўнг, учинчи қалъага томон от қўйиши лозим эдики, бу дарбандда ҳалиги афсунгар маккора кампир бор эди. Унинг сеҳру найрангларини илм-ҳикматнинг қудрати билангина ботил қилиб — йўққа чиқазиш мумкин эди. Сеҳрни ботил қилиб — бузиб ташлагач, учинчи қалъани эгалласа бўлар эди. Мана шу учта ҳисорни фатҳ этиб, унга ўзининг ғалаба байрогини тиккан одамгина у қаср ичидаги гўзал маликани ўзиники қилиб олиши мумкин эди. Аксинча, қайси бир қўргонда енгилиб — асир бўлиб қолса, тошюрак маликанинг амри билан, уни ҳеч бир аямай қатл этар эдилар. Бераҳмлик ва хунрезлик тигини унинг бўйнига тортиб, ўша онда ҳалок қилиб ташлардилар. Конга белангандан танасини итга ташлаган ҳолда, бошини қаср кунгирасига илиб қўяр эдилар. Бу етмагандек, у марҳумнинг моли мулкини талаб, қариндош-уруғларини ўз диёридан қувлаб чиқазар эдилар. Кунора шу хилда бир бечорани умри ва жонидан маҳрум этар эдилар. Қаср кунгираларининг устида қанчадан-қанча бошлар худди тошдек уюлиб ётарди.

Лекин сен ҳеч бир қайғурма, отингни ваҳима даштига караб сурма. Зоро, ҳақ у гўзал оғатни сенга насиб айламиш, ёр висолига стишинг учун ҳам фурсат етмишдир. Мен нимани таълим берсам, ҳеч қандай хавф-хатарсиз сен уни амалга оширмоғинг даркордир», деди ва яна: «Буларни ёдингдан чиқазма», деган гапларни ҳам қўшиб қўйди. Сўнгра, ёнида бир хосиятли муҳра (тошча) бор экан, шуни олиб, унинг кўлига берди. Ниҳоят, яна бир парча қофозга хат ёзиб, уни ҳам Саъдга тақдим айлаб дедики:

«Тур ўрнингдан, энди тезда йўлга туш, ушбу иккита Хизр сифат ҳамроҳинг раҳбарлигига Шахрисабзга томон йўл олинглар, ўша диёрга бориб етгунча ҳеч ерда дам олманглар. У ерга яқинлашганингиздан сўнг у икки кўк кийим кийганлар, икки фариштадек, шоҳнинг олдига бориб, сенинг бошингдан кечган бутун аҳволни ипидан-игнасиғача унга арз-баён қилсинлар. Шоҳ сенинг муддаойингни бошдан-оёқ тушунгач, бошлиб, Қатрон билан олишиб, жанг қилишни буюради. У билан кураш пайтида, ҳозир қўлингга ёзиб бермиш доуимни, зинҳор-базинҳор тинмай такрорлаб тургин, муҳрани эса оғзингга солиб тупуригингни тинмай ҳасм тарафига караб тупуриб тургин. Бу ёзувдаги дуолар сенинг шавкатингни оширгани ҳолда, душманинг вужудидан қуввату тоб-тоқатни тортиб олади. Муҳралик оғзингдан чиқиб, душман томон саҷраган тупук эса, ҳасмингнинг уйқусини келтириб элитиб қўяди. Шу зангини мағлуб қилсанг; «мурод-мақсадим юзага чиқди» — деб қувонавер. Ахир, ўша девсар занги мағлуб бўлиши билан биринчи қўргонни фатҳ этиб қўлга киритган бўласан. Кейин, иккинчи бекик қўргон сари қадам боссанг, у ерда Исо-Масиҳо нафасли табаррук камолот эгасига рўбарў бўласан. Аввал, у сенга малика ҳақида ва унга мубтало бўлиб, ҳароб ва ҳалок бўлган бечоралар ҳақида ҳикоя қилиб, сени бу йўлдан қайтишга ундейди. Шу пайтда сен ҳалиги мен ёзиб берган мактубни унга тақдим эт. Шу хатни ўқигач, у сени эъзозлаб, мен каби меҳрибончилик билан йўл-йўриқ қўрсатади. Сен шунга хурсанд бўлгинки, у акл эгаси менинг шогирдим ва фарзандимдир. Хатни ўқигач, у менга шафқат ва марҳамат юзасидан, у афсунгар кампирни ҳам даф қилиш чорасини топади. Унинг сеҳр жодуларини ботил ва бартараф этгач, сенинг барча мурод-мақсадларинг ҳосил бўлғусидир».

Шу гапларни бошдан-оёқ гапириб бўлгач, Саъдни бағрига босиб қучиб, манглайидан ўпди ва шодлик билан яна тубандаги сўзни айтди: «Қувон, бизни хурсанд ва обод қилдинг, сен ҳам обод бўл. Энди, эрта кунни кеч қилмай, ўрнингдан туриб, йўлга туш. Йўл юрганда ҳам бирон жойда тўхтамай, жадал йўл бос!» — деб Саъд билан хайрбод айлади, бу қолиб,

у шодлик ва қувонч билан йўлга тушиб кетди. Саъд туи-кун демай водийларни босар, икки Хизр сифат зот эса, унга йўлбошчилик қилиб борар эдилар. Шу юрганча булар ҳеч ерда таваққуф қилмай, Каш-Шахрисабзнинг чегарасигача бориб етдиларки, унинг тупроғи ҳам худди кўк осмон сингари ҳаворанг эди.

Саъд, у икки раҳбарга, ўзининг келгани ҳақидаги қиссани мамлакат шоҳига бориб арз ва эълон қилишини буюрди. Ўзи эса, у ерда қолиб, юкларини ечди ва сабзазор устига жой солиб ўтириб, дам олди. У икки киши шоҳ ҳузурига бориб, гап очишлари билан, шоҳнинг ҳурмат ва эътиборига муяссар бўлдилар. Саъднинг кимлиги, ҳол-аҳволи ва қиссасини шоҳга баён айладилар. Унинг фазл-камолотини ҳам бекамкўст тавсифлаб бердилар, қисқаси, шоҳни ҳамма нарса ва воқеалардан хабардор айладилар.

Шоҳ бу икки кишини ҳам яхши танир эди, бошқача қилиб айтганда, булар шоҳнинг ходими ва яқин дўст — маҳрамлари эди. Буларнинг сидқидилдан гапирувчи ростгўй одам эканликларини ҳам шоҳ билар, бинобарин, уларнинг бутун гап-сўзларига шубҳасиз ишонди ва қаноат ҳосил қилди. Саъдни кўрмасданоқ шоҳ унга мушфиқ ва меҳрибон бўлиб қолди, чунки бу икки киши ниҳоятда садоқатли ва шоҳ ҳузурида баланд эътиборга эга одамлар эди. Шундан сўнг, ўз хизматкорларига:

«У томонга бориб, эртага меҳмонни бошлаб олиб келингиз!» — деб фармон берди.

Эртасига меҳмонни олиб келдилар, уни келтириш билан шоҳни хотиржам қилдилар. Шоҳ Саъднинг севимли дийдорини кўриб, ўз кўнглида унга нисбатан меҳр ва муҳаббат хис этди. Булар бир-бирларини эъзозлаб кўришишди, сўнгра, Саъд ер ўпиб, яна унга ҳурмат изҳор айлади. Ундан кейин, меҳмон олдига шоҳона таомлар тортилиб, ҳамма ундан еб-ичиб лаззатланди ва қаноат ҳосил қилди.

Юкоридаги иккита одам Саъднинг муддаоси нималигидан шоҳни хабардор қилган эди. Бинобарин, шоҳ Саъдга қараб:

«Бориб дам олгил, чарчаган экансан, йўл ҳордигини чиқазгил. Бугун яхшилаб дам олгач, тонг-ла кўрғонга қараб юриш қил», — деди. Саъд ер ўпиб, у ердан чиқди ва ўз истиқоматгоҳига бориб, хурсандчилик базмига майл этди. У, моҳ чехра санамнинг хаёли билан, кўнгли истаганча май ичди. То кечанинг бир-икки кисми ўтгунча ишқ ва бода унинг юрагини қиздирав эди. Бошини май, кўнғлини маҳбуб висоли айлантиргани ҳолда, ёр кўйини истар эди. Базм аҳларининг ҳаммаси маст бўлиб қолди, уларнинг барчаси бирин-кетин уйқуга толди.

Саъд май таъсири билан уйдан чиқди, кўнгли эса, дилдор висолида эди. У, беихтиёр ёрининг тарафига қараб йўл олди,

мастона ҳолатда у турган қўргонга томон борар эди. Саъднинг бу хилда юришидан унинг одамлари ғофил ва бехабар бўлиб, у шу қоронғу кечада масти ва беҳуш кезар эди. У, йиқила-сурила, қўргон атрофларини айланар, ошиқона оҳнолалар чекар, қўнгли ҳар нафасда қўргонга киришни истар эди.

Мана шу пайтда хунхор занги қоп-қора тумандай тоғ орасидан чиқиб келди. У қалъа деворини айланиб қўргонни қўриклар, ҳеч қандай қўрқув ва хавф-хатар нималигини билмас эди. Тўсатдан унинг қулоғига бир товуш эшитилиб, газабидан бошига тутун чиқиб кетди. У тезда ўз қўлига қонтўкар ханжарини олган ҳолда, товуш эшитилган тарафга қараб югурди. Шунда у ҳеч қандай эс-хуши йўқ, нолаю фифондан ўзга нарсани билмайдиган масти кишига йўлиқди. Аввал уни ўлдирмоқчи бўлган бўлса ҳам сўнгра, пинҳоний бир хаёл билан: «бу кеча уни боғлаб қўяйин, тонг-ла олам ёригач, маъракай майдонга олиб чиқиб, кўпчилик ўртасида у билан кор-зор қилайин, бутун ҳалқ ва катта-кичик ўртасида уни беомон зарб билан ўлдираин. Бу ҳолни кўриб, бутун ғанимларнинг кўнглига вахима тушсин, менинг ғолиб чиққанимни кўриб, душманларим хавф-хатарда қолсин»,— деган хаёл билан хурсанд бўлиб, Саъднинг оёғига киshan солиб, занжирбанд қилиб ташлади. Қалъанинг ташқарисида бир гор бўлиб, у худи қора гўр оғзини эслатар эди. Оёқ-қўли боғланган Саъдни, золим занги мана шу гор тубига ташлаб, горнинг оғзига бир оғир тошни бостириб қўйди. Нахс-бехосият занги ҳали қалъага кирмасданоқ масти Саъд гор ичида учиб қолди.

Субҳидамда у уйғонаркан, ўзининг қандай ахволга тушганини билди ва хаёлга чўмиб, кечаги ҳол-аҳволи ёдига тушди. Шунда, ҳов, ўша қўрган тушлари унинг эсига бир-бир тушиб, биринчи күшнинг айтган гапларини таъбир қилди. Доно пир бир хат ҳақида гапирган бўлиб, занжирбанд бўлганда уни такрор-такрор ўқишини буюрган эди. Саъд уни ўқиши билан аъзойи-баданига шундай бир қувват кирдики, бир ҳамлада оёқ-қўлидаги занжирларни узиб синдириди ва горнинг оғзига бостирилган тошни ҳам олиб ташлади ва қўлига ханжарини олгани ҳолда йўлга тушди. У худди ел каби тезлик билан югуриб борар эди, ниҳоят ўз манзилини топиб, хотиржам бўлди. У ерда дўстлари бағоят ғамгин ва музтар бўлиб ўтирас эдилар. Уларнинг барчасига хотиржамлик билан таскин ва тасали берди. У аста-секин ва камтарлик билан йўлга тушиб, ваъда қилган жойига бориш учун отланди. Шоҳ ҳам майдонда бўлиб, дэвсор занги курашиш учун жанг майдонида жавлон уриб турар эди. Угина эмас, Моҳруҳ гўзал ҳам минора устига чиқиб, порлоқ қуёш Зуҳал юлдузига бокқандай боқиб турар

эди. Юз туман халқ у тарафда ўтирган ҳолда, Саъд бечорага ачинар эдилар. Ҷев эса, тутқун Саъдни чиқазиб, кўпчилик ўртасида ҳалок қилиш ниятида эди. Саъд жанг майдонига тушаётгандা, занги уни зиндан олиб чиқиш учун, корағор ичига қараб юрди. Саъдни кўриб, халқ ҳайратга тушди. Қатрон ҳам ўз банди-зинданини гордан тополмади. Бу ҳол Қатронни шундай ажаблантириб кўйдики, қаҳр-ғазабидан унинг вужудига ўт туташди. Занги гордан чиқиб, тўсатдан Саъдни кўраркан, беихтиёр унга югурди, Саъд ҳам отидан туша солиб, Қатроннинг йўлини тўсди. Хизрнинг дуо ва тарбияти Саъдга шавкат ва шижоат бағишлилагани туфайли, у қаршисидаги ҳарифидан кучсиз эмас эди. Икковлари кураш майдонида шундай олишар эдиларки, гўё кучлари бир-бирларидан ортиқ-кам эмас эди. Шу орада Саъд ёнидаги муҳрани оғзига солиб, сувини душмани томон тупура бошлади. Бу тупук Қатронга шундай таъсир қилдики, натижада зангини беихтиёр уйқу босиб қолди. Унинг кўзи уйқуга кетаркан, Саъд уни ердан кўтариб олиб, ҷархпалак каби бошида айлантира кетди. Буни кўрган халқнинг гирев — қийқириғи осмони фалакка етди. Уни боши устидаги айлантириб-айлантириб шундай урдики, ерга ёпишиб қолди. Буни кўрган томошабинлар жунбушга келиб, фалак гумбазини акси садога келтирилар. Саъд уни ерга кўйиб, халққа тубандагича савол айлаб: «Яна нима қиласай? Марҳамат айлаб буюринг!»— деди.

Шундан сўнг, тезда уни ҳакимнинг ҳузурига бошладилар. Саъд жадаллик билан қадам босиб борар эди. Аввалги кўргондан кетар экан, Саъд Қатрон бўйнидан ўз бандини олди ва иккинчи кўргон дарвозасига қараб от сурди. Уни кўраркан, ҳаким мот бўлиб қолди. Саъд эса, шу онда Файлакус ҳаким ёзган мактубни унга тақдим этди. Хатни очаркан, устодининг отини кўриб, ўпип, юзини ерга кўйгани ҳолда, саждайи шукронга айлади. У ўқиб кўриб билдики, устози бу хатда ўзининг ва Саъднинг ҳол-аҳволини баён қилмиш экан. У қофозга Саъд ҳақида шундай сипоришлар билан қалам тебратган эдики, ҳаким уни ўқиши биланоқ барча ахволдан хабар топиб, Саъднинг босган изини ўпгиси келиб қолди. Шунда у: «Менинг сенга бирон гап айтишга ҳаддим ҳам ва иложим ҳам йўқ»,— деди. Дарёдил пир кампирнинг сехрини бузиб ботил қилиш ҳақида ёзмиш эди. Буларнинг иккови шу гапларни муҳокама қиларкан, эл-улус бу сұхбатни йироқдан томоша айлар эди. Шунда доно ҳаким:

«У кишининг кампир деганлари мен томондан кампирга ўхшатиб, ясалган шакл-ҳайкал бўлиб, унинг атрофига сехр билан ишланган латта-путталарнинг барчаси кўзга кўрингани билан ўзи мавжуд эмасдир. Сен ўша кўргонга қараб юриб,

дарвозадан ўтиш билан, у кампирнинг кўксига бир ургин-да, маҳраминг ҳарамига кириб, висолини томоша қилавер», деди.

Алкисса, ҳаким ҳам ўз тарафига ўтиб, қаршилик ўрнига йўл-йўриқ кўрсатгач, Саъд яна шоҳга мурожаат қилди:

«Энди яна нима иш қилайн, навбатдаги вазифам нима? Айтинг, билайин!»— деди.

Ҳаким ҳам Саъдга ёр бўлгани ҳолда, кампир тарафига йўл бошлади. Гарчи у ерга бирон кишининг кириши маҳол бўлса ҳам, кампир бўлган дарбозага бориб, осонликча ичкари киришди. Шунда, бу ишларни томоша қилаётган шаҳар ҳалқининг ғала-ғовури ҳаммаёқни тутиб кетди. Зеро, кампир атрофидага жуда кўп балолар бор бўлиб, улар орасида оғзидан ўт сочиб турган аждаҳолар ҳам кўринар эди. Саъд ҳеч кандай хавфхатарсиз шахт қадам билан бориб, ўша ваҳимали кампирнинг кўксига зарб билан урди. Кампир чайқалиб, ўз еридан қўзғалиб кетди ва шу онда барча аъзолари бир-биридан ажраб, тўклиб тушди. У кўринишда одамга ўхшаш бўлгани ҳолда, латталарни бир-бирига ёпиштириш билан тикланган ясама одам эди. Афсун ва жодугарлик билан ипни аждаҳога, кийимларини ранго-ранг тусга ва олов шаклига айлантирилган эди.

Бу сеҳрларни бошдан-оёқ ботил қилиб, кўзбоглагичдан иборатлигини фош этгач, Саъд яна шоҳ ҳузурига хиром айлади. Шоҳ уни кучоклаб, юзларидан ўпди ва уни фарзанду ўзини ота деб эълон қилди.

Шоҳнинг жаҳоноро бир гулшани бўлиб, отини «Равзайи ҳазро» (яшил боғ) деб қўймиш эди. Шу боғда бир қаср бўлиб, буни «Қасри ахзар» (яшил қаср) дер эдилар. Шоҳ шу боғ ичидаги қасрда ҳалқقا тўй бериб, Шахрисабз элини шод, масрур айлади. Шу кеча, қуёш билан тонг юлдузи учрашганидек, фаришта билан пари икковлари бир-бирларининг висолига эришдилар.

Кўп ўтмай озода шоҳ ҳам дунёдан ўтиб, шаҳзода Саъд унинг ўрнига шоҳ бўлиб ўтирди. У, ўз либосини ҳам, тожу таҳтини ҳам кўк билан безагани каби, иккита кўк кийимли кишини ҳам ўзига вазир қилиб олмиш эди. Гулруҳ эса, худди бўстон сарви сингари, райҳоний ранг ипакликдан либос кийиб олган. Саъд умр бўйи шод-хуррамлик билан ҳаёт кечиргани каби, унинг адолати соясида мамлакат ҳам гуллаб-яшнаб кетди.

Яшил ранг — баҳор рангидир, сабза ва ўтлоқзор рангидир. Фам аждаҳоси элни азоблаган эди. У газанданинг кўзини эса, зумуррад қадаҳдаги май кўр қилди. Шўх пари сарвдек сўлим бўлиб кетди, унинг сабзадек мавж урган юзи элни ҳалок килар эди. Хизр яшил рангга беланганд туфайли, абадий умрга эга бўлгани ажабланарлик эмас.

Нихоят, ровий қиссасини шу ерга етказгач, Баҳром: «Эй маҳоратли мусоғир, асли зотинг кимлигини баён айла!» деди.

Ровий айтдики: «Эй, баланд таҳт эгаси, мен Шаҳрисабз халқининг фарзандиман ва Саъднинг авлодидан бўла-ман».

Унинг кимлиги аён бўлгач, шоҳ уни Шаҳрисабзга волийхон-ким қилиб тайинлади. Мусоғирни қайғудан озод қилди, ўзи ҳам осуда уйқуга кетди.

XXVI

*Сешанба куни Баҳромнинг гулгун либос билан
гулнорий қасрга кириб, шафақгун
хуллалик (либослик) хуршид билан ёқутфом қадаҳда
лаъл ранг май ичгани ва у лаълу ёқутдан шодлик
үйқусини келтирадиган дору сифатида фойдаланиб,
майдан қизарган кўзини юмгани*

Сешанба куни тез юрувчи осмон юлдуз учқунларидан оламга гул соғди. Кўхна чарх раъно рангга кириб, қизгиш булат билан юзига хина боғлади.

Шоҳ Баҳром гулгун тўн кийиб, гулгун уй ичига гулгун таҳт ўрнатди. У гулгун қасрга киаркан, кўнгли гулранг бода ичишни истаб қолди. Сарв гулчехра шоҳнинг истиқболига чиқаркан, унинг барча либослари гул каби қизил ипакликдан эди. У гулранг таҳтга ўтириб, лаъл ранг жомга гулфом бода кўйди. У, шоҳ билан гулгун май нўш қиласкан, май уларнинг чеҳрасини гул-гул очилтириб юборди. Шу ўтирганча булар гулруҳсор қўёш тоғ чўққисидан ўз юзига парда тортгунча ичиб ўтиришди. Бода ичаверганидан шоҳнинг кўзи қизариб кетган бўлишига қарамай, кўзига уйқу келмас эди.

Лекин катта йўлда туриб, учраган сайёҳ ва мусоғирларни шоҳнинг ҳузурига олиб келиш учун тайинланган маъмурлар, сўзлаганда кишини сеҳрлаб қўядиган бир жаҳонгашта афсунгарни топдилар ҳамда уни олиб келганликларини арз қилиш билан, шоҳнинг бу ҳақдаги ҳукмини ижро этдилар. Шоҳ:

«У парда орқасида ўтириб, дашт-биёбонларни сайр қилиб юрганда кўрган-кечирганларини бошдан-оёқ гапириб берсин!»— деди. Саёҳатчи ҳам бу ҳукмни эшитаркан, ҳамдсано билан сўз бошлаб: «Шоҳнинг баҳт-иқболи чегарасиз бўлсин, юзи доим саодат жоми тўла май билан гулгун яшинасин. Ўзи илгига арғувоний-қизил май бўлгани ҳолда, итининг олдидан душман кони аримасин!»— деб дуо килди.

XXVII

Тўртинги иқлим йўлидан келтирилган мусофиригинг сухангузорлиги (айтган сўзлари)

У мусофири дуо билан сўз бошлаб айтдики: «Қадимги замонда Дехлида бир шоҳ ўтган бўлиб, у, дунё шоҳларининг энг ягонаси-ю, дунёнинг бутун кишвари унинг ҳукми остида эди. Унинг хазина ва дафналарининг ниҳояси йўқ, мамлакат ва халқининг ҳадди-хисоби ҳам йўқ эди. Мамлакатининг майдони кенгликда чарх — осмон билан баравар. Ўзга шоҳларининг отидан ҳам фили кўп эди. Ўзининг адлу инсофи билан бошқа шоҳлардан ажраб турадиган у шоҳнинг номи Жуна эди. У элга инъом-эҳсон бериш билан машҳур бўлгани туфайли, бутун олам уни саҳоваткор шоҳ деб биларди. Эл-улуснинг фаровонлиги учун юз минглаб олтин-кумуш ва хазиналарни аямасди. Сўз санъаткорлари агар бир бадиий асар яратса, уларга ҳам мукофот тариқасида хазиналар ато айларди.

Унинг ҳақида шу ҳикоя машҳурки, чархнинг бу кўхна дунёсидан бошини олиб узлатга чекинмиш ва тогу тошу дарёю денгизларни босиб ўтмиш бир муҳтож одам қунларининг бирида унга бир сават олмуруд олиб келарди. У олиб келган нарсасининг муздини — ҳақини бир неча кунлаб кутишига қарамай, жавоб бўлмаганидан, гоятда дилтанг эди. Бир кун шоҳ: «У бечорани топиб, нимага муҳтожлигини сўранг» — деб буюрди. Буни суриштирилганда, гадо: «Мен бир арра-ю, бир тешага муҳтожман, холос», деди. Шоҳ бу гапнинг тагида не мазмун борлигини суриштирди. Шунда у фақир: «Ҳикмат шундаки, қаерда шу каби мева дарахти бўлса, ҳаммасини кесиб, нобуд қилиб ташламоқчиман!» — деди. Шоҳ бу гапнинг замиридаги маънони тушуниб, бир мамлакат молини унга баҳшиш қилиб юборди. Бу берилган дунёни хисоблаганда ўн лак (юз минг)га баравар келар, ҳар бир лак эса, ўн туман (ўн минг)-дан иборат эди. Бинобарин, вазирлар бир баҳона топиб, шоҳни унга берилаётган хазина томон олиб бордилар. Улар: «Агар шоҳ бу хазинани ўз кўзи билан кўрса, гадога беришдан қайтиб қолар» — деган хайлда эдилар. Шоҳ бориб, уни кўраркан, вазирлар не муддао билан бу хазина тепасига олиб келганини фаҳмлаб: «Бу оз экан, икки баравар қилиб кўпайтириб беринглар!» — деб бўйруқ қилди. Шоҳнинг бу каби инъом-эҳсонлари ўн юз ва минглаб эди.

Ҳимматининг даражаси чарх янглиғ баланд, эҳсон булутидек дур сочувчи бўлмиш шоҳ бир кун бир гариб меҳмон билан сұхбатлашди. Меҳмон бир кўзгуни тухфа қилиб келтиришиб эди. У фан-ҳикмат мўъжизаси шундай ажойиб эдики, ким унга боқиб туриб сўзласа, гапи чин бўлса, юзи оқ ва ёлғон

бўлса қаро бўлиб акс этар экан. Бу ойнани анча киши озмойиш қилиб кўрди, тажриба ҳақиқатан унинг юкоридаги ҳикматига эга эканлигини тасдиқлади. Шоҳ у ойнани келтирмиш кишига шунчалик кўп мукофот бердик, бошқалар унинг ўндан бирини ҳам бермас эди. У шунча мол-дунёни эҳсон қилгач, сўзининг охирида тубандагича савол айлади:

— Сен олами бошдан-оёқ кезган ва оламда кўпгина одамларни кўргансан,— деди шоҳ.— Лекин, қани, айт-чи, дунёда мен каби бир сахий бўлганини эшитганимисан ва ёки мендек бир саховаткорни кўрганимисан?

Шоҳнинг бу саволини эшитаркан, у беҳад андишага бориб, не дейишини билмай, ўйлаб қолди. Ҳа, деса шоҳга қаттиқ тегиши, йўқ деса ҳақиқатга хилоф бўлиши мумкин эди. Оқибат-натижада чинини айтишдан ваҳимага тушиб, ёлғон жавоб беришга қарор қилди. Ва:

— Дунёда мен елиб-югурмаган ер йўқ, лекин, жаҳонда сендек сахийни кўрган эмасман,— деди.

— Шу ростми?— деди шоҳ.

— Рост,— деб жавоб берди сайёх.

— Буни кўзгуга қаратинг!— деди шоҳ.

Уни ойнага қаратган эдилар, ойнада юзи қаро бўлиб кўринди. У хижолатидан ерга қараб қолди, шоҳ ҳам бу ҳолатдан шармисор бўлгани ҳолда деди:

— Эй гўзал хулқли сайёх, сенинг уятингга биз сабабчи бўлдик. Ёлғон гапирганинг учун кўзгуда юзинг қаро кўринди, биздан андиша қилмай, чинини айтавер, яхши бўлади.

— Кўрдим,— деди сайёх.

— Кўзгуга бок!— деди шоҳ. Кўзгуга боқсан эди, юзи оқ — аслича кўринди.

— Айт!— деди шоҳ.— Бу каби саховаткор одам ким экан?

— Эй баланд тахт эгаси!— деди ровий.— Буни айтмасдан энди иложим йўқ. Бунинг хикояси жуда узун, бинобарин, ҳаммадан холи — хилват жой бўлса яхши эди. Шунда, шоҳнинг амри билан мажлис аҳли чиқиб кетиб, шоҳ билан ровийга уй холи бўлиб қолди. Кейин ровий ривоятни шундай бошлади:

— Ҳиндистонда бир шаҳар бор бўлиб, у оламнинг жаннатига ўхшайди. У шаҳар сенинг мамлакатинг ичидаги бўлиб, у ернинг мол-дунёси ҳар йили сенинг хазинангга келиб тушади. Унинг тавсифи бенихоя гўзал бўлиб, номи Тароздир. Кўрниши эса кишини мафтун этадиган даражада дилкашдир. Шояд сен у ерларни кўрган, жуда бўлмаса, васфини эшитган бўлсанг. Шоҳ айтдики:

— У шаҳарни кўрган эмасману лекин эл-улусдан таърифи-

ни эшитганман. Сен ҳадисингни бошлаб, кўрган-билганингни айтавер.— Кейин ровий шундай ҳикоя қилди:

— У беҳиштосо бир шаҳар бўлиб, у ердаги дов-даражатлар ҳам худди жаннатникига ўхшаб, фалакка барг ёзиб турар эди. Бу шаҳардаги боғ-бўстонларга, Кавсар сувини эслатадиган, ҳар тарафга Салсабил дарёсидек оқиб турадиган анҳорлар сув берар эди. Ҳавоси равза (жаннат)ники сингари жонпарвар, сувлари кавсарники каби равон оқар эди. У ердаги одамларнинг қасб-хунари боғ-роғлар қилиб, уларга оро бериш ва парвариш қилишдан иборат бўлиб, ўрмонлари ҳам боғларидан гўзалроқдир. Бу шаҳарда бирон киши йўқки, унинг бўстони ва гулистони бўлмаса. Ҳар киши ўз боғини ҳоли-кудратига яраша гуллатиб-яшнатган ва зеб — оро берган. Шоҳ ўзига адолатни фан қилиб олгани туфайли, эл-улус шу хилда бойиб, фаровон ҳаётга эга бўлган. Шаҳар ва кўчалар ҳам гулзору кўқаламзор бўлиб, беҳиштдек обод, эли эркин ва озод, уйлари ҳам қаср — кошонани эслатади. У халқнинг мол-дунёси шундай кўпайиб кетганки, ҳазиналарини қўйишга вайронга тополмайдилар.

Бу шаҳарда бир ёш йигит бўлиб, унинг тавсифини минглаб сўз санъаткорлари ифодалай олмайдилар. Ҳуснда уни меҳри осмоний деса бўлади. Лутф-марҳаматда эса, оби ҳаётнинг ўзгинасидир. У ҳали ёшгина-ю, аммо илм-камолотининг чегараси йўқ. Асли яратилишда у тўла аклга, тугма камолотга эга бўлган. Унинг пок табиати софликда худди кўзгудек ёруғ ва жўягида сабзалар мавж уриб турган ариқ сувидек тиник. Унинг ҳар қандай гапга акл-фаросати етади, гапларининг замирида эса чукур ҳикматли маънолар ётади. У, истеъоди зўрлигидан, ҳамма фанни осонлик билан эгаллаб олган, шу жиҳатдан, фан аҳлларининг унга эҳтироми бениҳояю ихлоси баланд. Бунчалик саодатманд одам йўқ даражада. Унинг юлдузи саъд — бахт бўлганидек, оти ҳам Масъуддир. Тангри таоло ундан фазлу камолотни ҳам, молу дунёни ҳам — ҳеч нарсани аямаган. Агар у гулранг бода ичиш учун гулзорга кирав экан, ҳамма гуллар яшнаб, очилиб, унинг базмида мунисулфатга айланадилар. Гуллар унинг оёғидан бошигача ўз баргларини сочиб, бошдан-оёқ гулга ўраб ташлайдилар. Гардун-фалак гул фаслини тугатаркан, у, гул баргига ўхшаган ҳарир матолардан гулгун либослар тикириади ва унга муаттар ҳидли мушк ва атрлар сепади. Кийимларининг ранги худди гулу гул баргига ўхшагани каби, ўтирадиган жойи ҳам гулфом ва шинам қилиб безатилган. Раҳба (саҳна) ларда бир неча гулчехра гўзаллар осмон айвонидаги күёшга ўхшаб, рақс тушадилар. Уларнинг юzlари ҳам гулгун, ранг, упа-элик билан пардозланган бўлади. У ҳар қачон ўйин-кулгига берилиб, гулфом қаср-

шинг саҳнасида базм тузадиган бўлса, айш-ишратнинг гули очилади, бошидан гуллар сочилади. Унинг базмини ким томоша қилган бўлса, жаннатдаги фирмавс боғини орзу қилмай қўяди. Унинг ишларини қисқа ва чалакам-чатти баён айладим. Йўқ, юздан биринигина, жаста-жаста (яккам-дуккам) тасвирладим. Унинг саховати ҳақида мен оғиз очолмайман, менгина эмас, юзлаб Хотамлар тирилиб келса ҳам, бари бир унинг сахийлигига тан беришлари шубҳасиздир».

Ҳикоя айтувчи мусофири шу ерда ўз нуктасини бас қилди, аммо, бу қисса Жунанинг сабру қарорини олган эди. Унинг хаёлида бу нодири даврон йигит томонига бориб, барча ишларини ўз кўзи билан кўриш ҳаваси туғилган эди. Бинобарин, Жуна:

«Мен бир ҳафта дам олмоқчиман, бу фурсатда ҳарамсаройда (канизлар хонасида) май ичиб, ором олғумдир. Хизматкорларимга ҳам озодлик бераман, улар ҳам ўз уйларида болачақлари билан ўйнаб-кулсинлар», — деди.

Одамларини шу баҳона билан тарқатгач, баҳтиёр шоҳ ҳалиги тарафга қараб азм этишга жазм қилди. Ҳарамини ўзига хос кишиларга топширди, уларнинг ҳар бирига айтадиган гапларини айтди ва зарур ишларни буюрди. Унинг бир оти бор эди, тезликда унга яшин ҳам бас келолмасди. Шу жиҳатдан унинг отини «Сариус-сайр» («Тез учар») деб атаган бўлиб, учишда қуюнни ҳам орқада қолдириб кетарди. У ҳафталик йўлни бир кунда босар, яна шунча йўлни бир тунда кезар эди. Ботир шоҳ кийим-кечакларини ва киёфасини ўзгартириб, ўзини бирор танимайдиган шаклга киритиб, ўша отига сакраб минди. Жаҳд-жадал билан юриб, юз йиғоч йўлни икки кунда босиб, кўзлаган манзилига етиб олди. Бу шундай шаҳар эдики, гўё беҳишт бофининг ўзи бўлиб, тупроғи хушбўйликда ифордан қолишмасди. Юқоридаги мусофири қандай таърифлаган бўлса, зеб-зийнатда ундан юз карра ортиқ эди.

Жуна Масъуднинг зиёфатида еб-ичиб роҳатланиш ниятида эканлигини айтиб, унинг уйи қаердалигини сўради. Сўнгра, уникига бориб қараса, уйи буюк бир қаср бўлиб, унинг шийпону айвонлари осмон каби баланд ва муҳташам экан. Ҳовлиси одамларнинг ғала-ғовури ва қий-чувлари билан тўла. Эшикда бир қанча мулозимлар келган меҳмон-мусофири ғарип-ғурабони кутиб олиш, уларга хизмат қилиш билан банд. Улар Жунанин ҳам бир ғарип мусофири деб ўйладилар ва лекин ҳол-аҳвол сўрашаркан, бунчалик эмас, деб билдилар ва олдига тушиб, ичкарига бошлидилар, уни иззат-икром билан меҳмонхонага олиб киргач, отини ҳам отхонага боғлаб, ўзини қасрга томон йўлладилар. Бу қаср меҳмонхона бўлиб, тўшама ва палосларининг ҳаммаси шоҳона эди. Жунани шу ерга ўтқазиб, олдига

гуно-гун ноз-неъмат ва таомлар тортдилар. Шу орада мезбон ҳам унинг хузурига кириб, «Хуш келибсиз! — деди. Кўринг, қандай улуғ меҳмону қандай олижаноб мезбон, ҳайҳот! Масъуд меҳмонни эъзозлаб кутишда жуда ҳодир эди. У Жунага бағоят одамгарчилик кўрсатди. Унинг гўзал ҳулқи ва баркамол ақли Жунани ожиз қилиб, ҳайратда қолдирди. У иззат-хурмат ва сипориш билан унинг кўнглини сўраб бўлгунча, меҳмон овқатланиб, таомдан қўлини артди. У Жунанинг кўнгли ва раъйини билиб олиш учун кўп илтифотлар кўрсатиб: «Кўнглингиз май — бода истамайдими?» деб сўради. Унинг рағбати борлигини билгач, хурсанд бўлиб, дастурхонни хилма-хил майлар билан безади. У шундай бир ажойиб зиёфат ва базм туздики, бундай ўхшалий йўқ базм бўлганини кўхна фалак ҳам эслолмаса керак.

Қаср ёнида бир ҳаммом бўлиб, унинг тўшамалари яшил ва кулранг мармар тошлардан ясалмиш эди. Шиша ўрнига гўё оламга нур сочиб турган қуёшни ўрнатган. Ҳовузлари ичидаги сув ўрнига гулоб оқизиб қўйгандек эди. У меҳмонни шу ҳаммомга кириб, йўл гарди-губоридан баданларини ювишга илтимос қилди, шоҳ бунга жуда талабгор эди ва жони-дилдан қабул айлади.

Жуна ҳаммомга кириши билан у ердаги гўзаллик, қулайлик ва яхши шароитларни кўриб, роҳатланиб кетди. Зоро, бундай ажойиб ҳаммом бунинг мамлакатида йўқ эди. Бинобарин, инсоф юзасидан, Масъудга тан берди. Ҳаммомнинг тослари зарнигор ва қуёш мисол бўлиб, унинг дасталари худди ой сингари кумуш ранг эди. Лунгиларига мушк ва анбар каби ифорлар сепилган, қозиқлар оралиғида ип эмас, зар толалари тортилган. Ҳаммомнинг хизматкорлари янги очилган гулга ўхшайдилар, ўзлари ҳаммомда бўлсалар ҳам парини эслатар эдилар. У ердаги ҳар бир ходим дилкаш, қизиқ ва хушсухан бўлгани каби, ҳар бир нарса гўзал ва инжа-нозик эди. Озода шоҳ мана шу покиза ҳаммомда ювиниб, вужудини йўл гардидан поклади. У, ҳаммомдан чиқмоқчи бўларкан, унинг учун тоза, гулфом ҳуллалар келтириб қўйилган бўлиб, меҳмоннинг бу кийимларни кийиши зарур эди. Жуна гулгун ҳарир кийимларни кийди. Энди унинг тўни ҳам Масъудники билан ҳамранг бўлди, шундан сўнг, Жунани базмгоҳга қараб олиб бордилар.

Базмдаги ноз-неъматлар худди беҳиштникига ўхшар, со-кийлари хуру майи кавсар сувини эслатарди. Шоҳни меҳмонхонага бошлиб олиб келингач, аввал уни ўтқазиб, кейин, эҳтиром билан Масъуд ўтирди. Мажлис аҳлиининг барчаси гул юзли бўлгани каби, ҳаммасининг либоси ҳам гулнорий эди. Масъуднинг ишораси билан қадди-қомати келишган соқий

мехмонга гулгун бода тутди. Ичиш бошланиб, пайдар-пай бир неча қадаҳ айлангач, май мажлис аҳлининг бошини қиздирди. Шоҳ ўз замонининг нодир кишиси ва илм-фандан баҳраманд, гоятда билимдон одам эди. Шунга қарамай, бу ердаги ажойиб ва кўркам зиёфатни кўриб, базмнинг шавқи-завқидан ўзини йўқотгудек бўлди. Шоҳ ҳар доим ўз ҳифз-сиҳатига риоя қиласи эди. Энди, боши май билан қизигач, ақлига птур етиб қолди. Унинг кўнглида сабру қарор қолмади, гап-сўзлари ҳам пойинтар-сойинтар эди. Шоҳнинг оғиз кутиси очилиб кетиб, эзмаланиб, ҳеч кимга гап бермай қўйди. У шундай сўзга берилиб кетдики, мезбон оғзини очиб, ҳайрон бўлиб қолди. Ниҳоят, шоҳ Масъудга шундай савол билан мурожаат қилди:

«Эй, кутлуғ одам, юзинг ҳам исм-шарифинг сингари масъуд ва муборак экан. Мен, ўзимни Ҳиндистон ичидан эмас, оламни саёҳат қилиб юрган бир сайёҳдек ҳис қиляпман. Бу даражада билим ва салоҳиятни, эл-улусга бунчалик ҳурмат, уларга саҳийлик билан иззат-икром қилишни тангри сенга насиб ва рўзи айламишки, келгусида ҳимматинг бундан ҳам афзун бўлгай! Жаҳонда бўлмиш кишилар орасида бунчалик олиҳиммат кимсани кўрмаганман. Бинобарин, сенинг олижаноблигинг қаршисида чукур фикрга шўёнгиб — ҳайратда қолдим. Бундай фазилатларга сен қайси йўл билан эришдинг? Шуни айтишингни илтимос қиласман! Акс ҳолда, мен сендан хурсанд бўлмайман».

Масъуд айтдики: «Эй, очиқкўнгилли одам, сен сўраган гапларга менинг жавоб беришим шарт. Билгинки, бундай фазилатни менга тангри ато айлади. Модомики, тафсилотини билишни истар экансан, жавобимни эшит:

Бизга қандай киши шоҳ бўлса, у оллоҳнинг олам аҳли бошидаги соясидир. Тангри шоҳимизнинг умрини узок қилсин ва унинг жоҳ-салтанатини бошимиздан олмасин. Бизнинг подшоҳимиз ниҳоятда адолатли бўлиб, унинг адли бутун жаҳон әлига маълум ва машҳурдир. У зулм ипларини тамоман узиб, адл тузумини бунёд айлади. Унинг сояйи давлатида замон аҳли тинчлик ва хотиржамлиқдан ўзга нарса кўрмади. Маълумингиз, мамлакатда шу икки ҳолат барқарор экан, мамлакат эли орасида дўстлик — ахиллик ривожланади. Ҳунар тараққиёти ҳам, илм-фазилатга эришиш ҳам тинчлик ва хотиржамлиқнинг шарофатидир. Биз шундай баҳтга шоҳимизнинг жоҳу ҳашамати соясида мұяссар бўлдик. Менинг элдан зиёдлигим юкоридаги эътиқодим билан фарқ қиласа керак. Шунингдек, мен ҳозиргидек баҳт ва обрўга эга бўлишимга икки нарса сабабчи, деб биламан. Бунинг бири, тангрининг шукрини бажо қилишим бўлса, иккинчиси, шоҳ ҳақига дуо қилиб, яхши тилак

тилашимдир. Бу икки ҳолатни фаҳмламаган ва унинг шукрини қилишдан ғофил бўлган кишилардан нима ҳосил кутиш мумкин? Мен шу икки нарсани фаҳмлаб, қадрлаганим туфайли, ҳозиргидек баҳт ва обрўга мусассар бўлиб турибман».

Бу сўзлар шоҳнинг кўнглини шундай кўтариб, шодлантириб юбордики, юрагига сифдиrolмай, дод дегудек бўлди. Масъудга нисбатан унинг кўнглида меҳр-муҳаббат барқ урди. Унинг гўзал ҳулки ҳам шоҳни ҳайратга солган эди. Шоҳ худди эртакларда тасвирлангандек хушхол бўлди. Зеро, Масъуд ўз фасоҳати билан ҳаммани лол қилмиш эди.

Мехмоннинг фазлу донишда замонасининг яктоси эканини Масъуд кўриб, ташриф буюргани учун, изҳори ташаккур сифатида, унга жонини фидо қилгудек бўлди.

Баногоҳ, Масъуднинг ҳар тарафга савдогарчилик қилиб кетган тожирларидан биттаси шу куни сафардан қайтиб келган бўлиб, ҳаддан зиёда фойда келтирган эди, аммо Масъуднинг бу ердаги фойдаси эса, унга неча баравар келар эди. Масъудга тангри берган фойдани бир мамлакат хирохига тенг дейилса, арзигулик эди. Ўз кўнглини шу хулоса билан хуш қилиб, тожир, келтирган фойдани шоҳга пешкаш-тортиқ қилди. Шоҳ қисса айтган мусофирилнинг сўзларини эслаб, бу муомаладан шодланмади ҳам, хафа ҳам бўлмади. Мезбон яна базм ташкил қилишга киришиб: «Ўнта ҳур омборларнинг эшигини очсин, қувонч билан ҳалойиқ бошига гулчечаклар сочсин!»— деди. Гарчи, у фурсат куз фасли бўлишига қарамай, эсиб юрган насим меҳмонлар устидан гул соча бошлиди. Ҳаммаёкни атир гуллар билан безаб, меҳмонхонани беҳишт гулистонига айлантириб юборди. Гулгун лиbosлар киймиш гулузор нозанинлар гулранг жомларда ҳаммага май тутар эдилар. Шодлигидан шоҳнинг юзи гул-гул ёнган ҳолда, ҳаяжони дам-бадам ортиб борар эди.

Шу аснода Масъуд бир тарафга қараб имо қилган эди, бир гулузор жилва билан пайдо бўлди. Унинг кўлидаги жом худди ҳуршидек бўлиб, бундай жомни **Жамшид** ҳам кўрмаган эди. У гўзал шу қадаҳни тўлдириб, шоҳга узатаркан, у жом уйни худди қуёш янглиғ ёритиб юборди, шунда Масъуд айтдики:

«Бу жом шундай ҳосиятга эгаки, бир тўлдирилса, ичган билан бўшамайди. Масалан, бу қадаҳни пайдар-пай ўнг томондан айлантирилса қанча ичилгани билан, майи камаймайди. Қадаҳ тўлгач, сўл томонга айлантирилгудек бўлса, ичилишига қараб камаяверади. Бу жомни ясаган олимлар шундай тилсим билан безаганлар». Шоҳ бу қадаҳни синовдан ўтказаркан, унда шу хислат борлигини ўз кўзи билан кўрди. Бу ғалати жом шоҳни бодапараст қилиб кўйди, у кўп май ичмасданоқ, шоҳ унинг кайфи билан маст бўлиб қолди. Сахий мезбон бу

тилсимили жомни ҳам меҳмонга тақдим этди. Қўринг, у қандай саҳоватпеша экан! Шоҳ у қадаҳ билан май ичаркан, хурсанд бўлар ва маст-алааст бўлгунча ичгани ичган эди. Шу йўсунда у кунни тунга улади, кейин ухлаб, ором олди. Ниҳоят, тонг ринди (куёш) сабухий қилишга майл этгач (яъни тонг отабошлигач), куёш майи (нури) унга тоза рух бағишлади. Шунда, улар ҳам тонгда май ичувчилар каби, ўринларидан туриб, сабухий ичиш билан ўз дилларини хушладилар. Бу мажлис ҳам кундузга уланди. Базм шундай қизиган эдики, эл ўзининг ақлини ҳам, ҳиссини ҳам унугтган эди. Бугун гулжабинларнинг май айлантириши кечаги кунга қараганда ҳам сертакаллуфрок бўлди. Гулгун қасрда эл бошидан гул сочавериб базмда ўтирганларни гулга ўхшатиб кўйилган эди. Яна Масъуднинг ишораси билан, хизматкорлар югуриб бориб, базмга ажойиб созлар келтирдилар. Соз билан баравар уни чаладиган дилнавозлар ҳам келдилар. Бир сарви гулжабиннинг сози чанг бўлиб, ўзининг гул юзида гулранг парда бор эди. Шуни келтириш билан Масъуд: «Сўзини қўлга олиб, юзининг пардасини очиб, чал син!»— деди. У хур ўтириб, юзидан бурқаъни очар экан, эл ақлу ҳушидан ажраб қолди. Кейин, чангнинг торини фигонга келтираркан, у ерда ўтирганлар жон бердилар. Бу гўзал, шоҳни ҳам худди бошқалардек асир қилдики, у ҳам чангга қўшилиб, фигон чекар эди. Масъуд бу хурни ҳам шоҳнинг олдига олиб келиб, лутф-эъзоз билан узрхонлик қилгани ҳолда, тунови кун молу матолар тортиқ қилгани сингари, буни ҳам унга тортиқ, айлади. Бу кун ҳам шу хилдаги эъзоз икромлар билан ўтиб, яна базмдаги мастрлар ҳам, соғлар ҳам уйқуга кирдилар. Яна эртасига айш-ишрат давом этиб, аввалги икки кундагидан ҳам қизгин базм бўлди. Яна май ичмоқ ва гул сочмоқ давом этди, яна май чехраларда гул очди. Зебу зийнат бурунги кундагидан ҳам кўпроғу айш-ишрат ундан ҳам зиёдрок бўлди. Яна карамли мезбон амри билан шамолга ўхшаш чаққон бир мулозим ўрнидан туриб, югуришда яшиндай тез бир от олиб келди: унинг қадами Хисрав Парвезнинг «Шабдез» номли отидан ҳам илдам бўлиб, ранги қип-қизилу оти «Гулгун» эди. У шундай гўзал париваш бўлиб, девсифат, балки дев билан паридан тарқалган бир улов эди. Унинг важоҳатидан ақлу ҳуш ҳайратга тушар, у майни сув ўрнида ичар, найшакарни эса хашак ўрнида ер эди. Унинг ҳар бир ташлаган қадами ўзга отларнинг ўн қадамичалик бўлиб, бир кеча-кундузда юз ёғоч масофани босиб ўтар эди. Киши худди дев-парига йўлиқканда ўзини йўқотганидек, уни кўриш билан ҳамма ақлдан озиб қолди. Масъуд аввалги тухфалари сингари, буни ҳам шоҳнинг олдига олиб бориб, унга совға қилди. Аввалги ҳамма тухфалардан шоҳ мамну бўлган эди-ю, аммо, бу отдан бағоят хурсанд

бўлиб, қувониб кетди. Бундан ташқари, яна аввалги икки кунгичалик келадиган мол-ҳолларни ҳам хушҳол ва мамнуният билан меҳмонга тортиқ айлади. Яна, кечаси ҳаммалари маст бўлиб қолдилар. Ахир, бундай шароитда ҳар қандай бодапастнинг ҳам шу каби маст-аласт бўлиши табий эмасми, ахир? Ниҳоят, яна қуёш жунаси (шоҳи) чехра очгач, тун ҳиндусининг лашкари қочиб, тонг ёришди. Шу пайт шоҳ Жуна, уйқу аралаш кўзини очиб, мезбоннинг толеи каби баҳтиёрлик билан Масъуднинг ёнига келиб, гулга бода қориштиргандек, сухбатга киришди. Шоҳ айтди:

«Эй, зебо чехра дўстим, сенга кўнглимиз боғидаги меҳрмуҳаббатнинг чегараси йўқ. Меҳмон бўлиш ҳам шунчалик бўлар, лекин ўлгунча унуптилмайдиган ажойиб меҳмондорчилик бўлди. Сендан ажралишнинг дарди қанчалик оғир бўлса ҳам, агар руҳсат этсанг, қайтиб кетар эдик. Гарчи, келиш кишининг ўз истак-иродаси билан бўлса ҳам, лекин кетмоқ мезбоннинг ижозатига боғлиқдир».

Хижрон сўзи орага тушуви билан Масъуднинг кўнглига ранж, путур етди ва деди: «Эй, сайр-саёҳат ва меҳмоннавозлик қоидаларини билувчи шоҳ, бу нима деганинг? Сенинг сухбатнингда бўлиш билан биз бағоят хушҳол эдик, сендан айрилиш эса, бизни хафа ва мушавваш қилур. Биз сенга кўнгилдагидек ва муносиб хизмат қилолмадик, ўз караминг билан бизни афв этгил! Меҳр-қуёш янглиғ жамолингни кўриш билан шод эдик, чучук мақолингни эшишиб, баҳра олаётган эдик. Сен қанча турсанг, биз мамнун ва масрур бўлурмиз, агар йўқ, десанг нуқсонларимизни маъзур тутгайсан!»

Шоҳ унга кўп узрлар баён қилди, сўнг, хайр-хушлашиб, йўлга равона бўлди. «Гулгун» отга миниб, жаҳонни кезишига йўл олди, унга қамчи урса, осмонга сачрар эди. Масъуд шоҳга нима тақдим этган бўлса, ҳаммасини кам-кўстсиз унинг орқасидан ўзининг энг ишончли ва оқил кишилари орқали жўнатди. Масъуд уларни кузатиш билан бирмунча фурсат овора бўлгач, ниҳоят хотиржам бўлиб, ўз уйига қайти. Шоҳ эса, учқур «Гулгун»нинг бошини даштга қўйиб, ўша куниёқ Дехлига етиб борди. Жуна келгач, орадан бир неча кун ўтар-ўтмас, қолган тухфалар ҳам бекам-кўст етиб келди. Аммо, Масъуднинг тутган турмуши ва қилган ишлари шоҳ хаёлидан сира-сира кетмас, уни ўйлаган сари ақли шошар эди. Масъудни эсдан чиқармаслик учун Жуна ҳам гулгун тўн кийиб олди, гулгун жомда май ичадиган бўлди.

Тароз деган вилоятнинг волиси бўлмиш кишининг мансаби олий бўлгани ҳолда, химмати ғоятда паст эди. Унинг шахри Жунпур ва ўз оти Жайпур бўлиб, золимлиги билан бутун ҳинд мамлакатида машхур эди. Унинг устидан арз-шикоялар кўп

бўлиб, бир қанча гуноҳлари ҳам тасдиқланмиш эди. Буни билган хунитоле шоҳ шундай ҳукм қилди:

«Ҳозир фармон ёзиб, Тароз вилоятига Масъуднишоҳ қилинсин ва уни зудлик билан бу даргоҳга олиб келинсин!».

Лекин, фармондан илгариёқ, бу хабар Жайпурнинг қулоғига етиб, музтар — хижолат бўлди ва салтанат кўлидан кетганини билди. Энди шоҳ адолат юзасидан бунинг ишларини текширгучи ва бутун қилмишлари очилгусидир. Шу билан бирга, қонун нимага сазовор кўрса, шундай жазо бергусидир.

Жайпурнинг Баллу деган ноиби бўлиб, у ўз табиати билан зулм ва адоватга берилган одам эди. Жайпур ўз бошига шундай кутилмаган ва кўнгилсиз иш тушажагини билгач, ноибни хузурига чорлаб, у билан тубандагича машварат қилди: «Бу воқеанинг тадбири нима бўлади?»— деб сўради ундан. Шунда у золимваш ситамкор айтди:

«Сенинг бошингга тушган бу ишга Масъуд сабабчи бўлибдур. Шоҳнинг қулоғига шундай овоза етибдирки, гўё Масъуднинг тенги йўқ эмиш. Ундаги яхши сифатлар ҳеч кимда йўқ, унда бўлган хушхулқ дунёдаги бирон одамда учрамайдир, дейишибди. Ана шундан сўнг, шоҳ уни сендан афзал деб билиб, сенинг ўрнингни унга олиб беришни лойик кўрибдир. Бинобарин, Масъудни орадан гумдон қилинса, чарх ҳам, юлдузлар ҳам сенга ёр бўлажаги шубҳасиздир. Унинг ўлими шоҳни оғир ташвишга солиши натижасида, у ҳам сафдан чикиб, бутун мамлакат сенга қарам бўлиб қолгусидир».

Шунда Жайпур: «Модомики шундай чорани кўриш зарур экан, Масъудни овора қилишнинг йўли не тариқ бўлур?» деди.

Баллу айтди: «Аввал Масъудни ўзингга ишончли дўст қилиб ол, унга меҳр-муҳаббат изҳор айла. Ўз уйингга чорлаб, у билан яқин сухбатдош бўлиб ол, унинг уйига боришдан ҳам қочма. Шу тариқа иккингиз бир-бирингиз билан «садоқатли дўст»га айлангач, мен муддаони юзага чиқазиш чорасини кўргумдир».

Буни эшитиб, Жайпурнинг кўнгли беҳад шодланиб, Масъуд билан қилинажак «дўстлик»нинг режасини тузди. У юз хил фусун-найранг билан унга рафиқ ва сирдош ўртоқ бўлиб олди. Ўзи уни чорлаб-чақириб, меҳмон қиласидиган: гоҳо уникига тўсатдан чақириб борадиган, ниҳоят, ҳар кун у билан улфатчилик қилиб, ҳар бобда, ҳеч гапни яширмай сухбатлашадиган бўлиб олди. У, ўзини Масъудга жондан яқин дўст ва ниҳоятда ишончили одам қилиб танитди.

Алқисса, кунларнинг бирида, Масъуднинг уйида Жайпур у билан май ичиб, шодланиб ўтиаркан, шомга яқин уни ўзини тутолмайдиган даражада маст қилди. Ўткир май бунинг ақлини зойил айлаган эди, бугина эмас, гўё Жайпур ҳам шу каби «маст» эди. Ниҳоят, булар гулшан ичида учиб-йикилиб қолди-

лар. Буларгина эмас, Масъуднинг одамлари ҳам ичган, уларни ҳам гафлат уйқуси босган ва барчаси эс-хушини йўқотган эди.

Баллу шундай фурсатни пойлаб, бир катта тош оркасида яшириниб ётган эди. У ўзига ўхшаган бир неча девсифат, золим, қонхўр одамлар билан ҳалиги тошнинг ортидан чиқиб келдилар ва Масъудни боғ ичидан топиб олдилар ҳамда тезда унинг қўл-оёғини маҳкам боғлаб, бирининг елкасига ортиб, секингина йўлга равона бўлдилар ва шу қоронги кечадаёқ мўлжалланган ерларига етиб олдилар. Бу кечага ўхшаган корани ҳеч ким кўрганми? Йўқ!.. Кейин, тутқунни бир қора чоҳ ичига ташладилар.

Масъуд бу чоҳ ичидаги бехуд ва мазлум бўлиб ётаверсин. Энди унинг қариндош-уруғлари, дўст-ёрлари ва хизматкорларидан эшитинг: унинг одамлари уйқудан кўз очиб, ҳаммалари унга керақли нарсаларни тайёрлаш ишига киришаркан, Масъуднинг гойиб бўлганини фаҳмлаб, нима қилишларини билмай қолдилар. Улар бу воқеадан ташвишга тушиб, ёқаларини чок қилиб йиғлар, аммо, ҳаммадан ҳам Жайпур «ғамнок» эди. Унинг ҳаяжони дам-бадам ортар, Масъуднинг қариндош-уруғларига қўшилиб, фифон чекиб йиғлар эди. Шу хилда бир неча кун ётмай, ухламай йиғлашдилар-у, аммо, қидириб, ҳеч ердан топмадилар. Ниҳоят, унинг топилишидан умидларини узиб, ноилож унга таъзия очиб, мотам тутишга мажбур бўлдилар. Ҳамма бу кутилмаган воқеадан ҳайрон эди. Унинг мотами ҳеч кимнинг дилидан кетмас эди. Ниҳоят, Жайпур шунчалар ўзини ғам ва мотамга гирифтор қилиб кўрсатгач, унга Масъуднинг қавми қариндошлари кўпгина панд-насиҳатлар қилиб, тасалли бердилар. Катта такаллуф билан унинг еттисини қилиб, эл-юрга ош бергач, Жайпур кўп афсус ва надомат билан ўз уйига қайтди.

Ўша Баллу форат қилиб, одамларни дард-аламга тўлдирган кечаси тугаб, күёш шарқ чоҳи — ер ости хобгоҳидан чиқиб, тонг отгач, Масъуд зўрга ўз кўзини очди, очдию ўзини гарип бир аҳволда кўрди. У оёқ-кўлларининг маҳкам боғланганлигини билиб, кўзига бутун олам қоронги бўлиб кетди. Унинг вужудининг ярми сув билан балчиқ ва зулматдек қоронгулик ичидаги эди. Бу аҳволни кўргач: «Ё раб, бу не ҳол, тушми бу ёки хаёлми?!» деб нола чекди. Бу кутилмаганда ўз бошига тушган аҳвол ҳақида қанча ўйласа ҳам, гумон қилса ҳам, аниқ бир хуносага келолмади.

Шу аснода бир кимса чоҳнинг тепасини очди ва чоҳга шамнинг ёруғи тушди. Кейин бирорлар Масъудни қанча ма-шаққат билан арқон солиб у чоҳдан тортиб олдилар ва уни зору асир ҳолда бир уйга олиб кирдилар. Шу ерга эса, қаҳр-

газаб билан вазир Баллу кирди. У, оғзига нима келса, қайтармай сўкар эди. Шу орада бир одам бир кучоқ таёқ кўтариб кириб, уйга қўйди. Шунда вазир ўз тўдаларига: «Занжирларини счинг, ўзини яланғочлаб уриб, жонига азоб беринг!»— деди. Шу фармон билан, икки киши унинг оёқ-кўлларини ушлаб турли ва икки киши ҳалиги таёклар билан ура бошлади.

Масъуд бечора зорланиб: «Мақсадингиз нима? Шуни айтинг! Агар мол керак бўлса, ошиб-тошиб ётибди, қанча десангиз бераман ва ёки жон керак бўлса, қаршилик йўқ, кийнамай олаверинг»,— деди.

Бу илтижоларга қулок солмай, у: «Таёқ билан ураверинг, тўхтатманг!»— дер эди. Икки золим эса бунинг баданини гул баргидек парчалаб қонга белаган ҳолда таёқлашни қўймас эди. Масъуд азобдан ўзини ҳар ёға ташлаб, дод-вой солса ҳам, бари бир, ҳеч ким бунинг фарёдини эшифтади. Бу орада икки таёқ синиб тугади, иккала таёқловчи ҳам чарчади. Шундан кейин золим Баллу:

«Бас қилинг, урманг, бугун энди таёқлашни тўхтатинг! Мен уни изтиробга солиб, қатл қилмайману ва лекин азоблаб ўлдираман!»— деди.

Шундан сўнг, оёқ-қўлини ушлаб турган икки номард уни бўшатди. Золимларнинг бу феълидан гардун-фалак ҳам хижил бўлган эди. Кейин, нотавон Масъуд ўрнидан туриб ўтириди ва дард-алам билан фифон тортиб: «Гуноҳим нима, эй мусулмонлар?! Бундай зулмни ҳеч қачон дўст-ёрлар бир-бирига қилмаган-ку! Менга бунчалик жабр-жафо қилманг, бирон гуноҳ иш қилган бўлсам, айтинг! Одам боласи хатодан холи эмас, ҳар бир кимса хато қиласди. Мол керакми, жон керакми, не десангиз айтинг, шу ҳақда тилхат бергин десангиз берайин!»— деди.

Шу каби қанчадан-қанча ялиниб-ёлворди, лекин у тошиорак, номард бу каби зорланишларга, илтижоларга ҳеч бир парво қилмади. Аксинча: «Уни сўзлашга қўйманг, бундай афсоналарни гапиравермасин!»— деди Баллу.

Шундан сўнг, уни яна боғлаб зиндан тагига ташладилар, яна у Юсуф пайғамбардек ўз ҷоҳидан ўрин олди. Уни бир неча кун шу тарзда азобладилар, ҳеч ким уни бу зулмдан манъ этмас эди. Масъуд кундан-кунга ҳолдан тойиб борар, охири азоблар натижасида, жонидан умидини узиб, кўз ёшлирини тўка-тўка:

«Бундан кўра менга душманлик тифини тортинг, менга раҳм килиб, ўлдиринг-қўйинг!» деб зорланди.

Нихоят зулмкор Баллу бунчалик жабр-жафодан ўзини тийиб, эртасига ўлдиришга қарор берди. У, Масъудни ўлдиришнинг масъулиятини юклаган ҳолда, бир кишини ҷоҳнинг

бошига қўйди. Шундан сўнг, у қувонч билан Жайпур олдига бориб:

«Бузуқ кўнглинг шод ва обод бўлсин, душманинг шундай қаҳр-ғазабга гирифтор қилиндики, охири ўлишига рози бўлди»— деди. Ундан сўнг, уйига келиб, шодлик базмини курди, у шундай май ичишга берилдики, қўяверинг.

Баллунинг гул юзли бир қизи бўлиб, жуда шакар тилли эди. Ундаги хусн дунёда бирон кимсада йўқ бўлиб, васф қилган билан барибир, таърифини етказиш қийин эди. Бу қизнинг димогига ишқ ўт солган бўлиб, юрагидаги бу ўтнинг сабабчиси Масъуд эди. Аввал Масъуднинг хусни васфини эшитган бўлса, кейин йироқдан ўзини ҳам томоша қилган эди. Бу дардини у ҳеч кимга айттолмас, лекин пинхоний қуйиб-ўртаниб юрар эди. Кўнглида ишқнинг тугуни бор эди-ю, аммо бу тугунни қандай ечишни билмас эди. Бу ишқнинг машаққати кундан-кунга таъсир қиласи ва уни ҳеч эсдан чиқазолмас эди. У ўз уйида экан, бир мазлум одам зинданда занжирбанд бўлиб ётганини эшитди. Келажаги порлоқ бўлмиш бу маҳваш кўркувидан унинг кимлигини суриштиришга ҳам мажоли йўқ эди. Бу кечаси эса, отасининг ва бошқа қавму қариндошларининг маст бўлиб учеб ётганини кўрди. Зиндан коровулининг ҳам эс-хуши жойида эмас, у ҳам мастилик уйкусида парвойи фалак эди. Шу фурсатдан фойдаланиб, у маҳваш ҳоҳнинг оғзини очиб, меҳр-муҳаббат билан:

«Эй ғамкаш! Қайси мазлумсан ва отинг нимади? Ҳозир ўлиқмисан ёки тирикмисан?»— деди. Бутун вужуди яра-чақа бўлиб ётган мажруҳ бу товушни эшитаркан, кетган руҳи жисмига яна қайтиб киргандек бўлди. У нола чекиб:

«Отив Масъуд, жонимда юз туман бало мавжуд. Ўзинг айт-чи, одаммисан ёки фариштами? Ҳақнинг раҳмати билан сугорилган кимса эмасмисан?! Ахир, сенинг овозингни эшитиб, қайтадан танимга жон келди, жисмимга тириклик муждаси етди. Қўлингдан келса, бир чора кўр, акс ҳолда, мени «ўлган» деб кетавер!»— деди.

Масъуднинг номини эшитаркан, бу чаққон гўзалнинг кўнглига ишқнинг бекарорлиги тушди. Унинг ҳажрида озмунча қон ютган, неча кунлаб мотамини тутган эди. Масъуднинг фойиб бўлиб қолганини ҳамма билар, лекин ўлиқми-тирикми эканини ҳеч зот билмас эди. Гулоз ўз отасининг дев феълу кожбаҳс эканлигини билар, шу жиҳатдан унинг кўнглига тубандагича гумон тушди: «Тагин буни азоблаётган отам бўлмасин!»— деди. Бинобарин, зинданбанд бўлиб ётган бечора Масъуд эканини аниқ билгач, ундан бу зулмнинг сабабчиси ким эканини аниқлашга киришди. Ва:

«Эй жисминнинг жоним фидо-ю, жониннга ғамгин вужудим

садқа бўлгур! Сени бундай кўргунча ўлсам не қиларди? Хаста жоывингга фидо бўлсам не қиларди?» деди ва кейин бу афсоналарни айтиб ўтиришдан фойда йўқлигини, бинобарин, бунинг оғир ахволини кўриб, тоби тоқати қолмаганига қарамай, тездан бир тадбир топиш чорасига киришди.

Унинг иккита маҳрам канизаги бўлиб, улар буни жонлари янглиғ азиз кўрар эдилар. Улар ҳозир нозанин билан ҳамроҳ бўлганлари ҳолда, бунинг ишқи ўтидан ҳам хабардор эдилар. Мана шулар ёрдамида, бир қанча меҳнат-машаққат чекиб, зиндан тубидан Масъудни тортиб олдилар. Ҷоҳдан шундай бир вужуд чиқдики, унинг танасида жондан нишона йўқ эди. Филҳол мазлумнинг оёқ-қўлини ечдилар, лекин у жонсиз жисмдан бошқа нарса эмас эди. Бу шўх унинг ғамидан ўладиган бўлди ва зор-зор йиғлаб, ўзини оёғига ташлади. Ўйлаб-ўйлаб: «Бунинг ҳол-аҳволига йиғлаб ўтирадиган пайт эмас, бу ерда вақт ўтказишнинг фойдаси йўқ»— деган карорга келди ва уни икки канизакка кўтартириб, пинҳоний йўл билан бир уйга олиб бориб кўйдики, у ерда бу нотавон қанча турса ҳам ҳеч ким гумон қилмас эди. Каравот устига бир неча қават тўшак-кўрпа солиб, тезда у зор, хастани шу ерга ётқизди. Гоҳ шарбат ва гоҳ таом берар, унинг юзини кўрган сари муроди ҳосил бўлгандек тасалли топар эди. Унга шафқат ва меҳрибонлик билан хизмат қилар, Масъуднинг атрофида парвона бўлиб айланар эди.

У ой Масъудни зинданчи қазған кечаси тонг отгач, ёмон ниятли Баллу уни чиқазиб, қатл этиш ниятида ўриидан туриб, зинданга қараб келди. Қараса, зинданнинг оғзи очилиб ётибди. Коровул маст уйкуда-ю, банди — тутқун йўқ. Буни кўргач, шу онда газабидан посбонни ҳалок қилиб ташлади. Лекин у кўпроқ ўз жони ҳақида ваҳимага тушмоқда эди. Бинобарин, юргурганча ҳукмдор олдига бориб, бўлган воқеани унга айтиб берди. Бу икки золим ажаб ғамга гирифтор бўлган ва ўз тақдирлари ҳақида мотамга тушган эдилар. Нихоят, бу ситамкорлар тубандагича чора кўриш режасини туздилар: бошлаб, улар тезлик билан шаҳарни ахтарадиган, баногоҳ қочқинни топсалар, уни шу онда қатл этадиган бўлдилар. Бу нотавон одам шаҳар ичида эди-ю, уни тополмай, душманлар тоғу даштларга қараб қувлаб кетдилар. Ўн кун излаб, қидирмаган жойлари қолмади, аммо ундан нишон ҳам йўқ эди.

Энди Масъуддан эшитсангиз, шўх гўзалнинг шафқат ва меҳрибонлиги туфайли у, анча қувватга кириб, жонланиб қолди. Булар иккиси маслаҳатлашиб, биргаликда бу ердан қочиб кетишга қарор қилдилар. Шу ният билан шўх иккита от тайёрладики, чопқирликда худди сайёра — юлдузларга ўхшар эди. Ҳукмдор, вазир ва сипоҳлар Масъудни ахтариб-ахтариб ҳеч

ердан тополмай, тоғу даштлардан ноумид қайтиб келганла-ридан сўнг, бу икки дўст, «аввал ҳамроҳ танла, сўнгра сафарға чиқ» деганлариdek, қочиш учун йўлга чиқдилар.

Икковлари бугун қочган бўлсалар эртасига одамларга маълум бўлди. Золимлар жонлари борича жаҳд-жадал қилиб, буларни яна қувладилар. Ниҳоят, қочқинларнинг қоралари ҳам кўринди, бора-бора қочувчилар билан кувгувчилар орасида бир ёғоч ҳам масофа қолмади. Бу икки бечора эса, жонини ҳовучлаганча зўр берар эди. Шу орада мусаббибул-асбоб (сабабларнинг сабабчиси) бўлмиш тангри буларга кўмаклашуви на-тижасида, қаршиларида денгиз кўринидики, унинг кирғогида пачоги чиққан бир бўш кема ҳам бор эди. Шунга етиш билан, эгасига кира берадиган бўлиб, кемага кирдилару денгизга караб сузиб кетдилар. Булар кемани шитоб билан ҳайдар эканлар, кувгувчилар ҳаяжон билан кирғоққа етиб келишди. Буларни кўраркан, у икки қочқин, жонидан умидини узган ҳолда, орқаларига қарамай, жўнаб қолдилар. Шу юрганча ўн кеча-кундуз тинмай сувда юриб, нариги қирғоққа бориб етдилар ва ниҳоят, кирғоққа чиқиб, шошилинч отга миниб жўнадилар. Булар шаҳарга қараб борар, шаҳар эса мамлакатнинг пойтакти эди. Бутун кеча йўл юриб, тонгга яқин шаҳарнинг чегарасига етдилар. Йўлда бир эски қалъа бўлиб, унинг ичида бир нечта ҳароми-безори одамлар турар эди. Етиб келгач, шу ўғрилар буларга ҳужум қилиб, бир одамга ўн киши ёпишди. Уларнинг отларини олиб, кийим-кечакларигача ечинтириб олдилар. Бу икки ялангоч бечоранинг қайғуси чексиз эди-ю, аммо шукрлар бўлсинки, тоңг ҳали қоронги эди. Шу ҳолатда бир тўда уларга яқинлашаркан, Масъуд уларнинг олдига бориб, ўз ғамгин аҳволини баён қилди. Бунинг дарду ғамидан улар таъсиrlаниб, бир-иккита эски-туски кийим ташлаб, ўзлари шаҳар томонга қараб жўнаб қолдилар. Кейин, бу икки ҳамдард, уятли жойларини бекитиб, ўзларини бир вайронайи ғамхонага олдилар. Тоңг осмон жомидек ёришгач, тун ҳиндуси (коронилиги) ҳаромилардек қочиб йўқолди. Булар қуёш заволга учраб ботгунча шу бузук вайронада бекиниб ўтиридилар. Бир тарафдан очлик азоб берар, нафс эса **физо** талаб қиласи эди. Шўхда ҳеч бир куч ва тоқат қолмаган эди. Бинобарин, қоронги тушуви билан, Масъуд шаҳарга қараб равона бўлдиким, насибасига нима учраса, шуни дилафрўзга келтириб бериши керак эди.

Масъуд бозор ичига қадам қўйиши билан, бирор, ўша дамда шоҳ базми учун бир неча тосларда мевалар тайёрлаб қўйган бўлиб, уларнинг баъзиларида амна, баъзиларида танбул емишлари тўла эди. Шоҳ хизматкори: «Кимки шуларни кўтариб олиб бориб берса, ҳар бир тос учун икки дирҳам **ҳак**

бераман», — дер эди. Масъуд шу гапни эшиши биланоқ: «Тосларни мен олиб бориб бераман» — деди ва уларни кўтарганча, оломоннинг орасини ёриб юриб кетди. Аммо йўл йирофу дам олиш йўқ эди. Унинг мажолсиз вужуди чарчаб, энди ҳолдан тойғандა, шоҳнинг чорбогига бориб етдилар.

Жуна гулшан орасида ўтириб май ичар, базмида уднинг овози-ю, найнинг ноласи авжида эди. У Масъуднинг бошига тушмиш кунни эшигтан ва унинг ғамида ақлу ҳушини йўқотиб ўтирган эди. Уни эслаб, бетиним ва бекарор ўтирас, май ичиб, зор-зор йиғлар эди. Боф ичига Масъуд бечора маҳзун ҳолатда кирганда, «Гулгун»ни ахтачи (отбоқар) ушлаб турган эди. Бу дашт кезувчи отни кўриши билан кўзи унинг тамғасига тушиб, бу ўша ўзининг оти эканини таниди ва бу тасодиф билан ҳазин юрагида ҳайрат ўти ёнди ва ўзича: «У бизникида меҳмон бўлмиш одам бу томонга келиб, менинг «Гулгун»имни шоҳга тухфа қилибди» — деб ўйлади. У бир икки қадам ташлагач, кулогига гулчехранинг янгрок овози эшистилди. У, соз билан шундай куйлар эдики, қўшиқнинг бутун байтлари таниш мазмунда эди. Яна унинг вужудига азоб тушди, яна кўнгли изтиробга тўлди. Бу ахволни кўриб кўнглига: «Меҳмон мен ҳадя қилган гўзал санамни ҳам шоҳга сотибдимикан?» — деган шубҳа келди. Шоҳ олдига қадам кўйиши билан эса, май идиши ёнида ўзининг сехрли жомини кўрди. Шунда май жомидек ичи конга тўлиб, кўзларидан ёш ўрнига қон равон бўлди. Буларнинг ҳаммаси унинг дардини ошириб, янада беҳол ва бемажол айлади. Токатсизлик унинг кўнглини босиб кетган эди. Бинобарин: «Ё раб, нима қилсан экан?!» — деб фигон чекди у. Шу орада шоҳга кўзи тушиши билан, бунинг ўзиникида меҳмон бўлмиш одамлигини таниб қолди. Тўни ҳам худди ўзи бергани каби гулранг бўлиб, тожи билан тахти ҳам гулранг эди. Лекин, шунга қарамай, ўша онда ўзининг кимлигини шоҳга изҳор этиш керакми-йўқмилиги ҳақида бир қарорга келломади. «Агар ҳозир ўзимни танитсан, кўзимни муздимга тиккан, яъни шоҳга қилган яхшилигим учун яхшилик талаб килган бўламан», — деб ўйлади. Тосни бошидан олган пайтда унинг кўзлари ёшга фарқ эди. У бармоғини тишлаганича ташқарига чиқди, бунинг қилган иши жуда ғалати бўлди. Энди ҳиммат қадамини катта ташлаб, тезда боғдан чиқиб кетиши лозим эди.

Маълумингиз, Масъуд ўзининг бир нечта ходимини, шоҳ меҳмондорчиликдан қайтганда, унга кўшиб юборган эди. Уларнинг барчаси шоҳ эшигида хизматда эдилар. Мана шу одамларнинг кўзлари бирдан Масъудга тушиб, ўз маҳдумларини, яъни, муҳтарам хожаларини таниб қолдилар, у ҳам хизматкорларини кўриб билди. Уларнинг ҳаммаси хожаларини бу

аянч ахволда кўриш билан беихтиёр ўкириб юбордилар ва унга томон югурдилар. Улар ҳаммаси Масъуднинг оёғига ўзларини ташлаб, бирдан кий-чув килиб йигладилар. Масъуд ҳам бу дўстларининг садоқатини кўриб, кўзларидан беихтиёр ёш тўкар эди.

Ташқарида бошланган бу шўр-шар овозаси ичкарида ўтирган шоҳнинг қулоғига ҳам етди. Суриштиаркан, шоҳ ҳам воқеадан хабардор бўлиб, изтироб билан юргурганча ташқарига чиқди. Дўстини шундай ачинарли ахволда кўриб, шоҳнинг кўзига ёруғ жаҳон қоронғу бўлди. У Масъуднинг бўйнидан қучганича кўзларидан ёш тўкар, бу эса, шоҳнинг оёғига бош кўяр эди. У тарафдан, Чин канизаги ҳам зийрак кўзини қонга тўлдиргани, гул руҳсори кон ёшига фарқ бўлгани ҳолда, меҳрибончилик билан боқиб, тарбиялаган кишининг бошидан айланиб-ўргилар эди. Ниҳоят, бу изтироб ўти таскин топгач, шоҳ бир неча кишини тайинлаб: «Уни иссиқ сувга, ҳаммомга олиб бориб ювнитиринг», деди.

Масъуднинг эса вайронада ёлғиз қолган ҳамроҳи учун жони куйиб борар эди. Шу жиҳатдан у, шоҳга ўз бошидан ўтганлардан шама қилиб, чарх не куиларга солганини қисман баён айлади. Жуна бу афсонани эшитгач, бир нечта хотинларни чакириб, кийиш учун гулранг ҳуллалар билан гулгун тахт тайинлатиб, парини олиб келиш учун жўнатди. Улар гулчехрани ўша харобадан топдилар. Унга бошдан-оёқ ол ранг ҳуллалар кийдириб, ўша онда тахтиравонга ўтказдилар ва жадал олиб бориб, бокқа туширдилар ва нозанинни бир қасрга олиб кирдилар. У ерд гул чехранинг ёнига бир қанча канизаклар кўйилдики, улар буни бир маликадек азиз тутар ва ҳар қандай хизматига тайёр эдилар.

Бу тарафда эса, Масъуд ҳаммомга кириб, иссиқ сувда ювниб, худди аввалги ҳолатида қайтиб чиқди. У ҳаммомдан чиққунча, шоҳга у қилгани каби, бошдан-оёқ гулгун саруполар тайёрлаб кўйилган эди. Шоҳона либосларни кийиши билан, уни доно шоҳнинг ҳузурига олиб кирдилар, шоҳ, худди ўғлини кўргандек уни бағрига босиб кучди ва бошига тушган савдоларни қайта сўради. Масъуд бутун кўрган-кечирғанларини бошдан-оёқ фош этди, у ҳикоя киларди-ю, шоҳ кўзидан юм-юм ёш тўкар эди. Шоҳ уни ўзига рафиқ килиб олди ва баланд мартаба берди. Масъуд билан туну кун улфат ва ҳамсухбат эди. Унга кўп ҳазина ва нақдиналар берди, гулруҳни тўй килиб, у билан никоҳлаб кўиди. Тароз ва Дарbastдан ташқари, бир қанча кишварларга ҳам уни ҳоким килиб тайинлади. Улар Гулранг қаср ичини гулларга буркаган ҳолда, гулфом май ичиб, майшат қиласи билан жойлаштирилар.

Шу пайтда шоҳ Баллу билан Жайпурни топиб, катл этиш

ҳақида фармон берди ва қатл этдирди ҳам. Ер уларнинг қонлари билан гулфом бўлди.

Қаранг, гул фасли қандай хуш айём экан: ахир, дўстлар бошдан-оёқ гулга ғарқ бўлиб ўтирганларида, дushman гуллар орасида ғарқ — ҳалок бўлиб, қонга ботиб ётиди.

Қаранг, коинот боғининг гули қандай яхши! Ҳамма нарсадан ҳаёт гули яхшироқдир.

Ривоят қилувчи ровий бу дақиқ — нозик ҳикояни сўзларкан, уни шоҳ ҳаяжон билан эшилди. Бу ровийнинг ўзи ҳам Тароз ўлкасидан, Масъуднинг гавҳари наслидан эди. Баҳром у мусофири ўзига ҳамдам ва ҳамроз этди, тўғрироғи, Тароз кишварига уни ҳоким қилиб тайинлади.

Унинг бу амри ёзилиб — тасдиқлангач, кўзига саодат уйкуси ёр бўлди.

XXVIII

*Чоршанба куни Баҳромнинг мовий ранг уст-боши билан
нилуфарий гумбазга кириб, қуёшли осмон тусидаги
либос кийган гўзал билан ферузагун қадаҳга
кўқимтир май қуийиб ичгани ва ич, ҳо, ич, овозини
нилуфар ранг осмондан оширгани*

Чоршанба куни нилуфар фалак тун карвонини сафарга жўнатаркан, меҳр — қуёш ўзининг зарҳалини оламга таратиб, коронғилик устини нур билан қоплаб олди. Офтоб кўқ фазосига сафар қилиб, нилуфарга рўбарў бўлди. Шоҳ эса нилуфаргун либос билан нилуфар ранг қасрни манзилгоҳ этди ва қўлига феруза қадаҳ олиб, унга лаъл ранг май қуишини илтимос қилди. Нилуфар ранг либослар кийган ой юзли гўзал худди хуршиддек намоён бўларкан, кўзларни абадий ёритиш учун қуёш кўқ атласини кийиб чиққандек бўлди. Баҳром нилуфарий жомда тўлатиб-тўлатиб май ичди, бу ичиш то осмон гумбази ўзининг кўк-ложувард юзини қора пардага ўрагунча давом этди. Бу вақт осмонда беҳисоб юлдузлар садафдек ярқиаркан, қуёш кемаси эса, нил дарёси тагида сузар эди. Ниҳоят, шоҳ ҳам ўйин-кулги базмини тўхтатиб, ухлаб дам олиш тараддудига тушди. Шоҳнинг осойишта ухлашини таъминлаш учун тезда зиёфат асбоб-анжомларини йиғишириб олдилар. Шундан кейин жилвагар шўх ҳам, шом бўлса осмон қуёши пардага киргани каби, пардага кирди.

Хизматкорлар югуриб-елиб яна жаҳонгашта мусофиirlарни ахтариб топишга киришдилар ва уни топиб, ҳар кечадаги сингари, уни парда орқасига келтириб кўйдилар. Парда орқасидан эса: «Мусофири афсона айтсин!» — деган нидо эшитилди.

Ровий дуога тил очиб: «Бу осмоннинг етти қабат мовий парда-
си сенинг жоҳ-салтанатинг қасридаги айвоннинг пардаси, бал-
ки боргоҳ — саройингнинг соябони бўлгай. Мехр-қуёш тожинг
устидаги гавҳарга; чархфалак эса, нилуфарзор боғингга
айлансан!»— деди. Бу дуодан шоҳ қаноатлангач, мусофири ўз
ҳикоясини бошлаб юборди.

XXIX

Бешінчи иқтимайлыдан келған мусоғириңінгі достонорология

Аданда кишиларга жабр-жафо қилишни ўзига хунар қилиб олмеш бир золим бор эди. Дунёнинг ҳамма ерлари унинг жойи бўлган, ҳатто денгиз соҳиллари ҳам унинг манзилига айланган эди. Ўзи ҳам азамат, ҳам шиҷоатли ва ботир бўлиб, худди жазиралардаги шерга ўшаган одам эди. Унинг мақсади кишиларнинг молини тортиб олиш, ҳаром мол топиш ва тўплашдан иборат эди. Мана шундай безорилиги туфайли; унинг на бир дўсти ва на ўртоги бор бўлиб, бутун йўлларни ўзи ёппа-ёлғиз кезарди. Агар қархисидан хоҳ ўн ва хоҳ юзта карвон чиқса, улар билақ бир ўзи олишарди. У йўлтўсар факат қуруқликдагина эмас, денгизларда ҳам қароқчилик қилишни ўзига хунар қилиб олганди. Унинг янги ой каби сузуб юрадиган бир нечта қайифи ҳам бор бўлиб, бу қайиқларини ҳеч ким кўрмайдиган ерда пинҳон қилиб асрарди. У, бир қанча йўлтўсарларни шу қайиқларни асраш учун қоровул қилиб кўйганди. Масалан, денгизнинг қаерида битта қайифи бўлса, ўша ерда унинг бир назоратчиси ҳам бўларди. Кимнинг жазираада ўрмонзори бўлса, ўша кишига ўз қайиқларига назоратчилик қилишни топширади. Ўша соқчилардан бири катта дарахтнинг устига чикиб, мавжланиб турган денгизни кўздан кечириб ўтиради. Шунда, тўсатдан кўзига бир кема учраб қолса, дарров у золимни бундан хабардор қиласди. У эса, шу ондаёқ, сув устида сайр этган қуш каби, тезюар қайигини ўшанга томон суриб кетар ва ҳаш-паш дегунча кемага етиб бориб, унинг ичидаги одамларга нимани хоҳласа, ўшани қиласди, яъни у молларни талаб, кемадаги одамларни ҳалок ва мажруҳ айлаб, хотиржам бўлгач, бу виждонсиз ўз жойига қайтарди. Бу, денгиз ичидаги наҳанг-у, ўрмонда шер ва коплон каби бир оғат эди. У сув устида елдек сузувчи одамни ҳалқ **Жобир** (жабрловчи-золим) деб атар экан. Дашту денгизларда юрувчи одамлар ўртасида эса, унинг номи «йўлтўсар **Жобир**» деб шухратланган эди.

Унинг жазиралар ичидаги бир тинчгина — осойишта жойи

бўлиб, ўғирлиқ молларни йигадиган хазинаси шу ерда эди. Бу жазиранинг атрофи бир йиғочга якин кенгликда бўлиб, ҳеч ким уни ўраб ётган сувнинг тагига етолмасди. Унинг атрофидан қарайдиган бўлсангиз, сувдан ўзга ҳеч нарса кўрмайсиз.

Яна бундан бошқа бир жазирада дараҳту майса ўрнига нукул нилуфар ўсар эди. У ерда бир хуштаъм булок бўлиб, дengiz ичидаги ичимлик сув эди. Бу жазира шу сув билан сугорилиб, боф ва иморатлар бунёд этилган эди. У иморатнинг даҳлизи ҳам, гумбази ҳам, айвони ҳам бор, суви эса, ёқимлиликда оби ҳаётнинг ўзи эди.

Ундаги жазира ичидаги «Беҳишт ёаро» деган шаҳар бор экан. Бу шаҳарнинг доно ва сахий шохи бўлиб, у кишвар шунинг ҳукми остида экан. Унинг оти Навдар, ўзи нодир ва таъби эса ҳар қандай нодир ишга қодир экан. Шунинг бир қизи бор бўлиб, бу гўзални ҳеч ким кўрмаган экан. Унинг қадди-қомати гўзаллик боғининг сарв нозидек сарафroz экан. Зулфини кўрганда сунбул печ-печ буралиб кетар, фунча унинг оғзи ҳақида ҳеч сўз дёёлмас экан. Юзининг машъали жаҳонни кўйдиргудек, унинг ёруғ шуъласи жонни кўйдиргудек экан. Сочи каманд каби буралиб, осмон меҳри бўйнига тузоқ солғудек экан. Унинг оти Мехр бўлиб, юзига осмон меҳри банда-ю, фалак унинг бошида қуёшдек айланар экан. Агар у ноз билан дengизга кўз ташласа, сувгина эмас, бутун дengиз қўзғалиб, тўфон бўлиб кетар экан. У, оламни кўйдирдиган меҳр (қуёш), йўқ, меҳр эмас, жаҳонни кўйдирдиган бир аланга экан.

У, бир кун дengизда сайр қилиш, унда шамол ҳаракати ва сув мавжини томоша қилиш истаги билан қайиқقا ўтирида, сайр қилиб сузиб бораракан, қаршисидан чиқкан бир жазирани кўриб — шу жойни томоша қилгиси келиб қолди. У, фалак мисол дengизда ой ўртасида турган юлдузга ўхшар эди.

Шу пайт тўсатдан хунук бир ел эсиб, кемадаги одамлар хабардор бўлмасданоқ, кемаларни дengизнинг ҳар томонига суриб, лаҳза-лаҳза тўлқин баттар кучайиб борди. Денгиз пўртанаси гоятда кучайиб кетгач, маллоҳ (қайиқчи) ёқасини йиришиб: «Агар худонинг раҳми келмаса, одамлар жонидан умидини узверсин», деди. Шу хилда бир неча кеча-кундуз кемаларни бўрон хоҳлаган тарафига сурди. Бўроннинг даҳшати бир қадар босилгунча, кема дengизнинг анча ичкарисига кириб кетди.

Жобир тарафидан дengизнинг ҳар томонини назорат қилиб туриш учун қўйилган одамлар сувда келаётган ойнинг кемасига назари тушаркан, дарҳол у золимни бу сирдан хабардор қилди. Хунрез Жобир эса, тезда қайиқقا ўтириб, ел каби уларнинг кемаси томон учди. У яқин етиши биланоқ урушни

бошлаб юборди. Улар ҳам қараб турмай, бунга қарши уруш бошладилар. Жобир улар томонга қараб қанча ўқ отган бўлса, шунча уларнинг қонини денгизга оқизди. Шу хилда бенихоя зулм кўргач, ўлмай қолганлар дод-фарёд чекиб, таслим бўлдилар. Золим уларнинг барчасини олдига солиб ҳайдаб, ўз масканига олиб келди. Кемаларини кирғоққа маҳкам боғлаб, ҳалқу молларнинг ҳаммасини битта кўймай тушириб олди. Кемада гўзал қиз борлигидан хабари йўқ эди, бирдан унга ҳам кўзи тушаркан, йиқилиб, хушидан кетиб, бир дам ўликдек жим бўлиб қолди. Неча марта хушига келса ҳам, уни кўргач, яна ҳолдан кетиб, ўзини йўқотаверди. Бир неча гал шу ҳол қайтарилаверга, ўзида ўзга бокиши учун мажол йўқлигини ҳис қилди. Кейин, унинг амири билан юзи Зухрага ўхшаган ойни боғ ичидағи қасрга олиб кириб қўйдилар. У ёлгиз қолмасин учун олдига бир-икки нафар гулчехрани киритиб, сарв гулрухга ҳамдам қилиб кўйди. Ундан бошқа катта-кичик кимики бўлса, ҳаммасининг жонидан кечиб омонлик берди ва бир кема тайин қилиб, барчасини ўша кема ичига ўтказиб:

— Ўз мулкингизга азм этинг ва жонингиздан умидингиз бўлса, тезроқ жўнаб қолинг! — деди.

У одамлар бу гапдан вахимага тушиб, тезлик билан денгиз ичига юриб, кўздан фойиб бўлдилар.

Маҳваш ўша жазирада ёлгиз ўзи қолди, унинг баҳт-иқболи эса, коронги кечага бурканди. Жобир уни хаёlda кўриш билан хушҳол бўлиб, висолини кўриш умиди хаёлига ҳам келмас эди. Бутун кун Мехрнинг кўзига шомдек коронги бўлгани каби, кўнгли то оқшомгача худди меҳр — күёшдек ўртанаар эди.

Лекин, яна бошқа жазирада бир шаҳар ҳам бўлиб, ўзи фирдавси аълони-ю, ундаги анҳор эса жаннатдаги салсабил дарёсини эслатар эди. Унинг ҳавоси худди беҳиштникидек ёқимли, фазоси эса, кўк-мийну осмон каби кенг эди. У шаҳарнинг ҳокиму волийси олиҳиммат бир шахс бўлиб, мамлакати обод ва маъмур эди. Бу шоҳнинг оти Маъмун ва шахри Яман деб аталарди. Мана шу Маъмуннинг адолатпарварлигидан мамлакати гулистону чаманга айланмиш эди. Унинг бир нозанин фарзанди бўлиб, башар жинси ичидаги унга монанд кимса йўқ эди. Юзини кўрганда ғул барги хижил бўлар, қаддиқоматининг келишганлигидан сарв ўксинар эди. Барча фазлу хунарда унинг тенги йўқ бўлганидек, кўзгуга бокқанда ўзининг мисли йўқлигини ҳис этар эди. У хунар ва санъатга берилган бўлиб, юзи офтоб мисол бу йигитнинг номи Суҳайл эди. Ана шу гўзал йигитнинг кўнгли Мехрнинг зулфиға боғланган бўлиб, гўё бу ҳам унга атоғлиқдек эди. Суҳайл Мехр-

нинг мафтуни бўлгани каби, Мехрда ҳам Суҳайлга нисбатан майл-рағбат бор эди. Майл-рағбатгина эмас, Мехр Суҳайлга вола ва зор ҳамда васли учун жон беришга тайёр харидор эди.

Мана энди унинг ҳажри бунинг багрига дод солиб, манзили золим Жобирнинг боги бўлиб қолди. Бу ерда гуно-гуни дарахтлар бор эди-ю, аммо нилуфардан бўлак гул йўқ эди. Мехр эса, нилуфар сингари мотамзада бўлиб, нилуфар ичида кўз ёшларини оқизиб юрар эди. У гўё кўз ёши билан нилуфарни сугорар, ох ўти билан қайгусини куритар эди. Уни, хижрон гамида зору залил кезарди деманг. Йўқ, у нилуфар ичига Нил сувини оқизар эди. Кўз ёши нилуфарни гарқ қиласан эди. Дарвоқе, дарё ичида нилуфар бўлиши ажабланарлик эмас-да. Ўзининг кўнгли ҳам нилуфарга роғиб бўлса ажабланманг, зеро, Мехр билан нилуфар бир-бирига муносибdir. У, эртаю кеч нилуфар орасида айланар, ҳатто устидаги кийим-кечаклари ҳам ўша рангда эди. У санамнинг либосигина эмас, ўзи ҳам нилуфаргун бўлиб, ёр ҳажрида кўкка беланиб мотам тутар эди. Аслида, нилуфар ўз мотамини билдириш учун азадорларча кўк либос кияди.

Мехрни чарх фироқ асири қилиб қўйибди-ю, аммо Суҳайлнинг отаси бундан бехабар, тўй тайёргарлигини кўрар, гўё никоҳ базмини қизитиш учун бу маҳал ғанимат фурсатдай туюларди унга. Шу боисдан ҳам, у бир неча кемага, дунёда қандай мол-ҳол бўлса, шуларнинг ҳаммасидан юклаб, Суҳайлнинг ўзини ойга ўхшаш алоҳида бир қайикка ўтқазган ҳолда, Мехр билан ақд қилиб унаштириш учун жўнатиб юборди. Йўл денгиз қирғоғидан анча ичкарида бўлгани туфайли, сув ичидан бориш яхшиrok эди. Бинобарин, мақсадга мувофиқроқ деб денгиз ичидан юришга иттифоқ ва қарор қилинди.

Аввал, Мехрнинг кемасини шамол денгиз ичида хашак сингари учириб кетгани каби, бу гал ҳам ўшанака тез бўрон эсиб, бу кемадагиларнинг бошига ҳам қиёмат кунини солди.

Суҳайл ўзига қарашли одамлару бошқа нима бўлса, ҳаммасини ажратиб олиб, ўз кемасига солган эди. Бир пайт тўсатдан денгизда ҳалокатли пўртана кўзғалиб, унинг кемасини ҳам гоҳ осмонга ва гоҳ ернинг қаърига ура бошлади. Шу хилда тўлқин бунинг кемасини ҳам Жобир тарафидан қўйилган назоратчилар томонига сурib кетди. Назоратчи буни кўриш билан, келаётган кемадан Жобирни хабардор қилди. У ўз қайигига ўтириб, унга қарши бориб, Суҳайл кемасидаги одамларга қараб бирдан ўқ ота бошлади. Суҳайл ҳам уруш ва жанг бобида жуда эпчил эди. Бинобарин, у ҳам одамларнинг ҳалок бўлаётганини кўриб, Жобирга қарши жангга киаркан, кемалар ўртасида жанг бошланиб кетди. Жобир қанчалик зарб

урганига карамай, унинг барча зарбини Суҳайл рад этар эди. Бунинг зарбини ҳам **Жобир** ҳеч шикастланмай қайтарар эди. Иккиси ҳам ниҳоятда чапдаст ва эпчил бўлгани туфайли, бир-бирларига шикаст етказолмас эдилар. **Жобир** икки тарафнинг кучи баравар келиб, ўзининг ғолиб чиқишига кўзи етмагач, макр-хийлага кўл уриб, яланғоч ҳолда ўзини сувга ташлади ва хасм кемасининг остига кириб, тиф билан у кеманинг тагини теша бошлади. Тахтани ковлай-ковлай, кемага сув кирадиган қилиб каттакон ковак очди. Суҳайл ўз кемаси тагидан сув юқорига чиқаётганини кўриб, уни тўхтатиш учун кўп тадбиrlар кўрди-ю, аммо фойдаси бўлмади, кемага сув тўла-верди. Денгиз чуқур эди, сув тўлиши билан кема ҳам, ундан одамлар ҳам ғарқ бўла бошлади. Буни кўрган шахзода, жонидан кўлини ювиб, сув ичида ҳалок бўлар эканман, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Шу орада **Жобир** худди балиқни ютмоқчи бўлган наҳантга ўхшаб, унга томон сузиб борди-да, Азроил сингари уларнинг жонига қасд қилди. Кейин, сувга ғарқ бўлиб, ҳолдан тойган Суҳайлнинг кўлидан ушлаб, уни судраб, ўзининг қайиғига келтириб солди ва камандини бўшатиб, унинг оёқ-кўлларини маҳкам боғлаб қўйди. У, энди ўз иши билан шуғулланиб турганда шахзода Суҳайл ўзига келди. Шунда у ўзини гариб ва каманд билан қат-кат боғланган ҳолда кўрди. Адув-душман қўлида қатра сувдек ожиз ва нотавон бўлиб қолганига афсусланди.

Жобир унга қараб:

— Эй, менинг асирим, жанг жадалда бўш келмадинг,— деди.— Мен бу қайиқни сувга туширганимдан бери минглаб сенга ўхшаганларни сувда ўлдиридим. Лекин, уларнинг ҳеч бирида сенчалик журъат кўрмаган эдим. Ҳалос бўлишингга ҳам мана шу журъатинг сабабчи бўлди. Охири ўлиминг муқаррар бўлиб турганда, дengiz ичидан сузиб бориб, сени куткардим. Гарчи, дилим сени қатл этишга рағбат кўрсатмаса-да, сени қўйиб юборишга ҳам хоҳишим йўқ. Агар мен сени банддан озод қилиб юборсан, бир баҳтиёр шоҳнинг хизматига бориб кирасан. Шундан сўнг, сенинг тузоғ — домингдан ва интиқомингдан менга омонлик бўлмас. Сен бир кунмас-бир кун албатта бир чора топиб, мени ўлдириш тадбирини кўражаксан. Имоним комилки, сен банди бўлиб яшагандан кўра, ўлимингни аўло биласан.

Суҳайл изҳори ожизлигини ошкор этиб ёлворса ҳам, золим унинг жавобига майл қилмади. Кемасини ўз маскани томон ҳайдаб манзилга етди. Қаср бурчагида бир чоҳ бўлиб, баъзан бирорни ўзига банди қиласа, шу чоҳ ичига ташлаб қўяр ва у ердан қутулиб чиқиши мумкин эмас эди. У, Суҳайлнинг аъзойи баданидан арқонларни ечиб олиб, қўл-оёғига кишан солган

холда, уни чоҳ қаърига ташлади. Жобир кимни бу чоҳга ташласа, унга ҳар куни иккита нон ва бир човгум сув берар эди. Юқорида у шўх диллар бўлгани ҳолда, қўйида Суҳайл бедил ётар, аммо буларнинг иккиси ҳам бир-бировидан бехабар эди.

Шу аҳволда бу иккалови ёта турсин. Энди, сўзни уларнинг қавму қариндошлари ва ёр-дўстлари ҳақида эшигинг:

Жобир аввал, Мехрнинг қавми-қариндошини озод қилгани ҳолда, ўзини хафа қилиб олиб қолган, унинг одамлари жонидан ажраган киши сингари сув юзида елдек учиб кетган, кечакундуз демай ҳаракат қилиб, ўз кишварларига бориб етган ва ҳаммалари нибуфаргун либос кийиб, Мехр ҳақида мотам изҳор этган эдилар. Шоҳ Навдар ҳам Мехрнинг иштиёқида, балки жигаргўша фарзандининг фироқида азадорлар каби кўк кийиб олган, бир угина эмас, бутун одамлари ҳам шу хилда кўкка бурканган эдилар.

Булар чексиз мотам, денгизчалик андуҳ ва гирдоби ғам билан келгач, шоҳнинг бағри яраланиб қолди. У энди ўз кизи Мехрнинг тақдирни ҳақида суриштиаркан, унинг Жобир асираси бўлиб қолганини эшитиб, азаси яна чегарадан ошди, дарду ғамининг андозаси бўлмай қолди. Қайтиб келганлар, тақдир Мехрнинг бошига нима кун соглан бўлса, ҳаммасини бир-бир баён қилиб бердилар. Шоҳ яна андухга тўлиб, фифон чекди. Бу ғам-ғуссалар унинг жонига қасд этар, унга ёруғ жаҳон коронфи-ю, гўё иқболининг Мехри — қуёши ботгандек бўлди. У аччиқ-аччиқ йиғларкан, ўз-ўзига шундай деди:

«Бу каби аччиқ йиғидан менга нима фойда, жигаргўшам йўқолган экан, энди бағримни тиф билан пора-пора қилганим билан не наф? Ғаму ноладан ҳеч қандай умид йўқ. Энди, фойда келтириши мумкин бўлган бир чора топиш керак».

Нихоят, у кўлига қалам билан қофоз олиб, бутун бўлган воеа-ҳодисаларни бир хатга ёзди. Нима иш бўлган бўлса, барчасини чизиб, шоҳ Нуъмонга қараб жўнатди. У нома ичида шундай пинҳоний гаплар ҳам бор эди:

«Бу бўлган ишларнинг ҳаммаси яздоннинг қазосидир. Лекин, ҳақ таоло ғам ва бало берган, дард берган экан, унинг давосини ҳам берган. Бу ишнинг чораси энди интикомдан бошка нарса эмас, акс ҳолда, дунёда тирик юрмоқ ҳаромдир. Мехр менинг жонимнинг пайвандидир, аммо, у сенинг ҳам фарзандинг ҳисобидадир. У қиз душман илгига маҳбус экан, бу факат мен учунгина эмас, сен учун ҳам номусдир. Бунинг ягона тадбири шулким, иккаламиз қўшин тўплаб боришимиз лозим. Борди-ю, сен мамлакатингдан ташқарига чиқиши хоҳламасанг, азиз фарзандинг Суҳайл филдек зўр, шердек салобатли йигитдирки, унинг панжасидан юқоридаги иккита даҳшатли маҳлук ҳам забун бўлади. Балки, фалак шу ўйин-

ни кўрсатиш баҳонаси билан Мехрни Суҳайлнинг кўлига топширмоқчиидир! Бинобарин, Суҳайл ўз аскарларини соҳил билан бошлаб, сув ёқасидаги манзилга олиб бориб, Жобир турган жазирага қараб юрса ва Жобирга қарши уруш эълон қиласа экан! Мен ҳам бутун жангжў кишиларимни йифиб, ҳамма қурол-яроғларимни шайлаб, уларни кемаларга солиб, сув ичи билан ел каби учеб борсам. Мен сув тарафдан ҳужум килсан, Суҳайл куруқликдан уриб берса, бир неча кун орасида у золимни икки қўшин чамбарчас ўраб олишимиз мумкин-ку. Биз шунга қатъий бел боғласак, албатта, фалабага эришамиз ва у золимдан интиқомимизни оламиз. Мехрни ҳам тутқунликдан озод қиласиз. Агар сен бу мақсадга қўшилишни хоҳламасанг, бу ҳақда мени тез орада хабардор эт. Борди-ю, уруш машақкати ёлғиз ўзимнинг бошимга тушадиган бўлса, у пайтда бошқачароқ тадбир ахтаришга мажбурман...»

Шоҳ Нуъмон бу номани ўқигач, ҳангома бошқача бўлганини фаҳмлади, фалакнинг бу ситамидан бениҳоя ғамнок бўлиб, йиғлади. Ҳамда, шоҳ Нуъмон шу номадаги воқеадан ҳукм чиқазиб, сафарга чиқмиш шаҳзода Суҳайлнинг кемаси ҳам ўз мақсади сари етолмай, ўзга томонга адашиб кетганига ақли етиб қолди. Бирдан иккита муҳлиқ (ҳалокатли)ғам шоҳ Нуъмон бошига тушиб, мотам устига мотам кучайиб кетди. Лекин, асл ҳодиса нимаю, бу воқеаларнинг боиси ким эканлигини тушунолмасди. Ниҳоят, шоҳ Нуъмон: «Саёҳатга кетмиш Суҳайл чарх зулмидан овора бўлиб қолгани туфайли, унинг қаердалигидан асар ҳам йўқ ва бу ҳақда хеч ким хабар ҳам етказмайди» деган хуносага келди. У кўп ўйлагач, ақлига тўғри фикр келиб, ўқиган хатига тубандагича жавоб ёзди:

«Сен ўз номангда Мехрнинг бошига тушган кунни ёзган экансан. Уни ўқиркан, аламимдан бошимга тутун чиқиб кетди. Лекин, шу ондаёқ ўртанишдан, оҳ-воҳ қилиб ўтиришдан фойда йўқлигини тушундим. Аммо, сен: «Агар Жобирга қарши юриши қатъий истасанг, яхши. Бўлмаса, Суҳайл қўшин тортиб, яроғ-аслаҳалар билан қуролланиб, денгиз қирғоги бўйлаб борсин», дебсан. Суҳайл ҳакида бу каби муболага қилиб, менинг кўксимдаги доф устига яна доф солма. Аввал айт-чи, Суҳайлнинг ўзи қани? Суҳайл деб аталмиш йигитимиз қаерда? Шу ҳақда жавоб бер! Ахир, Суҳайл Сизнинг тарафингизга кетганига олти ой бўлди. Унинг шу пайтгача келмай, кечикиб қолганидан ниҳоятда ғамнок эдик. Демак, у ҳам сизникига етолмаган, энди бу ҳам бизни таҳликага солиб кўйди.

Яхшиси, сен қуруқликдан қўшин тортиб бориб, Жобир қаршисида осмонга етадиган баланд боргоҳ туз. Мен эса денгиз ичи билан кемада бориб, унга қарши қўшин тортаман. Шояд, шу можаро баҳонаси билан денгизда гавҳаримдан нишон топ-

сам. Уни топсам-төпмасам, сенга кўшилишиб, унга қарши курашишга ваъда бераман. Ахир, ҳақ таолодан бахшиш — муруват тилаб ҳаракат қиласак, у ҳароми билан урушда ғалабага эришиб, жазосини берсак ажаб эмас. Эни, унга қарши юрадиган кунимиз фалону, юриш қиласиган соатимиз фалон. Сен ҳам шу фикрга қатъий келишиб, шу ваъда қилинган фурсатда душманга қарши азм қиласанг экан!»

Шу юқоридаги мактубга шоҳ Нуъмон имзо чекиб, номани олиб борувчи кишини йўлга солди. Чопар ҳам етиб келиб, битикни шоҳ Навдар кўлига топширди. Навдар хатни очиб, кўз ташларкан, ундаги барча гапларни ўқиди, ваъда қилинган соатдан хабардор бўлди, худди ўша пайтга аскарни ҳам, курол-яроғни ҳам тайёрлади. Нуъмоннинг у тарафга юриши учун, муайян бир вакт белгиланди. Бинобарин, икки шоҳ шошилинч йўлга тушиб, бири денгиз ва бири қуруқлик билан кетдилар. Улар бир неча кунлаб соҳил ва денгизларни кечиб, йўлда учраган оғатлар билан курашиб, душман жойлашган ўрмонга яқин етдилар ва икки тарафда гилар ҳам ишни қандай бошлиш ҳакида ўйлаб қолдилар.

Навдарнинг ўрмонга етишига бир манзил колган бўлиб, ўрмон ичига кириш ғоятда мушкул эди. Шунда шоҳнинг юрагига: «Душман тўсатдан яширинча бир муюлишдан тўсиб чиқиб қолмасмикин!»— деган ваҳима тушди. У, аскарларини қулайроқ ва яқинроқдан олиб бориши учун ўрмон дарахтларини кестириб, йўл очишга қарор қилди.

Лекин у чангалзорда ов килиш учун буғи ва марал (урғочи кийик) лар кўп эди. Шоҳ овга ғоятда ишқибоз ва у билан жуда кўп шуғулланган бўлиб, ҳар қадамда ов учрар эди-ю, аммо, шоҳ аскарларни бошқариш билан овора эди. Сайд(ов) дуч келганда ўзини кўрмаганга солар, уни кўришдан ўзини асрар эди. Ногаҳон бир гулранг ширкор (ов) шоҳнинг қаршисидан ўтиб қолди. Шунда у, беихтиёр овнинг орқасидан югуриб, ўқ отиш тараддудига тушди. Сайд эса, чангалзор ичига кириб, қочиб қолиш учун шошилар, аммо йўл тор ва дарахтлар ниҳоятда бир-бирига чирмациб кетган эди. Шоҳ унинг орқасидан чопмади, зеро ўқ отишга мажоли ҳам йўқ эди. Охири, ҳаяжон ичига уни ота бошлади-ю, лекин отган ўқлари, изтироби натижасида хато кетди. У шу ўнг келмаган овдан ёмон хулоса чиқазиб, эс-хушини йўқотиб қўйди. Кейин, у овни кўлга киритиш учун шундай қизишиб кетдики, ўз душманини билкулли эсдан чиқазиб юборди. Шу хilda ов кетидан ўрмон ичкарисига кириб кетиб, душманининг аскарлари турган жойга бориб етганини билмай қолди. Жобир бир пастқам жойга жанг-жадал пайтида девдек курашадиган ботирлардан бирмунучасини қўйган эди. Улар бу ердан кимни тутсалар, Жобир-

нинг ҳузурига олиб боришилари керак эди. Улар карасалар, бир буғи қочиб келяпти, орқасидан эса, бир отлиғ жадал билан қувяпти. Улар отга сувори бўлиб, уни пошналари билан ниқтаб, тезда овчига етдилар ва уни зўрлаб отдан туширилар. Ниҳоят, овни тутиш учун югуриб кетаётган бу сайёднинг ўзи ҳаш-паш дегунча бошқа сайёдларга сайд бўлиб қолди!

Агар шоҳ шоҳлик қилишни истар экан, ўз кўшинидан ажрамаслиги керак! Шоҳ ўз кўшинлари билан шоҳ, агар кўшини бўлмаса, у шоҳ эмасdir. Шоҳнинг аскари бўлса, у истаган жойини фатҳ этиб — ғалаба қозонади. Аммо бир киши Рустам бўлса ҳам — бир киши, холос. Асал ариси ҳам шоҳлик қоидасига амал қилиб, бир жойда кўшинсиз юрмайди ҳам, турмайди ҳам. Оқу қорани кўриш учун ёлғиз учадиган бўлса, оддий асалари билан шоҳнинг орасида не фарқ қолади? Шатранж (шахмат) шоҳи сипохларидан ажраб қолса, қани айтинг-чи, бу шоҳни шоҳ деб хисоблаб бўладими?

Шу йўсинда ёлғиз қолган Навдар шоҳ душманга асир бўлгач, устидаги бутун кийимларини бир-бир ечиб олдилар. Унинг аҳволу қиёфасига назар солиб, Навдар шоҳ эканини ҳам билдилар. Улардан биттаси шу онда югуриб бориб, баҳт кулиб боққани ҳақида Жобирга хушхабар етказди. «Шундай ажойиб иқбол юз очдики, кутилмагандан катта бир ов тузогингга илиниб, сенга широр бўлди», дедилар. У бу хабарни әшитаркан, шукронаси учун тангрига сажда қилди ва айтди:

«Ҳеч нарсани кутмай, унинг кўзини боғлаб, кемага согланча олиб келиб, қасрга қаманг ва у хонанинг эшигини маҳкам бекитиб кўйинг! Бу ишни шу даражада пинҳоний бажарингки, ҳеч ким фаҳмламасин. Уй эшигини кўриқлаш ишини фалончига топширинг-да, тезда мени бундан хабардор қилинг!»

Шоҳни у айтилган хонага олиб келиб тикдилар ва Жобир бу ҳақда нима деган бўлса, ҳаммасини бажо айладилар. На шоҳ бу ер қаср эканини билди ва на бу ерга қамалган Навдар шоҳ эканидан бирор хабар топди.

Навдарнинг иши шу тарзда бўлди, аммо шоҳ Нуъмон ҳали ҳам сув ичида эди. Буларнинг мўлжалига икки кун колганда, яна бўрон туриб, сувни бетинч қилиб юборди. Тўлқинлар шундай осмонга туташиб кетар, янги ой эса худди кемадек катта бўлиб кўринар эди. Шоҳ Нуъмоннинг ҳаётига тўлқиндан катта хавф тушиб, у ҳам ўз жонидан умидини узиб кўйди. Бу тўфон натижасида сафар аҳлининг кўпчилиги талафотга учради ва кемаларни тўлқин ҳар томонга тўзғитиб юборди. Гарчи Нуъмон учун кўпгина даҳшат юз берган бўлса ҳам, аммо тўфондан шикастланмади. Ниҳоят, бунинг кемаси ҳам ўғлининг кемаси борган жойга бориб қолди.

Дийдабон — назоратчилар бу ҳақда ҳам Жобирга хабар килдилар. Жобир булар тарафига ҳам етиб борди ва бунинг садамларининг кўпчилигида ҳаёт асари қолмаганини кўрди. Тирик қолганларидан суриштириб, уларнинг бошига қандай аҳвол тушганини билиб олди. Уларни олдига солиб ҳайдаб, юқорида зикр қилинган ўз жазирасига олиб келди. Улар хушсиз ҳолатдаги шоҳни чиқазиб, бошқа мол-ҳолу қурол-яроғларни кемадан бўшатди. Шоҳ шундай бемор ва беҳол эдики, уни кемадан чиқазган одам кимлигини ҳам фаҳмламади. У шоҳни ажратиб, бир ҳоли жойга ёлғиз қўйди ва бошқа бир зинданга караб жўнатди. Шоҳ у чоҳда доим ўз жонидан ваҳимага тушар, аммо ҳеч кимнинг бундан хабари йўқ эди. Сўнгра Жобир қолган кишиларни яна ўз кемасига тўшириб, уларга тубандаги гапларни айтди:

«Агар сизга жон керак бўлса, қайтиб кетингиз, кўнглингиз каерни хоҳласа, ўша ерга борингиз. Лекин биронтангизнинг бўғда қолганингизни билсан, тирик қўймайман», деб писанда килди. Бу одамлар бошларини олиб кетдилар, уларнинг кўзлари тўла ёшу юраклари тўла ғам-андух эди.

Шоҳ Навдарнинг аскарлари ҳам кутилмаганда бошларига нима иш тушганини фаҳмлаб қолдилар. Улар бир неча марта мажлис тузиб, аҳволни муҳокама қилиб кўрдилар. Аммо, шоҳсиз ҳеч қандай хуносага келолмадилар. Бинобарин, булар ҳам ҳеч қандай чора тополмай, ҳаммалари хафаланган ҳолда бирдан жўнадилар. Толеи ёр бўлмиш йўлтўсар Жобир эса, туну кун ўз боғида базм ва айш-ишрат қиласр эди. У ҳар бир қадаҳни Мехр ёди билан ичарди, аммо ҳеч қачон унинг юзига боколмас эди. У, ўз муродига етолмагани учун унинг ёди билан бода ўрнига қон ютар эди.

Мехр эса, гул сингари ёқасини чок қилиб, нибуфарзор оралаб ғамнок кезар эди. У кўзларидан дарё-дарё ёш тўқар, нибуфарга ўхшаб кўк кийиниб олган эди. Юзига тарсаки ураверганидан, гулистонида нибуфарлар очилиб кетди. Айриликдан фориғ бўлишни истаб, ҳам у балодан кутулишни йўлаб, кечалари кўзини юммас, куни бўйи чора ахтариб, тополмас эди. У, чоҳ ичида бир банди борлигини, у ғаму андуҳ билан жони азобланётганлигини билган эди. Мехр йўлаб-йўлаб: «Ўша бандини амаллаб ҳоҳдан кутқарсан-да, зорзор йиғлаб, унга ёлбориб, уни Сухайлни бошлаб келиш учун жўнатсан ва унга ҳожатимни пинҳоний баён этсан. Шояд у аҳволимни тушуниб, мени халос қилиш учун у тарафга борса!»— деб хаёл сурар эди. Шу каби андешалар билан иккита дилдор канизагини ёнига олган ҳолда яширинча қоронги уй орқали аста-секин зиндан бошига келди. Ва:

— Эй, дард ва машаққатнинг асири! Мен ҳам сен каби

бир бечораман ва сенга ўхшаган асиру нотавонман. Сени халос қилиш учун жонимни аямай ҳаракат қилиб зинданда чиқазсам, мен нимани айтсан қабул қиласанми, қаёнга боргин десам борасанми?— деб нидо қилди.

Бу зинданга ётган одам Суҳайлнинг ўзи эди-ю, лекин ниҳоятда заифлашиб, ҳоли ҳароб бўлган эди. Унинг шу каби аянч ахволга тушувига бир тарафдан ўзининг баҳтсизликка учрагани сабаб бўлса, иккинчидан, гулчехра Мехрнинг фурқати ва ундан ажраб қолганлиги эди. Мехрнинг бу хитобини эшитаркан, Суҳайлнинг изтироби ундан баттар ошди. У ўз ҳаяжонини зўрға тўхтатиб, нозанинга тубандагича сўз қотди:

«Эй, инсон қиёфали фаришта! Сен менинг ўлган танимга тоза ҳаёт бердинг. Сен менга шунчалик лутф-марҳамат қиласидиган бўлсанг, қандай хизмат буюрсанг, то танимда жоним борича ҳаракат қилиб, мумкин қадар буйруғингни адо этгумдир».

Мехр бу розиликни эшлиши билан чохга арқон ташлади, ўйқ, арқон эмас, икки ўрим сочини ташлади. Нотавон Суҳайл у чилвир сочни маҳкам ушлаб олди, Мехр ёнидаги икки маҳваш ҳам бир бўлиб уни тортиб олдилар. Сўнгра қоронғи уйга олиб кирдилар ва Мехр унга яширинча кўп меҳрибончиликлар қилди ва уни занжиру бандлардан бўшатди. Шунда у ғамгин бечора зор-зор йиғлаб, ер ўпаркан: «Эй малак сиймо, ҳукминг нимади? Мени бир оз ундан хабардор қил!»— деб ёлворди. Мехр ўз афсонасини ҳикоя қилиш билан, бошига тушмиш ҳамма воқеани бир-бир баён айлади. Отаси, мамлакати ва унинг баланд мансабу салтанати, ўз пардаси (номуси) нинг Суҳайл билан боғлаганлигини, яъни, унга унаштирилганлигини бошдан-оёқ тасвирлаб берди. Шунингдек, денгиз тўлқини туфайли фалокат юз бериб, нотавон ҳолда бу ерга асири бўлиб қолганини ҳам сўзлади. Бу ерда ноиложликдан ўтиргани борми, Жобир илгидан омонлигининг сабаби борми, ҳаммасини зикр этди. Буларни эшитаркан, бечора Суҳайлнинг нотавонлиги ортиб, лаҳза-лаҳза ўзини йўқотар эди. Гўзал Мехр ўз сўзини тубандагича тутатди:

«Мени бу ердаги асириликдан, Суҳайлдан ўзга ҳеч ким, ҳеч қандай чора билан кутқазиб қололмайди. Эй, дарманд, овора киши, сенга менинг сўзим шуки, сен бир чора топиб, денгиз таҳликасидан эсон-омон ўтиб, Яман ўлкасига қараб равона бўлсанг ва тез ҳаракат қилиб суръат билан йўл босиб бориб, бу ҳол-ахволимни Суҳайлга арз қилсанг экан! Лекин бу гаплар ҳозирча сир тутилсин. Сени бу уйда бир неча кун асрасак, сен аввал бу ишни ҳеч кимга билдирамай, яхшилаб ўйлаб кўрсанг-да, маъқул бўлса, онт ичиб бизни

ишонтиранг экан! Ахир, мен бечора балога дучору **Жобир** илгига асир ва мубтало бўлдим! У, йироқдан менга кўзи тушиши билан ерга йиқилиб, гўё хасдек ётиб қолади. Қачон кўришни орзу қиласа, менга рўпара бўлиш билан йиқила-веради. Бу ерда менинг фақат умрим ўтятти, холос. **Жобир** билан бундан бошқа ҳеч қандай мулоқот ва муносабатда бўлмадим, вассалом!»— деди.

Бу гапларни эшитгач, зор ва ҳазин Суҳайлнинг хотири андак таскин топди. Мехрнинг сўзлари сидқидилдан экан-лигини тушунди-ю, аммо, ўзини босиб туролмай, юрагидан оҳ тортиб юборди ва ўзини дилбарининг оёғи тагига ташлади. У фарёд чекиб, беҳуш бўлиб йиқилган эди. Бу ҳолат Мехрни ҳам ҳайратга солиб, сархуш қилиб қўйди. Кейин унинг аҳволи-ни билмоқчи бўлиб синчилаб қараса, бу худди Суҳайлнинг ўзи! У ҳам ўлгудек нола қилиб, эс-хушини йўқотди ва йиқилди. Буларнинг тепаларида икки канизак йиглаб, қуёшга ўхшаган бошларини кўтарар эдилар. Нихоят, очик фикрли Мехр ўзига келиб: «Фитнанинг қаноти юлинди», деди ва уни то жаҳонни коронгулик босгунча ўша коронги уйга камаб қўйди. Суҳайл шунчалик беҳол бўлган эдики, фақат кечасигина ўзига келди. Кейин бир-бири билан худди жон билан жисмдек ва ёки сарв билан печак гулдек чирманиб кетдилар. Суҳайл шу хона-да неча кун турган бўлса, сарв гулрух уни шу тарзда меҳмон килди. У, нимжон жисмига қувват кирсин, деб Суҳайлга таом билан шарбат берар эди.

Жобир эса Мехрнинг ҳажрида сабр қилишдан ўзга чораси йўқлигини яхши биларди. Шу воқеадан икки-уч кун ўтар-утмас, ҳеч сирдан хабари йўқ Жобир хотиржамлик билан боғни томоша қилиб юаркан, тўсатдан, худди тўнғизга таш-ланмоқчи бўлган шердай, қаршисидан Суҳайл ботир чиқиб қолди. Ва у Жобирга қараб: «Ким макр билан иш тутиб паҳлавонлик қилдим, деса хато қиласи. Эл кемасини хийла билан тешиб, сувга гарк қилиш ва кишининг жони қолмаган пайтда уни боғлаб қўйиш, бу, номарднинг иши. Сен агар ўз итлигингни кўрсатган экансан, мен сенга йигитлигимни кўрсатаман!»— деди-ю, ҳасмга қараб ташланди. Душман эса ҳайратидан бетоб ва бемажол бўлиб қолди. Кейин олишмоқ-қа ҳаракат қиласа ҳам, лекин Суҳайл омон бермай, уни кў-тариб ерга урди ва тезда қўлларини буни у боғлаган арқон билан чамбарчас боғлаб ташлади. Ва шу ондаёқ уни ҳалиги чоҳга ташлаб қўйди. Щунинг учун ҳам ақлли ва фаҳм-фаро-сатли кишилар:

«Кимки бирорвга чоҳ қазиса, у чоҳга албатта ўзи йиқилади», дейдилар.

Сұхайлга шу хилда ғалаба ёр бўлгач, Мехрнинг тўй-томошасини қилиш ишига бел боғлади. Бу орада Жобирнинг бутун дафиналари ва олам-олам хазиналари ҳам унинг қўлига кирди. Бу воқеадан Жобирнинг барча одамлари эзилиб-сарафканда бўлдилар. Сұхайл шоҳлик топиб, қолган барчаси кулга айланди. Сўнгра, бу муродига етмиш, давлатманд одам айшишрат ва шодлик базмини тузиб, қўлига шоҳона қадаҳ олиб, тубандагича фармон берди:

«Жобир кимнинг оёқ-қўлини боғлаб, қамаб қўйган бўлса, мен уларнинг барчасини озод қилдим. У бандаларни ҳузуримга келтиринг, қадаҳда май тутиб, уларни шод қиласин!»— деди.

Шундан сўнг боғ ичидаги базму зиёфат бўлаётган жойга иккита бандини олиб келдилар. Буларнинг бири Навдару яна бири Нуъмон шоҳ эди, бу янглиғ қиссага кимнинг гумони бўлиши мумкин. Бу пайтдаги аҳволни қандай шарҳлайн? Ва буни бирор билан иккиси фарзанд, васл-дийдор или билан пайванд этилдилар. Улар йиғи-сиғи билан кўришдилар ва ўтириб, бир-бирлари билан ҳол-аҳвол сўрашдилар. Ниҳоят, ҳамма воқеа маълум бўлди. Улар ҳайрат ва ҳаяжонга тўлган ҳолда худога шукрлар қилдилар. Иккала шоҳ мол-мулкларини, тож-тахтларини Сұхайлга тақдим этиб, ўзлари худо йўлига кириб, тоат-ибодатга берилдилар. Бутун эл-улус эса бу иш учун Мехр билан Сұхайлга миннатдорчилик изҳор этдилар ва ташаккур билдирилар. Шундай килиб, фалакнинг гардиши билан Сұхайл ва Мехр бир-бирларининг висолларига етдилар.

Бу Мехр деганимиз осмоннинг ердаги қуёши бўлиб, нилуфарзорда жилваланар эди. Унинг тўни ҳам, кўйлаги ҳам нилуфар рангидан бўлгани каби, ёрининг уст-боши ҳам шу рангда эди. Нилуфар ранги киши табъигагина ёқимли эмас, ҳатто осмондаги меҳр мунирнинг либоси ҳам шу рангдадир. Ҳар қандай паричехра маҳвашнинг либоси мовий рангда бўлса, у дилкашdir. Осмоннинг гулрухи бўлмиш меҳр-қуёшнинг нилуфарваш либоси ҳам мовийdir.

Шу ерда ровий ўз афсонасини тугатаркан, парда соҳиби ҳам ўзининг мовий пардасини кўтарди. Шоҳ Баҳром, лутфмарҳамат айлаб, мусофири эҳсон ёмғири билан кўкартириди. У, ровийнинг хизмати учун кутилгандан ортиқ ҳақ бергач, кўзига уйқу осойишталик бағишилади.

XXX

*Пайшанба куни Баҳромнинг сандалосо (жигар ранг)
хилъат билан сандал ҳидли гулшанда ором олиб,
сандал бўйли сарвқомат билан сандал исли бода
ичгани ва у сандаллар лахлахасидан (ифоридан)
димоги муаттар бўлиб, кўзи уйқу талаб этгани*

Пайшанба куни чархфалак субҳ маҳалда кўк юзига сандал ҳидини уфурди. Насим сандал каби ҳид тарқатиб, кўк димогини атрга буркади. Натижада, сандал ҳидига ўхшаган атр шарофатидан туи мижози ўзгариб; коронғиликдан кутулди. Шоҳ ҳам барча либосларини сандалий ранг қилиб, сандаллосо уй ичига қадам қўйди. Осмон сандали ерга соя соглан пайтда, осмонга сандал ёғочидан пиллапоя қилингандек бўлди. Сандал бўйли сарвқомат гўзал ҳам қатма-қат сандалгун либос билан ҳозир бўлди. Унинг сандал тусли кийимларидан теварак-атрофга ажойиб сандал ҳиди тараалар эди. Шунингдек, базмдаги ўтга сандал тараашлари ёқилганлиги ва кофур моддаси ташланганлиги туфайли, ҳаммаёқни буларнинг хушбўй хидлари қоплаган эди. Ниҳоят, қадаҳлар айланга бошлагач, кечак ичишган майнинг бош оғриғи ҳам тарқалди.

Зеро, соқий, дардисар — бош оғриғини даф этиш учун майга сандалнинг қизил шарбатини омиҳта қилган эди. Ниҳоят, сандал боғининг хуршиди ботиб, тун зори оламга қора канотини ёзди. Кеча мушк рангли қора чодирини ёйгач, осмон сандали унга юлдузларни ёйиб ташлади. Шу пайт гулчехра нозанин сандал курсиси ёнидан туриб, худди куёш сандали сингари юзини яширди, яъни ўзини ичкарига олди. Яна бахтиёр шоҳ, ухлаш олдидан, афсона талаб қилди. Ходимлар шундай сайёҳни олиб кирдилар, у сайёҳ эмас, денгиз ичидаги маллоҳ — кемачини эслатар эди. У, тун бўйи афсона айтиши, балки ғойибдан ҳам хабар бериши керак эди. Нуктагўй аввал дуога кўл очиб, сўнгра сандал каби хушбўй нафас билан:

«То осмон чархи ўз ўқи атрофида айланар ва бошқа юлдузлар ҳам харакатдан тўхтамас экан, тахт-салтанатинг кўйдан баланду, минган отинг юлдузлардан ҳам югурдак бўлсин!»— деди.

XXXI

Олтинчи иқлим йўлидан келтирилган мусоғирнинг сўз санҷати

Мусоғир юкоридаги дурларни нисор қилишдан фориғ бўлгач, тубандаги ҳикояни айтиб берди:

Боҳтар деган диёрдан Ховарга қараб икки киши сафар қилди. Уларнинг бири биёбонларни кезадиган Муқбил бўлиб, иккинчиси дарёларда сайр қиласиган Мудбир эди. Бу иккаласидек йўловчини кўхна дунё куруқликда ҳам, сувда ҳам кўрмаган бўлса керак. Озода Муқбил бахтиёр одам бўлиб, иқбол унинг пешонасини ярқиратган эди. Лекин Мудбир

эса қаёнга бормасин, юзига пасткашликнинг ғубори қўнгани қўнган эди.

Йўлда гоятда хавфли бир водий бўлиб, хабардор кишилар у ердан зинҳор ўтмас эдилар. Унинг сабзазори ҳам, боғи ҳам тикан билан шўраю суви ҳам, тупроғи ҳам нафт (нефть) билан гугуртга буланчиқ эди. У ерни тутун ва қўланса хид босиб ётар, бу ғуборотлар Исо пайғамбарнинг ҳаётбахш нафасини ҳам заҳарлайдиган даражада эди. Унинг ели ўтолов бўлиб, кишига тегадиган бўлса куйдириб, кулинни соvuради. У ерга жониворларнинг кириши учун имкон йўқ, агар жониворнинг ўзи кирса, жони чиқиб кетарди. Эл бунинг отини «Водийи ҳамим» (Қайноқ водий) деб атайдики, водийнинг табиати бу номнинг тўғрилигини исботлаб туради. Мана шу юқоридаги икки киши йўлни билмаганлари туфайли, шу водийга ҳамроҳ бўлиб кириб қолдилар. Улар бу водийнинг йўл азобини ва бало даштининг уқубатини кўрдилар. Лекин, бу азоб-уқубатнинг чегараси бўлмаганига қарамай, буни кечиб ўтмоқдан ўзга чора йўқ эди. Ҳар бало юз берса ҳам сабртаҳаммул айлаб, даштга таваккал қилиб кириб боравердилар. Ҳаво исиб, ҳарорат ҳаммаёқни куйдира бошлади. Бунга чидамаган номард Мудбир оғзига келганни вайсай бошлади:

«Бу қандай ҳаво бўлди?— дер эди у.— Буни бир ёқлик қилиш керак бўлади». Бир оз туриб эса: «Сув ясаш қийин — душвор ишми?»— дерди. Унинг ҳар бир сўзида тангрига эътиroz қилишдан ўзга маъно йўқ эди. Чунки у оёқ оғришдан нолиб, таъна тошини ҳамроҳига отди: «Мен нотавон хастага сен каби ҳамроҳнинг бўлганидан бўлмагани яхши эди. Сен билан ёмон соатда кўришган эканман, мана шу ёмонликнинг касофатидан ҳозирги оғир кунлар бошимизга тушди», деди. Муқбил ибодат билан шуғулланар, унинг дуо ва тасбихлари тангри даргоҳида мақбул эди. Бунинг гаплари Мудбирга бир насиҳатдан иборат эдию, аммо бу насиҳатлар унга кор қилмас, фойда бермас эди. Куйдирувчи — жазирама даштни кечиб ўтгунча Муқбил шу каби кўп азоб-уқубат чекди. Бу даштдан чиқиб, ундан узоклашгач, дарду ғам денгизи ҳам орқада қолди.

Муқбил ўз ҳамроҳидан жуда батанг бўлган эди, бинобарин, у билан ажрашиш фикрига тушди. Ундан кўрган азоб-уқубатларини санаб: «Шу нуқсонлар ўртамизга айрилиқ соладиган бўлди», деди. Мудбир эса яхшиликлар қилишга ваъда бериб, ўзидан ўтган гуноҳларига тавба қилиб, айрилмайлик, деб ёлворди. У бошларини ерга қўйиб, ўзининг ёмон феълларини ташлашга астойдил сўз берди. Унинг тавбаю узрхонликларини эшитгач, Муқбил ишониб, илтимосини қабул қилди ва бунинг

яна ёмонлик қилажагини кўнглидан чиқазиб юборди. Аммо, у ёлғончи ўзининг ваъдаларини унутиб қўйди.

Сув қирғоғига яқин етаркан, денгизда сон-саноқсиз кемалар кўринди. Соҳилниҳатариб, кема эгасини топдилар ҳамда ҳар бирлари ўзлари учун кема ҳаки тўлаб, кемага киришга ижозат олдилар. Маллоҳ — кемачи уларга икки кишилик бир сандал-қайиқча тайин қилди. Бу қайиқни ўз ихтиёрларига олгач, унинг арқонини бир катта кемага боғладилар. Шундан кейин денгиз ичига қараб равона бўлдилар.

Бир кечада кема бир тарафга қараб борар эди. Кема ҳайдовчилар борган сайин суръатни оширас, кемалар тезликда худди куш каби учар эди. Яна Мудбирнинг эски одати кўзиб, ҳар хил маза-бемаза гаплар айти бошлади. Шериги саодат эгаси бўлиб, эртаю кеч тасбих ва ибодат билан машғул бўлар ва буни ҳам беҳуда гаплардан қайтарар, лекин Мудбирга эса, бу насиҳатлар таъсир этмас эди. У қайта-қайта куфрга кетар, динсизлардек шаккоклик қилас, гап-сўзидан худди тентакликнинг ҳиди келар эди. Шу пайт денгиз устида бўрон кўзғалиб, кемадаги одамларни ташвишга солиб қўйди. Бу воқеани кўргач, Мудбир тангрига хитобан: «Сенинг ишларингда ҳеч қандай тартиб ба ишонарли нарса йўқ. Даётук кумларингда қанчадан-қанча куйдириш-ёндириш бўлгани каби, денгиз ва ундаги мавжларда ҳовлиқишиш-тўлқинланиш; аввалгина сустлик бўлса, бунисида ҳаддан ошиқ чегарадан чиқиш. Бу аҳволлар одамларнинг эс-хушини олиб қўйди-ку», каби таъналарни қилиб, ўринсиз валдирап эди. Бунинг шум нафаси касофатидан денгиз чайқалиб, ҳалокатли тўлқин ҳосил бўлди. Денгизда шундай қиёмат юз бердики, сувда бўлмиш пуртанинг чўққиси осмонга бориб тегди. Бу тўфоннинг келтирган бахтсизлиги натижасида ҳар кимнинг кемаси ҳар ёнга тўзғиб кетди. Тўлқиннинг шиддатидан қайиҷчанинг кемага боғланган арқони узилиб, кемадаги юклар ва асбоб-ускуналар ҳам ағдарилди. Кемаларнинг бир қисми омон қолган бўлса ҳам, кўпчилиги денгизга фарқ бўлиб кетди. Колган кемалар ҳам ҳар ёнга тўзиб кетган, ҳеч ким хотиржам эмас, барча хавф-хатарда эди. Бу икки кишининг қайиги шиддат билан ҳаракатланар, қайиқ ичиди эса Мудбирнинг аҳволи хароб эди. Муқбил дуо ўқиб, худога тазарру қилас, тангридан ёрлик тилар эди. Денгизда шунчалик оғат бўлгани устига-устак, бахтсиз шеригининг ярамаслигини айтмайсизми. Муқбилнинг дуоси бекор кетмай, денгиздаги ҳалокатли тўлқин тўхтади: шамол тиниб, денгиз таскин топди. Қайиқ ҳам сув юзида оҳиста юра бошлади. Денгизда юзлаб хавф-хатар юз берганда ҳам, Муқбил ўзини тангри казосига топшириб турди.

Шундай ахволда кетар экан, озода Муқбил денгизда бир қора нарсани кўриб қолди. Унинг ранги кўқ осмон сингари бўлиб, кўриниши ва думалоқлиги ҳам худди чархи минони эслатар эди. Мана шу кўринган қора нарса томонидан бир шамол эсиб, худди кишига жон бағишлайдиган ҳид таратди. Унинг ҳиди муэттарликда сандални эслатар, бу елда худди Масиҳнинг ҳаётбахш нафаси бордек эди. Димоги толикқан Муқбил ҳам денгизнинг бу исидан бир нафас ҳузур қилди. У бунинг шукронаси учун тангрига сажда қилгач, филҳол қайифини у томонга қараб суриб кетди.

Киши қайифини иқбол ели сари сурар экан, унинг бир онда манзилга етиши ажабланарлик эмас. У, худди бир азим дараҳтга ўхшаган бўлиб, ранги ва баландлиги эса фалак тимсолида эди. У дараҳт сандални эслатар, баргининг кўзгулари эса сайқаллангандек гўзал эди. Кимки бу дараҳтнинг япроғидаги кўзгуга назар соларкан, унда баҳт акс этганининг шоҳиди бўларди. Баландлиги кўккача бориб етган бу дараҳтнинг барглари денгизга соя солиб турар, сояси туфайли сув ҳам анбар ранг бўлиб, киши димогига сандал исидек урилар эди. Сув юзида қанча куруқ ер бўлса, бу дараҳт шу ернинг ҳаммасини босиб ётар эди. Унинг танасида бир катта ковак бўлиб, шу ковак ичида соф ва ҳаддан зиёда тиник бир чашма бор эди. Сувининг кўриниши эритилган кумушдек ва жўш уриб турган симобдек сермавж эди. Унинг ғулғул қилиб қайнаб чиқиши худди денгиздаги одамларнинг ишига кулаётгандек бўлиб, денгизга ҳам ғулғул қилиб қуйилар эди. Бу икки ситамдийда шу ерга етгач, бир нафас ором олишга қарор қилдилар.

Дараҳтнинг чакалантган бир жойи бор экан, доно Муқбил шу ерга чиқиб, қайифининг арқонини маҳкам боғлади ва тезда дараҳтнинг ковагига кирди. У, ковакдаги чашмага қарапкан, чашманинг бошида бир тош бўлиб, унинг юзига хатлар ёзилганини кўрди. Шу пайт Мудбир ҳам ҳовлиқанча ковакка кириб, ҳаяжон билан сув ича бошлади. Тош юзидағи ажойиб хатлар санъаткорона ўйиб ёзилган эди. Бу битикларни Муқбил ҳам, Мудбир ҳам ўқидилар. Гўзал хатларнинг мазмуни тубандагича эди:

«Қайси киши бу манзилга келиб, бу гаройибни томоша килар экан, шуни унутмасинки, у симиё бўлиб, ақл наздида фалати кўринади. Аслида бу дараҳтнинг лақаби «сандали симиё»dir. Бу, эл-улус тафаккур қилганидан ажиброк бир нарсадир. Хоҳ содик ростгўй ва хоҳ косиб ёлғончи, кимки бу ерга келиб, шу сувдан ичишни хоҳлаб қолса, сувдан ичган замон очлик ва ташналиги даф бўлади. Ҳалол яхши одам бу сувни ичгач, бир ойгача хурсанд бўлиб юради ва ейиш-

ичишга эҳтиёжи бўлмайди. Лекин ёмон ёлғончи одам эса, уч кун ўтар-ўтмас қорни очиб, еб-ичишга зарурат кўради. Бу чашма сувидан баҳраманд бўлган одамнинг тилига ногаҳон бир ёлғон гап келиб қолса, қорни бирдан ёрилиб, ўша онда ҳалок бўлғусидир. Ичилган сувнинг хосияти шу хилда бўлгани каби, у чашмага киришнинг хосияти ҳам ажойибдир. Масалан, бу ковакка ёлғончи кирса, вужуди куйиб, танасидаги хом жойи пишади; ростгўй кирса-чи, унинг ҳеч ери куймайди, худди сувини ичганда курсанд бўлгани каби шодликка муяссар бўлади. Лекин ким ғусл қилиб-чўмилмоқчи бўлса, кўзини юмиши, қулок-бурнини ушлаб шўнгиши шарт. Шўнғиганда нимани кўрган бўлса, сувдан чиққандан сўнг, уни ҳеч кимга айтмаслиги керак. У сувда бир чўмилган одамнинг кўрган сирлари, уни яна чўмилишга йўл қўймайди. Масалан, ким шу сувга бутун вужуди билан шўнгимоқчи бўлса, сув пастланаб, бундай шўнгишга тўскинлик қиласди».

Ростгўй билан ёлғончи бу хатни ўқигач, ёлғончидаги ўзини синаш ҳаваси туғилиб қолди. Бир-икки қултум у сувдан ичиб, ёлғон, ёмон ва беҳуда гаплар гапиришни тарқ этмоқчи бўлди. Аммо бу одатни ташлаш унга амримаҳол эди, ахир, унинг табиати ва мизожи шу хислат билан йўғрилган эди-да. Ичаркан, бирдан очлик ва куйиш бошланганлиги унинг тубандаги ибораларидан сезилиб қолди:

«Энди ёлғон гапирмайман, агар гапирсам, ўлимимга розиман!»— деб бу сувдан ичди-ю, ҳаётини шу чашмага бағишлиди у.

Ростгўй эса, қудратли тангрига шукур қилиш нияти билан кўл-бетини юваб, таҳорат олди. Сўнгра, у ҳаёт зулолидан ичди, ичди-ю, аммо унинг ўтида куймади. Мудбир эса, у сувга тушиб, кир-чир жойларини юваб тозалаш ниятида ялангоч бўлиб, энди қўлини урган эди, қайнок сув бирдан қўлини куйдирди. Лекин, содик-ростгўй Муқбил белига лунги боғлаб, худди дарёга қайиқ тушгандай у сувга тушди. Йўлдоши Мудбир эса, унинг тепасида термилиб қараб туар эди. Шунда Муқбил чўмилиш учун бошини сувга тиқди ва бошини кўтаргач, сувга қарапкан, бу чашмадан чиқаётган нарса сув эмаслигини фаҳмлади. Бу бир ҳовуз бўлиб, унинг ичи тўла лаб-балаб зулол сув каби эди. Ҳовузнинг тошлари ярақон (сариг касали) рангida — сандалгун бўлиб, тоза ва текис йўнилган эди. Ҳовуз атрофи гулзор ва у жаннатдаги Эрам боғини эслатарди. Унинг олдида ҳарамдек бир пок жой кўзга ташланарди. Ҳовуздан чиқиш учун оёқ босаркан, бир неча сарвқомат, оқбадан нозанинларни кўрди. Улар эпчиллик билан бунинг хузурига келиб, танасини артиш учун, покиза пўта-сочикларни унга тутдилар ва яна ҳарир ҳулла-либослар келтирдиларки,

уларнинг хаммаси шинам, чиройли ва кишига ярашикли эди. Буларни хожага хизматкорларча тақдим этдилар ва унинг баданларини артиб қуритдилар. Унга кийдирилган саруполарнинг барчаси сандал рангу сандал исли эди. Унинг бошига салла ҳам ўратдилар, у ҳам сандал каби хушбўй эди. Кийинибтараниб, ораста бўлгач, уни сандал қасрига бошлаб бордилар. Бу сипоришлар хожанинг жонига қувват, руҳига шодлик бағишлигани каби, уни ҳайрон ва маҳлиё қилиб қўйган эди. У, бундай кўзини очиб атрофга назар солса, ўзининг бошқа оламда эканлигини хис қилди. Кейин, уни бир қаср ичиға олиб кирдилар, у шундай ҳайрат ичиди эдик, ўзининг на масти ва на ҳушёр эканини билмас эди. Бу кирган қасрининг равоқлари осмон каби баланд бўлиб, умр қасри каби қувонч бағишивчи эди. Бу иморатнинг шифти ҳам, равоқи ҳам сандал бўлгани каби, эшиги, поли ва токи — гумбази ҳам сандалдан ясалган эди. Бу сандалларнинг атрлари киши ақлини оғдирар, гоҳ ҳушга келтирса, гоҳ бехуш қиласи эди. Қасрнинг ичиди сандал мисол тахт бор бўлиб, у ҳар турли жавоҳирлар билан безатилган эди. Тахт тепасида бир гўзал маҳлуқ сурати бўлиб, унга қараб, жинми-инсонни эканини ажратиш қийин эди. Унинг киёфаси кўринишдан руҳонийга ўхшар, бошидан-оёғигача нуроний бир вужуд эди. Ҳуснининг гўзаллигидан унга қараган одамнинг руҳи жонланар эди. Хуршиди тобонга ўхшаш юзи эса, фаришталар дунёсини эслатар эди. Нурли қадди-қомати гўё жаннат ниҳолидай, вужудига эса сув билан тупроқнинг дахли йўқ эди. Жисми бошдан-оёқ нукул латофатдан иборат бўлиб, бу, эл учун оғатнинг ўзгинаси эди. Унинг атрофида юзлаб тонг юлдузи худди хуру пари сингари жилваланиб турар эди.

Хожанинг кўзи у дилорога тушаркан, эс-хушини ўғирлатди-қўйди. Унинг вужудида қони қотиб, ранги сарғайиб, ерга йиқилиб, ўзидан кетди. Шунда у сарви гулруҳ унинг олдига келиб, лутф билан ёнига ўтирди. У гулруҳнинг хиди димогига кириши билан хожа хушига келди-ю, уни кўргач, яна эси фаромуш бўлди. Миясида ақл нишони қолмай, гоҳ ўзига келиб, гоҳ бехуд бўлар экан. У хурзод меҳрибончилик қилиб, уни ўз лутфига ўргатиб олди. Ниҳоят, унинг безовта кўнгли тинчланиб, юрагидаги ўтнинг ҳарорати пасайди. Юз хил таъзим ва ноз-истигно билан у гўзал келинчак ўзини хожанинг яқин улфатига айлантириб олди ва тортинмай унга ёндашаркан, хожанинг боши шавқ ўтига ўралди. У сабр-кароридан ажраб, ўз ихтиёрини унутиб қўйди. Унинг сийнаси чок бўлиб, шавқининг түғён ва ғалаёнидан ҳалоатга учрашга сал қолган эди. Шунда маҳваш хожанинг

илгидан ушлаб, уни суюб, тахти устига олиб чиқди ва хожа ер ўпиб: «Эй гўзал, такягоҳим ҳам, суюнчифим ҳам сенсан, менинг ҳеч нарсага ҳаддим йўқ», деди. Маҳваш унинг қошида щундай азиз кўриндики, гўё хожа унинг қул-канизидек эди. Унинг мафтунлиги маълум бўлгач, ҳеч қандай уялмай-тортинмай, гўзал гулрух тахтга ёнбошлаб олди ва баҳтиёр хожа унинг ёнига ўтириди. Аввал икковлари таом едилар ва шарбат иҷдилар. Таомлар шунчалик лаззатли эдики, гўё у беҳишт неъматларига ўхшар эди. Овқат еб, физолангач, дастурхонда бода билан қадаҳ айланана бошлади. Сандал устига турли хил шираликлар тортилган бўлиб, ундаги идишларнинг барча нақши-нигори зарҳал эди. Сандал устидаги шиша ва май кувачаларининг ҳаммасидан анбар ва сандал ҳиди гуркирар эди. Шу пайт дилорой гулчехра ўрнидан туриб, у ерларга сандал ҳидли атр сепди ва тахт олдига келиб, хожага ҳам сандал ранг жомда май тутди. Маҳваш бошлаб ўзи у қадаҳдаги майдан бир-икки қултум ютгач, қадаҳни хожага тутган эди. Хожа шу даража ўзини йўқотган эдики, қадаҳни ола солиб, беҳудларча сипқорди. «Ич, ҳо ич» билан қадаҳ шунча кўп айландики, шодлик нашидаси то кўккача етди. Май хожанинг бошини шундай қиздирган эдики, унинг юзидан шарм-ҳаёнинг пардаси кўтарилимиш эди. Пари айланиб-ўргилиб, шундай меҳрибончилик қиласи эдики, гўё хожа унинг пардасини йиртиши лозим эди. Хожа ўзини тутолмай ва сарви гулруҳдан кўзини ололмай қолди ва ҳамда бепарда гаплар гапира бошлади, зеро, пари уни девона килиб кўйган эди. У, ҳар замон бир нарсадан умидвордай сўз қиласи, бир нарсадан тамаланаётгандек ҳаракатланар эди. Шўх ҳирсга берилган ҳолда, ҳеч нарсадан тортинмай ўз қўлини хожа қўлидан олмас эди. Хожанинг сабр-тоқати қолмади, унинг вужудини шаҳват ғалаёнга келтирган эди. Қуввайи жисмоний ғалаёни уни шундай бетоқат қилган эдики, беҳушларча уни бағрига босиб: «Мени қийнаб қўйдинг, раҳминг келиб, дардимга даво айла, розилик бериб, ҳожатимни раво қил!»— деб ёлворди. Сарви шаккарханд унга ялиниб айтдики: «Бугун шунчалик ўйин-кулгига хурсанд бўл. Ахир, анча майпарастлик қилдик, маст бўлиб, ақл-хушимиизни йўқотдик. Ҳозир шошилишнинг ҳожати йўқ, тонг-ла шоҳона тўй тайёргарлигини кўриб, қонунқоида асосида ақд қилиб, ҳарамингга никоҳ билан кирайин. Шунда ҳалоллик билан майшат қиласиз, бу ҳарамда ҳаромга йўл қўймайлик. Шаҳватга беҳуда берилма, поклик пардамни булғончиқ қилма!»— деб илтижо айлади. Шаҳват хожани та- мом забт этиб олган эди, шу сабабдан унга нозаниннинг гап-сўзи таъсир этмади. У дод-вой этиб бўлса ҳам, ўз нафсини қондиришга қасд қилган эди. Шаҳват унинг нафсини қўзғаб, қўлини пинҳоний бир ерга тиқди. Мақсади у ернинг

пардасини тушириб, фил тишини сандалга пайвандлаш эди. Шунда маҳваш айтдики: «Қанча уринганинг билан, Бу кечада сен айтган ишнинг бўлини мумкин эмас. Борди-ю, ўзининг таскин беролмайдиган бўлсанг, буюрайин, келишган бир сарвқомат тонггача сенинг хизматингда бўлиб, сенга ҳамдамлик ва ёрлик қилисин. Модомики, ўтинг шунчалик алангаланиб кетган экан, ана ўша гўзалнинг зулоли билан сўнсин ва таскин топсин».

Хожа бир кадар кўзини очиб, мақсад нималигини фаҳм айлади, савол-жавоб нимадалигини тушунди. Бу ахволдан ҳайрон-мутаҳайир бўлиб, ўзининг нафи-зарурати ҳақида қайта гап очмади. Маҳваш санам унинг хомушлигини кўргач, бир ойни бошлаб келиб, унинг оғушига солди. Иккита ой тусли хизматкор — човушига ноз билан шундай имо қилган эди, иккаласи хожанинг олдига бордилар ва ноз-ишвалар билан уни кўттардилар ва хилват жойга олиб кириб, ўша гўзалга қўшиб қўйдилар. Маст хожа эса, хилватхонада то саҳаргача шаҳват нимани буюрса, шуни қилди.

Нихоят, чарх тун байроғини тубанга туширгач, туннинг қора тусли обнус дарахти сандал рангига кирди. Фалак ўз кўзини уйқудан очиб, ерга қуёш нурини ёйган пайтда у ерда бўлиб ўтмиш хангомалар хожанинг ёдига тамом тушди. Шунда у ажиди бир хижолатга қолди, кўнгли эса, ўтган гап-сўзлардан азобланар эди. Бу бахтисизликларнинг ҳаммасини тақдирдан кўргани холда, ўрнидан туриб, ховуз тарафга борди. У, сувда ғусл қилиб, ўзини покламоқчи ва ихтилом чиркларидан баданини тозаламоқчи эди. Белига сандалий лунги боғлаб, ҳовуз ичига кириб, сувга шўнғиди. Бошини кўтараркан, ўзини ҳалиги дарахт ковагидаги булок ичиди кўрди. У кўркиб кетиб, ҳар томонга каараркан, ўзга ҳеч нарсани кўрмади. Яна ва яна бир неча гал шўнғиса ҳам ўша эски жойдан чиқаверди. Танноз чарх эса, аччик таъна билан: «Сен ўтган у гузарни сув оқизиб кетди», дер эди. Бахти юлдузини қора қилиб, ноумидликдан ўлим ҳолига тушди. У ўзининг қилган ишидан лол ва музтар эди. Илохи бундай ахвол ҳеч кимнинг бошига тушмасин.

Бир тарафдан мана шу дардлар билан хожанинг жони азобланайтган бўлса, иккинчидан, номуборак ҳамроҳи буни куйдирар эди. У мана шундай уқубатлар билан эзилар эди-ю, аммо ахволини ҳеч кимга изҳор этолмас эди. Яна у, тош томонга бокар экан, бу чашманинг хосияти ҳақида ёзилмиш хатларни кўрди. У тошнинг бир бурчагига тубандаги сўзлар ёзилган бўлиб, аввал бу хатларни ўқимаган эди:

«Агар бирор бу симиёни кўрса-ю, сувга тушиб, юз балога дучор бўлса, сувдан чиққач, дам олмай, сув юзидан ўтиб

жўнаб қолсин. Лекин озгина бўлса ҳам кетмай турса, ё дев, ёки наҳанг уни ҳалок этади». Буни кўриб: «Кетмайман, жонимдан тўйдим. Бундай яшаганимдан ўлганим афзал», деди-ю, кейин ўйлаб, жони ширин кўринди. Зеро у жой фитнага тўла эди. Зарурат юзасидан кетишга қатъий бел боғлади ва қайифини ечиб, кетиш тараддудига тушди. Лекин Мудбир Муқбил ҳаётида катта ўзгаришлар юз берганини кўриб, уни билиш учун кўп тадбир ахтарди. Муқбил эса ҳеч нарсани унга ошкор қилмай, қайиқка чиқиб ўтириб олди. Яна Мудбир бунга йўлдош бўлди. Шундай йўлдош бўлмаса, кошкийди.

Булар яна, ўзларига ҳақдан паноҳ тилаган ҳолда, қайиқларини сувга қараб сурдилар. Бечора Муқбилнинг ҳоли хароб бўлиб, ҳажр ўтидан ичи ўртаниб борар эди. Кўнглини безовта қилувчи айблари етарлик бўлиб, Мудбир бунинг аҳволини кузатиб борарди. Лекин у сўрагани билан жавоб бермас, ғамилининг сабабини шарҳлашга ҳам қодир эмас эди. Муқбил «Эй гўзал феълли дўстим, сен мендан бу саволга жавоб кутма! Мен ўз аҳволимни шарҳлаб бермасам, айбга қўшма, зеро, ҳозир қай аҳволда эканимни ўзим билмайман. Сен агар ҳолимни кўриб ачинаётган бўлсанг, ҳақлисан, аммо менинг хижолатим ундан зўр. Агар менинг бехудлигим сени хафа қилса, иложим йўқ, мен маъзурман. Нафасингни менинг дилимга мосла, лутф-мехрибончилик қилиб, бир неча кун кўнглимга қара. Бахтимизга муродимиз ҳосил бўлиб, эсон-омон соҳилга етиб олсак, ажralиш олдидан кўнглингни шодлантирай, кўлларингни ўпиб, хурсандчилик билан хайрхўш қилай», деб бошини қуи солиб, кўзидан чиқкан ўтдан денгиз жўш уриб қайнагудек эди. Мудбир унинг аҳволидан бу даражага огоҳ бўларкан, хафалигидан тентак бўлиш даражасига етди. «Чашма ичидаги бўлган дев-парилар тегиши натижасида, шу аҳволга тушган», деб ўйларди у. Чиндан ҳам бу аҳвол унга тоятда ғалати туялган эди.

Шу орада узоқдан бир азим кема кўринди. Бу пайт ел ўз мўътадиллигини йўқотган, бутун денгиз ур-ийкит эди. Шу жихатдан, бир амаллаб завракни (қайикни) у кемага ёндошириб, икковлари кемага чиқдилар ва тўлқин хавфидан анча бегам бўлдилар. Лекин бу кема ахлини тўлқин тамом ҳолдан тойдирган, улар хаётдан умидларини узиб, жон ғамидан кутулган эдилар. Кема ичидаги ўликдан ўзга жон йўқ, унинг ичи сандал ёғочи билан тўлиб ётар эди.

Аслида бундоқ бўлган экан: Ховар шоҳ шу тарафнинг ҳукмдори бўлиб, унинг пари янглиғ, пари эмас, шарқ қуёши янглиғ бир қизи бор экан. У шоҳ ҳаётининг зеб ва зийнати, балки кўз қорачиғидан ҳам азиз фарзанди экан. Бу қизнинг

доим боши оғир ва умри азоб билан ўтар экан. Ҳукамо (табиблар) у қизга не-не муолижаларни қилган бўлишларига қарамай, даво топмас, мижозига ҳеч нарса ёқмас экан. Фақат сандал иси наф қилиб, шугина бошининг оғригини даф қилар экан. Шу жиҳатдан, дунёнинг улуғ шохи сандал ёғочидан олий қаср бино қилиб, унинг барча қисмларини ҳам сандалдан ясатишга қарор қилган экан. Бу бино баланд осмон каби юксак бўлиши, токи у маҳваш шу уй ичига кириб ўтириши билан бош оғрифи қолиши керак экан. Бу овоз оламга эшитилиб, тужжор-савдогарларнинг иштаҳасини очиб юборган экан. Улар, шоҳга сандал сотиб, фойда топиш умиди билан, хинд мамлакатига бориб, қанчадан-канча хушбўй сандал келтириб, у иморатнинг кўнгилдагидек мукаммал битишига ҳисса қўшмоқчи бўлган эканлар. Шу ишда кеча-кундуз демай ташаббус кўрсатган одамлардан бир нечтаси мана шу кемага сандал юклаб келмоқда экан. Кема денгизнинг бир гирдобига тушиб қолиб, йилларча шу гирдоб ичидаги айланиб қолиб кетган экан. Шу фурсат ичидаги уларнинг ғамлаган бутун озиқ-овқатлари тугаб, ҳаммалари очликдан ҳалок бўлган эканлар. Кейин ва ниҳоят, денгиз устида қаттиқ бўрон қўзғалиб, сувни остин-устин қилиб чайқатиб, қиёмат қўпориб юборибди. Денгизни ел ракқосдек ўйнатгач, чарх уриб, бир жойда айланиб ётган кема гирдобдан ҳалос бўлган экан.

Икки ҳамроҳ бу кемага киаркан, фожиа аҳволни кўриб, Муқбил оҳ уриб — нолаю зор қилиб юборди. У кеманинг бир бурчагида ўтириб олиб йиглаб, денгизда жонидан ўзга нарсанинг ғамини емас эди. Мудбир эса, ўлган одамларни сувга ташлаб, кема билан молларни ўзиники қилиб олиш пайига тушиб қолди. У кемадаги молларни ўзиники қилгани каби, кемага ҳам эгалик қўшмоқчи эди. У бу мол-мулкларни эгаллаш билан овора бўлгани ҳолда, дўстининг нима қилаётганидан хабари йўқ эди. Шу орада узоқдан соҳил ҳам кўриниб қолди ва тезда кема соҳилга етиб келди.

Бу тарафдан кема сузуб бораётган соҳил Ховар диёри экан. Шоҳ бугун томоша қилиш учун чиққан бўлиб, у денгиз мавжини кўздан кечиради. У, янги келган кемани кўриши билан, одамларига:

«Бориб, бу кема ичидаги одамлардан бирини олиб келингиз! Кемадаги аҳволни билиб, хотиржам бўлгач, уйга кетайин», деди. Улар бориб, кемада атиги икки киши борлигини билдилаар, лекин уларнинг бири шоду иккинчиси ғамгин эди. Бу иккисига шоҳнинг фармони етиши билан, Мудбир тезда унинг олдига кетди ва ёр ўпиди, дуойи фотиҳа қилди. Кейин шоҳ ундан ҳол-аҳвол сўради. Шунда Мудбир:

«Тожирман, ишим савдогарчилик бўлиб, бу сафарда битта

ҳам тирик одамим қолмади. Сувнинг сассик ҳиди туфайли, вабога учраб, барча кишилар ўлди. Мана, сохилга эса мен ва Муқбил деган бир қулимгина етиб келдик», деди.

Шу хилдаги ёлғон-яшиқ афсоналарни гапирад экан, Мудбирнинг вужуди шиша бошлади. У бир онда шундай шишиб кетдики, ичига сифмай қолганидан кийимлари чок-чок бўлиб йиртила бошлади ва нихоят, ўзи ҳам ёрилиб ўлди. Бундай ҳодисани кўрмагани учун, шоҳни ҳайрат босиб кетган эди. Ундан сўнг бечора Муқбилни чақиртириди. Уни кўргач эса кўнглида аллақандай хурсандлик пайдо бўлди. У келгунча Мудбирнинг майитини — ўлигини яширтириб қўйган эди. Энди бундан ҳам йўлдошидан сўраган гапни сўради. Муқбил нимани кўрган ва билган экан, ҳаммасини бошдан-оёқ яширмай-нетмай, қандай бўлса шундай ростгўйлик билан гапириб берди. Шундан сўнг шоҳнинг амри билан кема ҳам, ундаги мол-мулклар ҳам давлат фойдасига байтилмол қилинди. Муқбил нимани баён айлаган бўлса, ҳаммасининг чин эканига шоҳ ишонч ҳосил қилиб:

— Офарин, содик-ростгўй муҳбир! Тўғрилигинг кўнглимиизни сайд этиб, жонимизни ўзига асир қилиб, боғлаб олди. Энди кўнглинг нимани тиласа, шуни айт, берамиз, сендан аямаймиз, деди.

Муқбил дуо қилиб айтдики: «Эй шоҳ, Сизнинг умрингиз узун, жоҳ-салтанатингиз барқарор-у, мартабангиз осмон авжидан ҳам баланд бўлишини истайман. Шоҳим, агар мен бандаларини озод қилиб юборсалар, туну кун ҳақларига дуо қилиб, яхшиликларини асло унутмас эдим».

Муқбилнинг сўзи ёқимли — дилкаш эди, у олижаноб ва хушхулқ одамнинг гапи бўлди. Шоҳ бу каби яхши хислатли одамни башар наслидан топиш маҳол бўлса керак, деб ўйлади. Муқбилнинг гўзал нутқи, зебо чехраси шоҳ кўнглини меҳрдек ёндириб юборди ва уни ўз хизматида қолишга таклиф этди. Шоҳ таклифини ҳам бажонидил қабул айлади, ҳамда шоҳга миннатдорчилик билдириб, куллук қилди. Шоҳ эса уни ўз қошида вазир қилиб олиб қолди. Сўнгра бир оз хизмат қилгач, унинг бошига давлат қуши бўлмиш Хумо соя солди, яъни шоҳ Муқбилни уйланишга даъват қилиб, уни фарзандликка қабул этди. Аммо Муқбил узрлар айтиб, бу таклифни рад қилмоқчи бўларди, зеро унинг юрагида ўзга яшиннинг ўти ёнмоқда эди. Ахир унинг хушини сандал қасрда ўтирган, сандал хидли гўзал ўғирлаган эди-да. Шоҳ унинг узр айтишига ҳам қарамас ва уни ўз ҳолига қўймас эди. Шоҳ ошкора ва маҳфий суратда кўп ҳазиналар сарфлаб, ўз фарзандини унга жуфтлаб қўймоқчи бўлди.

Муқбилига шоҳ бир қанча сандал исли саруполар кийдирди, бу, париваш қизнинг истаги билан бўлган эмиш. Сўнгра уни гули сумансога қўшиш учун, қасри сандалга олиб бордилар. Кейин Муқбил қараса, бу гаройибларнинг ҳаммаси ўша чашмада бўлмиш мусибатларнинг сабабчиси тарафидан бўлаётган экан. Қаср ҳам, шифти ҳам, остонаси ҳам ўша; тахт ҳам, замона офати ҳам ўшанинг ўзи. Ҳайрат ўти Муқбил димоғини шундай куйдирдики, бунинг алангасидан вужуди нобуд бўлай деди. У оҳ-фиғон чекиб, йиқилиб қолди, жони танасидан чиқиб кетғудек бўлди. Гоҳ ҳуши ўзига келиб қолса ҳам, яна оҳ тортиб, ўзини йўқотар эди. Димоғига сандал атри кириши билан кўзининг чароғи ёришса ҳам, лекин кўзини очиб, у ердаги тушуниб бўлмас аҳволни кўриш билан нола айлаб, яна беҳол бўлар эди. Аслида унинг бунчалик дилкаш ишқини кўриб, Муқбилини маҳваш севиб қолган эди. Ниҳоят аста-секин таскин топиб, маҳвашнинг висолидан ком олиб, муродига етди. Лекин, ҳайратидан доим тили лол эди. Бинобарин, бир кунҳумоюн фол (омади келган) гўзал Муқбилига: «Сен бу ишлардан жуда ҳам ҳайратдасан ва ҳеч сабабини тушунолмайсан. Аммо мен бунинг сирларидан хабардорман», деди. Унинг ҳамма гапи рост бўлиб, кўрган-билганларини бекам-кўст гапириб берди. Даражат ва ҷашма мажаросини ҳам, сандал ва қаср симиёсини ҳам, гўзал маҳваш табассум қилгани ҳолда, унга тубандагича дилкаш афсона айтиб берди:

«Такдир мени гўзаллиги билан оламни оладиган даражада жамолга эга қилди. Менинг ҳусним ҳақидаги овозалар бутун жаҳонга, жаҳонгагина эмас, инсу жинс аро тарқалди. Ахир ҳуснимга жин шоҳи ҳам асир бўлиб қолган, у кўз олдимдан кетолмас эди. У жиннинг оҳ-воҳи қаср ичига алола солар, унинг савдоси мени девона қилаётган эди. Мен ниҳоят, буни шоҳга арз айладим. У ҳукамоларни чакириб келиб, мени кўрсатди. Яна ромчи-фолбинми, азойимхону сеҳргар борми, ҳаммасини чакириб, дев ва парилар зиён-захматидан мени қутқазишга ҳаракат қилди. Улар бирлашиб, тадбир-чоралар кўргач, жинлар тўсатдан ғойиб бўлди. Лекин гоҳо қулогимга қанот садоси-ю, жин-парининг нидо ва чақириги эшитиларди. Улар: жин шоҳи ғамимда давона бўлганини, денгиз ичидаги симиё этиб, қаршимда менга бокиб, ўзини овунтириб ўтирганини баён қилардилар. Сен сандалий қаср ва унинг атрофидаги богни, сандалий тахт устида мени қайси аҳволда кўрган бўлсанг, ҳудди шу аҳволда ҳозир менга баён этдинг. Ўша жойларни мени ором олсин, деб зеб-зийнат билан бунёд қилган эканлар. Сен ўша жойда бўлганингда, ўзингни менинг ҳуснимга вола қилдинг.

Унда сен ҳуснимга вола бўлган бўлсанг, бу ерда сени ҳақ висолимга етказди».

Шу қиссани эшитгач, Муқбилининг дилидан ҳамма ғамлар кетиб, гулрух билан хушдил бўлди. У сандал қасрида муродига стди, кийим-кечаклари ҳам сандалий ранг бўлди.

Сандал руҳга осойишталиқ, унинг атр ҳиди эса, жонга ҳаёт бағишилашини яхши билингиз. Сандал исига тек туриб бўлмайди, мушк борлигини ҳам ҳеч ким яшиrolмайди, зеро бу, иккиси ўз муаттар ҳиди билан ҳар ерда билиниб туради.

Доно мусофири бу гўзал ҳикояни айтиб тугатаркан, шоҳ Баҳром ҳам сандал ҳиди билан маст бўлган ҳолда ухлаб қолди.

XXXII

*Одина (жума) куни Баҳромнинг оппоқ — кофурий кийимда
кофургун қаср ичидаги оппоқ либосли қора соч гўзал
ила ож¹ тахт устида ўтириб, биллур жомда оқ май ичгани
ва у оқликдан ҳижрон ҳарорати таскин
топиб, ўзининг мушкбўй оҳусидан хабар эшиштгани*

Жума куни бу баланд равоқнинг гумбази тонг ганжидан оқарди. Гардун-фалак найрангбози юлдуз доналаридан оғзига чўғ солиб олган, у эрта тонгдан бошлаб шундай алангаландики, нафасидан оламга ўт совурди. Тонготар тарафни фалак тозаловчи меҳр (куёш) совун суртиб, покизалаб ювди. Шу пайтда шоҳ оқ ҳарир либос кийган ҳолда, меҳр-мунирдек пайдо бўлди. Қуёш ўз нури билан оламни ёритганидек, шоҳ кофурий саройга кирди. Чин гўзали ҳам ипак ҳулласини оқ ранг билан безаган эди. Шоҳ оқ тахт устига чиқиб ўтиргач, шўх ҳам унинг ёнидан жой олди. Яна айш-базм тайёргарлиги кўрилди, зиёфатга йиғилган одамларнинг кийим-боши ҳам оқ эди. Яна бир гулрух паризод хитой-чиний қадаҳига бода куя бошлади. Чинни ҳам оқ-фағфурий рангда эди. Шу куни шоҳ оқшомгача бода ичди, бу, ҳар кунги ичадиганидан зиёдароқ эди. Меҳр дунёдан нурини яшираркан, чарх томидан ой ўз оқ нурини соча бошлади. Яна шоҳ уйқу нашидасини истаб қолди, шу онда оқ уйга шоҳ учун ўрин солдилар. Бу пайтда пурдон билимдан мусофири тайёр бўлиб, унинг мияси гўё билим дурданларининг бебаҳо кутиси эди. У оstonада ўтириб, шоҳ ҳақига тубандагича дуо бунёд этди: «Кўҳна хислат эгаси бўлмиш чарх бу оқ уйингнинг чодирига айлансин, боргоҳинг эса, ахли жаҳоннинг паноҳи бўлсин!»— деди.

Ож — фил суюгидан ясалган.

XXXIII

Еттипчи иқлим йўлидан келтирилган мусофиринг айтган афсонаси

Дуо килиб бўлгач, доно айтдики, энди ўз кўрганларимни ҳикоя қилиб берайин:

Менинг йўлим бу томонга тушиб қолгани билан, асли ўзим Хоразм диёриданман. У ерда менинг касб-хунарим созандалик бўлиб, бу санъатни ҳеч ким менчалик билмайди. Мусиқий фани ва мусиқий назариясини бу соҳага қизикувчи кишилар мендан ўрганадилар. Халқقا ва шогирдларимга бу санъатдан таълим бериб, устозлик қилиш менинг касбимдир.

Ногаҳон халқ орасига шундай овоза тушиб, бу хабар тезда эл-юргта тарқаб кетди:

Бир Хитой савдогари ўзи билан бирга хур сифат бир канизак олиб келган эмиш. У хожанинг келтириган моли дарёю кондан ҳам, ҳар қанча гумон қилиш мумкин бўлса, ундан ҳам зиёда эмиш. Лекин у тожирнинг шунча моли ҳам бир тараф-у, маҳваш канизагининг ҳусни-жамоли ҳам бир тараф эмиш. У гўзалнинг фитна кўзғатувчи жамоли устига, ёқимли қўшиқлар айтиш ва танбур чертиш санъати ҳам бор эмиш. Бу хабар элни бекарор қилган эди, шу орада хожанинг ўзи ҳам етиб келди. Уни эшитиб, бутун Хоразм эли савдогарнинг истиқболига чиқди, бундан мақсад, шу тарқалган овоза қанчалик тўғрилигини билиш эди. Хожа ҳақиқатан овоза қилингандек фани-бой ва зуҳду тақво билан шуғулланувчи художўй одам экан. Юзи жойнамоз устига нур сочувчи, фалакнинг қорамушкини оқ-кофурга айлантирган, яъни қора сочи оқарган одам экан. Осмондаги ойга ўхшаш гўзал эса, парда ичида бўлиб, аслида шу хожанинг ўз фарзанди экан. Дарё кафтли хожа билан унинг гавҳари (фарзанд) бамисоли фаришта билан паридай эди. Лекин унинг юзи никобланган бўлиб, худди булат орасида турган қўёшга ўхшарди. Унинг юзидаги никоби оппок, худди қўёшни оқ булат қоплагандай эди. Факат никобигини эмас, нима кийган бўлса, ҳаммаси оқ бўлиб, оқдан бошқа нарсани киймасди. Бу оқбадан гўзал ҳар куни икки маҳал — эрталаб ва кечқурун соз чаларди. У парда ичида ўтириб чанг чалар, чангга эса ўз товшини жўр килар эди. У созга қўшилиб шундай куйлардиди, у соз билан қўшиқка кишилар жон бергудек бўлардилар. У пардада турганида одамлар жонига шунчалар қасд қилса, пардаси очилса, кишилар ҳоли не кечар экан? Парда ичида юзи қанақалиги номаълум бўлгани ҳолда, уни кўришга кишиларда мажол йўқ. Унинг субҳ билан шомдаги таронаси-

ни кўриб, ҳалқ бехудона тарона тузар эди. Шу кўшигининг ўзи элни нотавон қиласар, нотавон кишиларнинг жонига эса қасд этар эди. Бунинг куйини тинглаш натижасида, ғамнок одамлардан баъзиларининг оҳ-нола чекиб, ҳалок бўлмаган куни йўқ. Ҳалқ унинг навосини эшитиш учун шошилар, йўқ, навосини эшитиш учун эмас, балки жон бериб, шунинг хузурида ўлиш учун шошилар эди. Нихоят, фалакнинг бу каби ҳангома тузәтганини одамлар мамлакат шохига ҳам етказдилар. Шоҳ ҳам уни келтириш ҳақида буйруқ беролмади, зеро, хожанинг ўзи ҳам баланд мартабали жаноб эди. Бинобарин, шоҳ ўзининг шоҳона лиboslarinini ўзгартириб, унинг ишқида фақири ҳақири киши киёфасига кириб, бошқа оддий ҳалойик қатори пинҳоний келиб, унинг куйини эшитди-да, вола бўлиб қолди. Лекин санамнинг ҳамдамлари бўлмиш аёллар уни парда ичидаги саклар эдилар. Шунга қарамай, шоҳ унинг навосидан ҳам ҳусни ўткир эканига имони комил экан. Шоҳ парда ичига киришни орзу қиласа ҳам, васлини кўриш баҳтига мусассар бўлолмай, хомтама бўлди. Шу тарзда орзу-ҳавас билан иложи бўлмагач, маҳваш билан топишиш, ўзини хожага фарзанд қилиш умидида орага даллоллар ҳам кўйди. Лекин шундай ноёб мақсади ҳосил бўлиш ўрнига, шоҳга хожадан тубандагича жавоб келди:

«Кулларига меҳрибон-банданавоз шоҳ биздек камина бандаларига эъзоз-икром кўрсатиб, ўртага шундай сўз ташладиларки, бу сўzlари билан гўё қора тупроқни кўкка кўтардилар, заррадек нарсани куёш даражасида қадрладилар. Давлатманд шоҳ мени бу даража баланд кўтарар эканлар, у кишининг сўзини қайтаришга на ҳаддим бор? Лекин у киши бундан ортиқ иззат-хурмат қилганларида ҳам, менинг толеим ёр бўлмаса, не фойда? Менинг қизим ҳақиқатан ҳам, маҳваш-у, аммо эр киши билан жуфтлашиш масаласида бенихоя саркашдир. Уни ҳақ таоло дунёнинг ягона гўзали қилиб яратгани билан, жуфтлашиб яшаш фазилатидан ток қилиб кўймишдир».

Шоҳ бу жавобни эшитгач: «У гўзалнинг шиори шундай бўлиши мумкин, лекин шоҳнинг ҳукм қилишга ҳам ҳақки бор-ку», деди, яна у ўзининг бу гапида турмай, минг хил хаёл ва андишага ҳам борди. У умид ва хижолат билан яна бир неча марта сўз айттираса ҳам, аммо хожанинг жавоби аввалгидек битта бўлди. Шу хилда бебок — шафқатсиз ишқ шоҳни мағлуб ва ҳалок қилмоқчи бўларди. Бир тарафдан шахват уни бекарор қилиб, ғазабу золимлигини оширап эди. Нихоят, нияти бузилмиш шоҳ, ўз одамларига буюриб, Хожанинг пардага ўраб кўйган гўзал қизини ҳам, у хурнинг юкларини ҳам ортириб олиб келиб, ҳарамхонасига тушир-

тирди. Шу ондаёқ шоҳ қувонч билан шошилганича санам олдига югурди. У моҳ буни кўриб, гап ниманинг устида эканини тушунди ва чангини кўлига олиб, унга жўр бўлиб куйлай кетди. У шундай бир жўш уриб куйладики, буни эшитган шоҳ ўзини унугиб қўиди. Бунинг ашуласи кимнинг қулоғига кирса, у йикилиб, ухлаб қоларди. У ердаги одамларнинг барчаси уйку билан маст бўлиб қолгач, шўх ўз уйига қараб кетиб қолди. Шоҳ ва унинг сипоҳлари уйғонаркан, бу ахволни кўриб ҳаммалари ҳайратда қолдилар. Улар кўзларидаги уйқуни кетказгач, жодугар шўхни яна олиб келдилар. У гўзал яна соз билан куйларкан, уларни уйку элтиб қўиди. Яна санам ўз уйига кетиб, парда ичига кириб ором ола бошлади. Шоҳ уни бир неча марта олиб борса ҳам, бари бир, маҳваш шундай хунар кўрсатиб, кетиб қолаверди. Оқибатнотижада иффатининг зўри билан, шоҳ ғиш-ғишиасидан кутублиб, хотири жам бўлди. Нихоят, шоҳ ҳожа олдига илтифот билан келиб, юз хил сўз билан узрхонлик қилди ва унинг шарафига зиёфат ташкил этиб, қадаҳда май тутиб, отамсиз, деб унинг гапига қулоқ солди. Ой юзлик олдида ҳам юзи уятли эканини, қилган ишларидан ўзи хижолат ва пушаймонлигини изҳор этди. Шоҳ парда ташқарисида туриб, у гўзалга узрхонлик қилар, узр айтаркан, ўзини ерга уриб паст тутар эди. Шоҳнинг камтарлигини кўриб, бу ҳам меҳрибончилик изҳор этди. Нотижада уни бу дунё-у дунё синглим деб атади. Ҳожани ота-ю, қизини сингил қилиб олгач, шоҳ уларга кўп меҳрибончиликлар билдириди.

Шундай қилиб, у шўх шоҳнинг дахл-духилидан эмин бўлгач, ўз уйида осойишта яшай бошлади. Ҳожа ўша ерда беҳиштиникига ўхшаш гўзал бир боғ ва осмон токидек қаср бунёд этди. Бундан бошқа, ибодат ва саодат юлдузи учун ҳам алоҳида бир ҳужра қурди. У моҳ кофур рангли узун кўйлак кийиб, ўша ҳужрада худога тоат-ибодат қилиб ўтиради. Барча кийган кийими тонг каби оқ-нурони-ю, лекин, кўзи тонг отгунча юлдуз сочарди (ёш тўкарди). У туну қун тангрига муножот қилиб, бирорнинг умиди билан вактини ўтказарди. Лекин унинг кимлигини ҳеч кимга аён қилмасди, у айтмагани учун, ҳеч ким билмасди ҳам. Тонг отгач, яна фифон чекиб, ашула айтарди, мусикий оҳангига қўшилиб наво чекарди. Унинг куйи, бир тарафдан кишининг иштиёқини қўзгаса, иккинчидан, фифони ҳижрону фироқ аламидан дарак берарди. У ўз нолаю зори билан бир нафас элни зор қиларкан, савти билан тош кўнгилни эритар эди. Сўнгра то шомгача яна ибодат билан машғул бўлиб, шом бўлгач, яна ўша қўшиғини айтарди. Одамлар парда ташқарисида ўтириб, оҳ-нола қилар, шоҳ ҳам гоҳо-гоҳо шулар сингари

дод-вой қилиб ўтирар эди. Унинг гарсийиб куйини эшитаркан, эс-хуш деган нарса кўнгил билан видолашиб қолар эди.

Хожа меҳмонларга шундай ноз-неъмат тўла дастурхон ёзив қўйганки, такаллуфнинг бундан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Ҳусусан, у шоҳни юз хил меҳрибончилигу турли-туман ноз-неъмат билан зиёфат қилиб йўлга солар эди. Хуллас, мана шу ака-сингил тутинган икки ажойиб фарзанд хожанинг топган-тутганига зиён етказиб ётар эди.

Мен у шаҳарнинг мусиқачи нағмасози бўлганим туфайли, бутун базмларда достоннавозлик қиласр эдим. Бутун умрим қўшиқ ва соз билан ўтгани каби, тириклигим ҳам соз ва қўшиқ орқасидан ўтар эди. Қачонки, у нозанин соз чалиб, қўшиқ айтадиган бўлгач, мендан баҳт-омад кетди. Унинг хонишини эшитган эл-улус менга илтифот қилмай қўйди. Тириклигим оғирлашиб қолди. Бирдан турмушимга халал етгач, ўз ишимни ўнглаш учун бир чора кўрдим; яъни шунчалик кофур истеъмол қилдимки, у менинг ҳароратимни бутунлай пасайтириб юборди. Кейин ҳаётимдан умид узилгач, хожанинг даргоҳига қараб йўл олдим. Ҳожа эса, маҳваш ҳарамида хурсандчилик қилиб ўтирган экан. Мен уникига яқинлашгач, фарёд кўтариб, ҳаммаёққа дод-вой солиб юбордим. Шунда фаришта хислатли хожа ба унинг парда ичидаги хурмисол ниgorи мени ўз хузурларига чақириб: «Бу фарёдингнинг боиси нима? Ўзинг кимсан? Сенга ким жабр-зулм қилди?»— деб сўрадилар.

Мен: «Сиз зулм қилдингиз, мана бу қизингдан, унинг отаси сендан менга зулм етди», дедим.

Улар: «Туҳмат қилма, эй мазлум! Кимсага зулм қилиш бизнинг расм-одатимиз эмас,— дедилар.— Балки бизни танимай гапираётгандирсан, балки бизни бошқа кимсаларга ўшатаётгандирсан?!»

«Ундоқ эмас, мана, ишонмасангиз бир-бир сўранг, агар гапингизга жавоб беролмасам, янгишган экансан, деб сўзимни ёлғонга чиқазинг. Акс ҳолда, инсофга келиб, менга ёрдам қилинг!»— дедим.

Улар: «Қани, айтиб кўр-чи!»— дедилар. Мен, сўз бошлада масдан илгари, улар ҳақига дуо қилдим. Сўнgra, шошилмай, аҳволимни баён айладим. Буни эшитгач, улар кулиб, хожа ҳам, сарви лоларух ҳам сўзимни тасдиқладилар. Нихоят, сўз шу даражага етгач, максадимни тубандагича изҳор этдим:

«Агар, мумкин бўлса, умрим борича вактимни шу даргоҳда ўтказар эдим! Мен соз чалиб, қўшиқ айтишдан бошқа нарсага қизикмайман, ўзга машғулотдан тириклигим ҳам ўтмайди. Фариштасифат хожанинг эхсонларидан озиқланиб, хур қизнинг хонишларидан жонимга роҳат етса бас. Мен

шундай ҳавасланаманки, бу кишида бўлмиш хонандалик фазилатининг мингдан бирини эгалласам, агар Нуҳ пайғамбарчалик узун умр кўрмасам ҳам армоним қолмасди. Мана, мен бечоранинг ҳолини кўриб турибсиз. Лекин мусиқий фанида мен каби билимдон одам йўқ. Бу мамлакатда ким созандахонандаликни ўзига касб қилиб олган бўлса, уларнинг барчаси менинг камтарин шогирдларимдир. Агар Афлотундек зот мусиқийшунос бўлса, у менинг олдимда билимсиздир. Лекин энди сендаги фазл-камолотни кўргач, буни ҳар қандай қалам эгаси тасвир этишдан ожиз, деган қарорга келдим. Куйлаш билан бирорни ўлдириб, бирорни тиргизганни ким кўрибди? Хулосайи қалом, сенинг мўъжизавор куйларинг менинг санъатимни чиппакка чиқазди».

Улар менинг ялиниб-ёлворишимни, зорланишимни кўриб, раҳмлари келиб, дилнавозлик билан аҳволимни сўрадилар. Шунда хожа:

«Биз билан ёр-дўст бўлиб, соз чалиб, ғамгусорлик қилсанг тириклигинг ўтаверади, лекин бир мушкул муддао бор, у ҳам бўлса, сарви гулрухга хизмат қилиш бўлиб, унинг ёнига номаҳрам кишининг келиши мумкин эмас», деди.

Мен айтдимки: «Сиз бу масалада ғам еманг, мен бу кишига маҳрам бўлиш умидида ўзимни ногирон айлаб, эрлигимни йўқотдим. Бунинг учун шу қадар кўп кофур истеъмол қилдимки, бу билан эрлик табиатини ўзимдан йирок айладим. Ушбу кофурий парда ичida ўтирган ҳамда оқ пардага ўралган нозанинга ўзимни ҳамранг қилиш учун кофурий қасрга бош уриб келдим. Менинг отим Кофур бўлиб, бир камина қул сифатида шу пардадан четга чиқмай, хизматларида ўтирасам, дейман!»

Хожа билан сарви маҳлиқога шу гапларни айтганимдан сўнг улар ҳайратланиб, тафтиш қилиб кўрдилар ва гапларимнинг тўғри эканига қаноат ҳосил қилдилар. Шундан сўнг ниҳоятсиз илтифот ва меҳрибончиликлар кўрсатдилар. Бир қадар оғирлик кўрган бўлсан ҳам, икковлари илтимосимни қабул айлаб, хизматларига олдилар. Шундай хизмат қилдимики, натижада иккаласининг ҳам илтифотига сазовор бўлдим. Гоҳо хожа билан суҳбатлашар ва гоҳо парда орқасидаги ой билан ҳамроуз бўлиб сирлашардим. Борган сари муносабатларимиз яхшиланиши туфайли кўп илтифотлар кўришга муяс-сар бўлдим. Лекин моҳруҳ куйлар экан, мени бир ҳайрат мот килар эди: зеро, унинг айтадиган бутун байтлари ишқ дарди ва ҳажрдан иборат эди. Ҳар бир тараннум қилган кўшиқ ошиқона нолаларни ўз ичига олар эди. Шуни ҳам англадимки, у нозанин холи жойда яширинча кўпдан-кўп иғфлар эди. Уни ғам ортиқ даражада әзган пайтларида парда

срқасида ўтирган ҳолда мен унга маҳрам бўлар эдим. У бирон гапни билмоқчи бўлса, уни мендан сўрар эди. Билганимча саволига жавоб берар, ҳар бир сўзнинг тўғрисини айтар эдим. У тунлари уйқудан бедор бўлиб қолса, «афсона айтиб бер», дер эди менга. Афсона айтаётган чоғимда ишқ, ҳажр, фироқ ҳақида сўзлаб қолсан, дунёнинг ягонаси бўлмиш у нозанин беихтиёр йиғлар эди. Унинг бу ахволидан хабардор бўлгач, ақл билан ўй ўйлаб, бу зор ва маҳзун париваш бирорга ошиқ — мажнун бўлса керак, деган холосага келдим. Ҳажр тиканаги унинг ичи-бағрини тешиб емирав, фифон тортиб куйлаганда эса ичидаги маддалар ташқарига сизиб чиқар эди. Агар куйламаса, ичиди яшириниб ётган алланга туну кун уни куйдирса керак. Унинг ахволи шу тарзда эканини фаҳмлағач, ундан шу ҳақдаги ҳасратини эшитиш орзусига тушдим. Бинобарин, у ёқдан-бу ёқдан сўз очиб, яхши-ёмон ҳақида гап қўзғар ва ҳикоя килар эдим. Шу йўсинда уни ўзимга ром қилиб олдим. Нихоят, у мендан чўчиб тортинмайдиган ва мен билан суҳбатлашиб овунадиган бўлиб қолди. Шу ахволга келгач, бир кун:

«Эй маҳваш, тангри доим кўнглингга шодлик бағишиласин, хотирингда ҳеч қандай ғам-қайғу бўлмасин, ҳар бир нафасинг ҳузур-ҳаловат билан ўтсин! Мен сенга бир мушкул савол берсан, хафа бўлмайсанми?» — дедим. У «майли», дегач, филҳол сўз бошладим:

«Бир қанча вактдан буён сенга қул бўлиб хизмат қилмоқдаман ва меҳрдек сенинг атрофингда фидойинг бўлиб айланмоқдаман. Ҳар доим ҳол-аҳволингни сўрайман, хурсандми-хафалигинги суришираман. Ақлим ҳар нарсага етиб, кўнглим ҳар тарафдан маълумот бериб турибди. Билишимча, сенинг бир пинхоний ғаминг бор бўлиб, ўшанинг қийноғидан жонинг азобдадир. Бунга ҳам бирорнинг муҳаббати боис бўлгани каби, унинг ҳажри азобидан ғам тортсанг керак. Мана шу сабабдан аламзода бўлганинг туфайли, соз чалиб, фифон чекишни одат қилиб олган бўлсанг керак. Шу жиҳатдан ҳам куй-тарона билан машғул бўлиб, нолайи-зор билан ўзингни овутсанг керак. Юрагингд бўлмиш дарду аламни куйлаш билан, хаста кўнглингни бўшатсанг керак. Мумкин бўлса, шу ғамингни менга айтсанг-у, мени шу сирингга ошно қилсанг! Лекин шунга амин бўлгинки, то ҳаёт эканман, мендан буни ҳеч кимса эшитмайди. Балки мен саъй-ҳаракат қилиб, дардингга даво топарман ва ҳожатингни раво айларман».

Гулруҳ санам сўзимни эшитаркан, ўйлаб туриб, жавоб берди:

«Сен айтган гапларинг ақлдан узоқ эмас, гапнинг яхшиси — рост гапдир. Ахволимни сен яхши тушунибсан, аммо

унинг мафхум ва мазмунини бошдан-оёқ шарҳлаб берсам, акл олдида номувофиқ бўлмасмикин, деб сендан сўрагим келади. Уни билишдан сенга фойда йўқ, аммо менинг бошимга юз минг бало келиш эҳтимоли бор. Ўринсиз бир ишни суриштириш маслаҳатдан бўлмаса керак. Агар сен бу ерда туришни истасанг, тубандаги икки ишдан бирини қабул қил: ё менинг ишимни сўраб-тафтиш қилма ва ёки билгач, бу ердан бошингни олиб кет. Кетганда ҳам бу водийларда турмайсан, балки тамоман бу мамлакатдан чиқиб кетасан, билдингми?» — деди.

Гарчи, бу гапдан юрагимга даҳшат тушган бўлса ҳам, лекин васваса ўз ҳолимга қўймас, жонимга қасд этар эди. Бир неча кун бу ҳақда ўйлаб, ғамга ботиб юрдиму, аммо кўнглим бир қарорга келмади ва таскин топмади. Бу фикр ҳам ичимни ғамга тўлатди ва ҳам юрагимни ташвишга солди. Шу хилда сабру қароримни йўқотиб, оқибат-натижада ихтиёrim ҳам йўқолди. Ниҳоят, бир холи пайтни топиб, фойдасиз бўлса ҳам яна шу можарони кўзғадим:

«Хаёлимга ўша фикр ўрнашиб колиб, ўйлайвериб савдои бўлаётдим. Яхшиси бошингдаги ғамнинг саргузаштини эшистайин-да, қаёнга десанг, ўша томонга бошимни олиб кетайин», дедим.

Маҳваш айтдики: «Бу гапинг жуда кизиқ: ахир, сен ўзингга-ўзинг бало тиляйсан. Бўлмаса шаҳарда турмасликка аҳд-паймон қил-да, бошингни олиб, бу мамлакатдан чиқиб кетишга қасамёд эт!»

Шу гапни эшигтгач, у нимани шарт қилса, ҳаммасини қабул қилиб аҳд этдим. Кўнгилда ҳеч қандай ишончсизлик қолмагач, маҳваш ўз афсонасини бошлади:

«Сен менинг ғамгинлигимни билиб, ғамимнинг сабабини сўрадинг. Гапни бошидан бошламасам, ғамим сенга етарлича маълум бўлмас.

Менинг диёрим Чин — Хитой мамлакатида бўлиб, ўша ерда турилиб ўсдим. Такдир ҳукми билан икки хон орасида бўлган уруш пайтида, ҳали бола чоғимдаёқ бирорга асир бўлиб қолдим. Шундан кейин хожа менга харидор бўлдида, мен унинг гўзал қўёшига айландим. Гарчи у мени щунчалик эъзозласа ҳам, бари бир, мен унинг сотиб олган канизи — чўрисиман. Лекин хожанинг фарзанди йўқ экан, шу жиҳатдан у мени ўз фарзандидек меҳр билан парвариш қилди. Менинг овозим ёқимли, тилим ширин эди; дилкаш оҳанг билан куйлар эдим. Хожам, ким мусикий фанида ҳукамо ва санъатда мохир бўлса, уни уйга олиб келиб, парваришлаб унга иззат-икром кўрсатиб, ой-йил демай кунт билан мени ўқитиб, бу соҳада шу каби камолотга етишимга сабабчи бўлди. Натижада мен соз чалиб куйлаганимда кишиларга шодлик бағишловчи, дар-

дини кўзгаб йиғлатувчи ва маст килиб ухлатувчи санъатига муяссар бўлдим. Товушимнинг овозаси жаҳонни, чангимнинг овозаси эса осмонни тутди. Буни эшигдан барча катта-кичик: «Бирорда шундай каниз бор эмиш», деб мени сотиб олиш учун харидор бўлавердилар, топган молу дунёларини келтириб тўкдилар. Жоҳанинг фарзандии каниз килиб олиш умидида ҳар тарафдан моллар йиғилиб келар эди. Харидорим кўпайган сари, бозорим қизир эди. Чиндан бу хилдаги шўр-ғавғо ҳамманинг бошига савдо солди.

Чинда аойиб бир наққош бўлиб, у яратувчи накқошдек оламда машхур эди. Унинг ижод қилган нарсаси монандсиз бўлиб, оти Моний эди. Ана шу Моний яширинча менинг суратимни чизиб, сафар қилиб бориб, бир шаханшоҳга шу суратни кўрсатган эмиш. Жаҳондаги қайси мамлакатнинг шоҳи бўлмасин, уларнинг барчаси шу шоҳнинг бандаси, қарамоғидаги хизматкори экан. Мана шу улуғ шоҳ суратимни кўриш билан шайдойи бўлиб қолган эмиш. Ниҳоят, у шоҳ ишончли ва пок зот синчков кишиларни топиб, мен канизакни сотиб олиш учун Чин ҳалқининг бошига шўр-ғавғо юборди. Менинг харидорларимдан бири Хитой хони эди, шоҳ бундан вақиф бўлиб, уни ҳукм билан ҳонликдан узоқлаштириди. Сўнгра хожа қанча тиласа шунча байлашиб, Хитой хирожи бараварига мени сотиб олди. Харидорлар бахтлари очилганидан хурсанд бўлганларича ўз ватанларига отландилар. Улар, йўлнинг паст-баландини яхши билганлари учун икки бекатни битта қилиб босар эдилар. Шундай суръат билан мени шоҳнинг ҳузурига олиб келдилар ва гўё дурни денгизга топширилар. Ҳудди зарра меҳри анварга туашгандек, банда ҳам бандапарвар султонга топширилди. Шоҳ мени олиб келган кишиларни мукофотлаб, марта-баларини янада баланд этди. Мени эса ўз уйига, уйига эмас, жонига жо қилди. У мендан бир дам айрилмас, айрилса, ёруғ дунё унга коронғу бўларди. Унинг яшашдан мақсади менинг жамолиму висолим бўлди, биргина илтифотим унинг учун абадий ҳаёт эди. У доим айш-ишрат қилар ва ов билан машғул бўлар, дашту саҳрордаги лолазорларни кезар эди. У тогу чўлларни от билан кезиб, гўр (кулон) деган учкур хайвон бўйнига каманд ташлаб, овлар эди. У гўрдай чопқир отини ҳар томонга юргутиаркан, отининг югуриклигидан кулон қочиб қутулолмай, ўлар эди. У лола ранг гўрни шикор айлаганда, гўр конидан ер лолазор бўлар эди. Кейин у лолазор ичидаги зиёфатда майи ноб ичиб, гўр этидан кабоб қилар эди. Хоҳ шахарда, хоҳ даштда бўлсин, хоҳ ором олиб ўтирганда ва хоҳ биёбон кезганда бўлсин, бир нафас мендан ажралмас, балки унинг менсиз бир дам

ороми йўқ эди. Мен ҳамроҳ бўлмасам, у бир қадам босмас, мен ёнида куйлаб ўтирасам, бир жом ҳам май ичмас эди. Мен қайси куйни тараннум қилмайин, у оҳ чекиб, жонини фидо қилгани-қилган эди. Даشتларни саёҳат қиласкан, ёнида мен бўлардим; шахар ичидаги хилват жойларда ҳам яширинча унинг пинжида мен бўлардим. Бир нафас жамолимдан кўзини олмас, висолимга ҳеч қачон тўймас эди. Хулласи қалом, у менга шундай берилган эдикки, гўё унинг яшашдан муроди мен эдим. Иш шу даражага бориб етдикки, унинг ҳалқи ҳам, аскару лашкарлари ҳам ундан умидларини узиб қўйдилар. Шоҳнинг улар билан иши бўлмай қолган, у кеча-кундуз менинг мафтуним эди. Шоҳ менга қанчалик мойил бўлса, менинг хаста кўнглим ҳам унга шунчалик боғланиб қолган эди. Унинг васлига боқсам ўзимни йўқотар, бир нафас ажралсан-чи, бекарор бўлиб қолар эдим. Шавқ ўти икки тарафда ҳам алангаланиб, шуъласи гўё осмонни ёндиригудек бўлар эди.

Магурланиб кетганимдан бўлса керак, мен шоҳнинг бунчалик илтифотини қадрламадим. Иши олдига босмаган баҳти қора ва толеи паст бўлмиш мен канизаги шунинг шунчалик мулозимларча юкунаётганини кўриб туриб, унга яраша меҳрибончилик қиломмадим, унга нималарни айтсам, бари бошдан-оёқ бехуда ва бемаъни бўлиб чиқди.

Бир куң шундай воеа юз бердики, шоҳ овга чиқсан бўлиб, мен унга ҳамроҳ эдим. У қаттиқ маст эди, бунинг устигаустак, яна ичар эди. Мен эса, ўз магрурлигимдан маст эдим. Шу пайт шоҳ кетаётган бир кийикка қараб, ўқ-ёйни гоҳ чапига, гоҳ ўнгига олиб: «Отимни ўша кийик орқасидан кўйиб, қаеридан десанг, шу еридан уриб берайми?»— деди.

Мен: «Абвал қўлинини бук, сўнгра, йирокдан туриб бўғизла», дедим. Унинг пок хотири буни тушуниб, кийикни икки қўлидан отиб, ерга чўккалатди. Шундай қилиб, икки қўлинин боғлагач, ўқ отиб, шу онда томогидан бўғизлади. У шундай бир иш қилган эдикки, одамзод қўлидан бундай иш келишига ишонмайсан. Мен унинг шу маҳоратига жон фидо қилишим, ўқининг муздини адо этишим шарт эди. Шундан кейин, у мендан ўзининг кўрсатган ишига муносиб мукофот талаб қилди. Лекин мен бемаъни, баҳти қаро, ақлдан озиб, жохилликка берилиб, шу даражада ўринисиз ва бехуда гап айтибманки, инсоф ва адолат билан қараганда, бу гап учун мени юз пора қилиб ташласа, менинг гапимга яраша жазо ҳам, қилган қилиғимга етарли сазо ҳам бўлмас эди. Шундан ҳам у бечора, қаҳр тифи билан чопиб, мени ўлдириб қўя қолмади-да, оёқ-қўлимни боғлатиб, қазоси етса ўлиб кетар, деб бир биёбонга элтиб ташлатди. Ўзи эса ғазабига чидолмай, шаҳарга қараб жўнаб қолди.

Шу ахволда икки кеча-кундуз ўтгач, мени фарзанд деб атовчи, кейинги пайтда шоҳга сотиб, мендан ажраб қолган хожа соғиниб, фироқим ғамига чидаётмай, мени кўриш учун жазм қилиб, Хитойдан келаётган экан. Мен жоҳиллик билан хатога йўл кўйган пайтимда отам икки манзилга етган экан. Мен шоҳнинг ғазабига гирифтор бўлиб, икки кундан бери биёбонда ёлғиз ётган вақтимда хожа мени кўриш учун шошилиб, от чопиб келаркан. У тун-кеча демай, шабохун уриб от чоптирас, кеча эса, қоп-коронги экан. Шунда унинг оти хуркиб, йўлдан четга чиқибди ва бир-иккита кули билан чўлда адашиб, водио биёбонларни бошдан-оёқ кезиб, юз хил машақкатга тушиб, жонидан тўйибди. Шу қора тун уйғоқ баҳти уни мен ётган чўл томонга йўллабди. У тийра тун ичидаги яқинлашиб қолган пайтда, хожанинг кўзини уйқу босибди-да, шу онда отдан тушиб, кўзини ечиши билан, тонг отиб, олам ёришиб кетибди. Шунда у, иттифоқо, ўзидан юз қадамча нарида, қора даштда бир қора нарсани кўриб қолибди. У коптотдек қилиб думалатиб ташланган нарса одам бўлиб, бутун вужуди каманд билан боғлангаи эмиш. Шуни кўргач, нималигини билай, деб хожа унга томон қадам ранжида қилибди. Етиб келиб қараса, ҳар бир мўйи азобга дучор қилинган бир бечора заифа экан. Уни ўз чилвир сочи билан ҳам боғлаган эканлар. Бу ўлиқми ё тирикми, деган савол билан раҳм қилиб, уни ечиш учун қўлини узатибди. Тезда кўл-оёғини ечиб қараса, лоақал юзида қони йўқ эмиш. Товонига тегадиган қора зулфлари оёғи остида чувалашиб ётар, зақанида ва лабида холлари бор эмиш. Хожа бу гўзалнинг мастми ё соғми эканини ҳам, уйқудами ва ё уйғоқлигини ҳам билолмабди. Бу ахвол ҳам уни ҳайратга солар ва ҳар хил хаёл уни лол-қиласи эмиш. Хожа шундай балога мубтало бўлиб турганда, узокдан ўз карvonларининг қорасини кўриб қолибди. Шунда тездан бир кулинни у томонга жўнатиб, карvonни олиб келиб, юкларини шу ерга туширтирибди. Улар орасида менинг яқин дўст-ёрларим ва меҳрибионларим бўлмиш аёллар ҳам бор экан. Уларни хожа менга хизмат қилсин учун шу карvon билан олиб келаётган экан. Хожа уларнинг ҳаммасини тепамга олиб келиб, менга қаратган эмиш. Улар нишоналаримдан мени таниб қолиб, ҳаммалари қий-чув қилиб, йиғлаб юборибдилар. Улар юзларини юлиб, ёқаларини йиртиб, аламларидан дод-фарёд чекиб, ҳалок бўладиган даражага борибдилар. Хожадек доно ва билимдон одам бунга ҳайратланиб, изтиробидан девона бўлаёзибди. Бошимга тушган кулфатни кўриб, дард билан нола чекиб, йиғи-зор билан мотам бошлишибди. Лекиң ҳеч ким ўзи нима гаплигини, умримнинг қуёши не сабабдан заволга учраганли-

гини билмабди. Ҳаммалари шу фожиани кўргач, ҳолдан тойиб, мени кўз ёшлари билан ювибдилар-да, ҳарир ва нозик ипакликдан кафан қилиб, у кафан орасига кофур сепиб, мени ўша жойига ўраб, уни яна анбар билан хушбўй қилиб, бунинг устидан яна дам-бадам гулоб ҳам сепиб турибдилар. Шу пайт ўлган каби бетоб ётган танам ифор ва гулоб ҳидларидан баҳра олиб, заиф димогим хуш топиб, вужудимга ҳаво етиб, нафас ола бошлабман. Шундан кейин улар менинг тирик эканимни билиб, жонларини менга закот-садақа қилиб, оёғимга юзларини суртиб, димогимга янада атр-ифорлар иската бошлабдилар. Менинг бу ахволга тушганимни ҳар ким ўз ҳолича ҳар нарсага йўяр экан, шу пайт ўзимга келиб, кўзимни очибман. У бечора меҳрибонларимга кўзим тушиши билан:

«Бу ерда турмай, тезда жўнаб қолинг. Зеро, бу манзил оғатли жой бўлиб, киши жони учун ғоятда хатарли водий-дир!»— дебман. Шу онда у ердан кўчиш ҳақида кўнғирок чалиниб ва мени бир тахтиравонга ўтқазишибди. Улар ҳар дамда менинг оғизимга шарбат томизиш ва ёқимли атр ҳидлатиш билан қувватга киритар эканлар. Шу алфозда икки кечакундуз юргач, мижозим озгина сиҳат топди. Шу юрганча йўловчилар бир жазирама жойга етганда, хожа бир чашма тепасида дам олишга ижозат берди. Кейин, бир сабзазор устига жой солиб, чиройли бир кора чодир қурилди. Чодир ичига таҳт ўрнатиб, ўшанинг устига қалин ўрин солиб, мени шу жойга ётқиздилар. Шундан кейин хожа ёнимга келиб ўтириб, бошимга тушган кунни ипидан-игнасигача бирма-бир сўради. Мен бу ҳақда нимани билсан, яширмай, оқизмай-томизмай, ҳаммасини айтиб бердим. Хожа эшитаркан, бир дам бошини ушлаб қолди ва ундан сўнг, бошини қуий солиб, сукутга кетди. Мен унга ўз ахволимни гапириб бўлгач, унинг ҳол-аҳволини сўрадим. У ҳам ўз ахволи қандай бўлса, шундай айтиб берди, бошидан ўтмиш қиссаларни баён қилди. Замона-нинг ғамларига унча аҳамият бермай, тангрининг карамларига шукр қилиш керак экан!

Ниҳоят, у ерда бир кун дам олгач, хожа савол берди: «Ҳамма гапни гаплашдик, эндиғи маслаҳат нима бўлади?»— деди.

Мен айтдимки: «Агар шоҳ ўз канизини ғазаблаган экан, худо ҳозир, нима бўлган бўлса, барчасини айтдим. Лекин мен бунда юз баравар жазога лойиқ эдим. Қаҳр-ғазабга тўлган шоҳ ўлдирмоқчи бўлганда тангри мени асрари.

Энди бўлар иш бўлиб ўтди. Киши ўлган одамга яна душманлик тиғини солмас, бир ўликни икки марта ўлдирмас. Сиз бу кафанинг менга кийгизиб, ўлик либосда мотам тутибсиз. Маслаҳатингиз билан шу кафанига ўралган ҳолда, шоҳнинг

даргоҳига борсам-да, очиқ-оидин бундай узр айтсам: «Мен катта гуноҳ қилдим. Бу гуноҳим учун шоҳ ўлдириши керак эди, ўлдирмай, адолат айлаб, ўлимга ҳукм этди. Лекин ўлмай колган бўлсан ҳам, қилмишимга яраша жазо тортдим. Худо менга яна қайта жон бағишлаган экан, бу жонимни ҳам шоҳга фидо қилиш учун келдим. Агар яна қайтадан ўлдирса ҳам, бир ташландик одам бўлганим учун розиман ва агар афв қиласидиган бўлса, ўла-ўлгунимча унинг қулидирман. Журм — гуноҳим бўлса, шоҳнинг ўзи ҳимоячимdir; лутф-карам қилувчи, узрни қабул этувчиdir, десам. Бу қисса юзасидан шундай тадбир кўрганимизда, ҳеч шубҳасиз, оламгир афвкорлик расмини тутиб, бениҳоя карам қилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас».

Мен бу фикрни ирод қилганимда, хожа ҳам, бошқалар ҳам қий-чув кўтардилар. Хожа айтди:

«Бу раъйинг хатодир. Ақлингдан айрилдингми? Беҳуда гап гапирма! Эсинг ўзингдами? Ёки ҳаётингдан умидинг йўқми? Шоҳ бир сўз учун киши қонини тўксаю сен унга яна жонингни фидо қиласанми? Шоҳ деган нарса — бир куйдирувчи алангадир; бунинг шуъласи кимга тегса, куйдиради. Ўз ихтиёри билан ўт ичига кириш — куйишдан бошқа натижа бермайди. Шоҳнинг дили шунчалик сиқилган экан, ғазабининг ўти ҳали ҳам алангаланиб ётгандир. Ҳозир ундан қочишдан яхши чора йўқ, ундан қанча узоқ бўлсанг, офат ҳавфи шунча кам бўлади. Унинг ғазаб ўти сўнгач, сенга раво кўрган ғазабнок иши юзасидан ўз жонига ҳам юз бало орттиргани овозасини ҳар тарафдан ўзинг ҳам эшитиб қоларсан. Бу қилган ишидан ўзининг андуҳ-надомати бўлса керак ёки айшини давом эттираётгандикин? Агар пушаймон қилаётган бўлса, буни билгач, қайтиб келмоқ қийин иш эмас. Ва агар шу қилган ишидан хурсанд бўлса, ҳаммамиз ҳам ўз жонимизни қутқазиб қолган бўламиз. Яххиси, ҳозирча биз билан кетавер», деди.

Хожа гапини тугатган ҳамон унинг сўзларини барча катта-кичик маъқуллади. Сўз охирида маслаҳат билан бир тарафга қараб қочиб қолишга қарор қилинди. Энг узоқ мамлакат Хоразм эди, шу тарафга қараб кетишга қатъий жазм этилди. Мен шундай баҳона билан шоҳдан ажраб қолдим, умр бўйи унинг ҳажрида куядиган бўлдим. Ўзимни ўлган деб хисоблайман, зеро, ҳажрга гирифтор бўлиш нима-ю, ўлим нима, ахир! Менга кафандай либос кийгизган эдилар, шу кафан менинг вужудимда сақланиб қолди. Уни кийиб юриш менга одат бўлгани каби, ўликнинг либоси ҳам шу кафан эмасми? Мен унинг висолининг маҳжури бўлганим каби, кафаним ҳам оқ — кофурий либос бўлди. Азобланган —

ранжур таним бот чиrimасин учун, кафанимга ҳам кофур атри сепилгандир.

То бу кишвар чегарасига етиб, шаҳар ичидай яшай бошлаганимга ва сен биздан четда юрган ва келиб ҳамроҳ бўлган даврдаги ҳамма воқеаларни айтиб, сени бутун сирдан огоҳ қилдим.

Шоҳ қошида ёлғон гапириб, уни юз хил изтиробга согланимнинг сабабини эса кўнгилнинг истаги билан бўлган, деб ўйлама, йўқ. Аслида буни валинеъматимга вафодорлик юзасидан қилган эдим.

Мана, мен сенга бутун сиримни ошкор этдим. Энди сен ҳам нимага келишган бўлсак, шунга амал айлаб, қабул қилган шартингга вафо эт, энди бу диёрда турмасдан бошингни олиб кет!

Мен унинг бу достонини эшитгач, сарви гулрух билан хайрлашдим. Ҳеч ерда тўхтамай, мамлакатдан мамлакатга ўтиб кадам-бақадам йўлни тезлатиб келдим. Аммо бу розни, то банданавоз шоҳни кўргунимча ҳеч кимсага изҳор этмадим. Сен: «Афсона айт!»— деб ҳукм қилганингда, бундан гўзалроқ афсона тополмадим. Ҳусусан, мана бу кофурий қасрни кўргач, у гўзал ҳур эсимга тушиб кетди. У фироқ ичидай азоблангани туфайли, кофурий рангда бир ҳулла кийган эдики, унинг бу кофурий ранг кийими — кафан бўлиб, унга кофур атрини сепишни ҳам одат қилганди. У, оламнинг ажойиб гўзали сенинг мана шу қасрингга жуда муносиб экан.

Қисса айтувчи сўзини охирига етказгунча, Баҳром ўзининг гойиб бўлмиш ёридан нишона топиб, юз қатла эс-хушини йўқотди ва юз қатладан ортиқ ўлиб-тирилди. У шу афсонани эшитиб туриб ўлар ва ҳам шу афсона уни тирилтирас эди. Шоҳ ўзини беихтиёр нола чекиб юборишдан асрар, ногаҳон ровий бунинг фигонидан огоҳ бўлишидан ўзини эҳтиёт қилас эди. Агар ровий ўз ривоятини бир нафас тўхтатса, шоҳнинг хаёлини бошқа йўл ҳаваси олиб қочар эди. Афсонагўй ўз ҳикоясини охирига етказаркан, шоҳ шундай оҳ тортикли, унинг ўтли фигони кўкка чирмашди. Ва у, нукта айтувчини ўз ёнига чакириб, кучоклади. Унинг рух булбули гўё учуб кетди. Қиссагўйнинг ҳаёт шарбатидек сўзидан шоҳ ўлган кишидек ўзидан кетган эди.

Агар бу афсона кимни бехуш этар экан, у яна ўзига келиб нима қиласди?!

XXXIV

Баҳром гойибидан нишон топиб, ўзидан гойиб ва бенишон бўлиб, Хоразм мамлакатига нишон юбориб,

доно хожа билан ягона гавхарни чақириб, улар келгунча ўзи ҳам пешвуз чиқиб, субхунинг ҳаётбахши нафасидек ўлук танига руҳ келтиргани

Ўша кечаси шоҳ ўзининг фойиб бўлмиш нишонидан шу хилда нишон топгач, то саҳаргача бекарор ва бедил бўлиб, худди чала бўғизланган овдай типирчилааб ётди. Гўё хас сингари шавқ-завқ ўтига куйиб, ниҳоятда сабрсизлик қиласи эди. У изтироб билан шундай безовталанаар эдики, гоҳ ўрнидан туарар ва гоҳ йиқилар эди. Бузилган мизожи бир қадар тинчланса, мусофирга яна қиссани такрорлашни буюарар эди. У ўзининг мастиликда қилиб кўйган ишини билмоқ учун гоҳ ўлар, гоҳ тирилар эди. Ҳажрнинг ғам-андуҳи уни беҳол этгач, висол умиди яна ўзига келтирасар эди. Ўша оқшом тонгга улангунча ҳажрдан унинг нелар кўргани ҳақида нималар десам? Шоҳ кўп ўлиб-тирилгач, субҳ қулиб — тонг ёришди, субхнинг кулгиси кўрингач эса, унинг дамидан хуршиднинг шуъласи алангаланди. Бу пайт яна шоҳнинг ороми йўқолиб, Дилором олдига боришни ўйлаб қолди. У Хоразмга боришни мақсад қилган эди. Лекин унинг бу фикрига аркони давлат (давлат бошлиқлари) монелик қилиб, бир нена кун сабр-қаноат этишни илтимос қилдилар:

«У тарафга сафар қилмаганингиз аъло, зероки, жанобингизнинг саломатликлари яхши эмас. Гарчи фироқ ўти ҳало-катли бўлса ҳам, лекин бу йўл жуда ийроқдир. Йўл ранж-машаққатининг шиддати натижасида, саломатликнинг чораси топилмай қолиш хавфи бордир, дедилар. Шунингдек, ҳукамо (табиблар) ҳам келиб, уларнинг гапига қўшилиб, ер ўпиб, шоҳга илтижо айладилар:

«Ишқ шоҳни қанчалик бетоқат қилаётган бўлса ҳам, лекин тоғ ўз викори тамкини билан салобатлидир. «Тоғнинг одати ўз ерида истиқомат қилиб туришдир, агар у қўзгаладиган бўлса, қиёмат қўпорилур. Бир неча ғамни ичга ютиб, сабр этиб, шу ерда тур-да, олам тартибини бузма», дейишиди. Оқибат-натижада, ҳамма фалак тезлиги ва қуёш табиати билан ўз жойида қолди-да, хожани ҳам, ойни ҳам бу томонга чақириш ҳақида бир қанча хижолат билан хат ёзилди:

«Биз Сизнинг Хоразмда яшашингиз ҳақида аниқ хабар эшитдик. Бу хабардан шундай шодландикки, юз хил бандимиз ешилди, қувончимиз ортиб кетди. Лекин, бизнинг ҳолаҳволимизни билганингиз он у ерда бир нафас ҳам турмай, кеча-кундуз юриб, уйқуни биз каби ҳаром айлаб, бу томонга келишингизни илтимос қиласиз!» Шоҳ ўз мактубига эса кўз ёши аралаш пинҳоний бағир қонини томизиб, тубандаги гапларни ёзмиш эди:

«Сенинг ҳажр-фирокинг ичимни қон қилиб, уни кўз йўлидан равон айлади. Кел, сенга жонимни фидо қилай, агар келмасанг, қонимнинг гунохи бўйнингга тушади. Фурқат аламида жонимнинг чиқишига сабабчи бўлма, ханжар урмай, азоб билан қонимни оқизма. Кел-да, жоним сенинг ҳузурингда чиқсин, қоним ҳам сенинг йўлингда оқсин. Жонимга ҳажр тифини урма, жон бермасимдан бурунрок ўлдирма. Шарқ қуёши сингари саир қилиб, пари сингари тез учиб, менинг ёнимга кел. Сен мени киши ўлдиришни ўзига одат қилиб олган одам, деб ўйладинг. Мана, кел-да, бўйнимга тиғ қадаб, эгнимга кафан кийиб олганимни ўз кўзинг билан кўр! Агар ўзим сенинг ҳузурингга бормаган эканман, оразинг билан кўзимни равшан қилмаган эканман, буни қудратим-хукмрон-лигимдан эмас, йўқ, ожиз ва нотавонлигимдан деб бил. Тўгриси, сенинг фирокингга асир бўлганимдан бери, ҳолдан тоя бориб, шунчалик ҳақиқ бўлиб қолдим. Мен ҳатто ўз қўлим билан сув ичолмайдиган ахволга келдим, менинг оғзимга сув деб томизганлари қонга ўхшайди. Шунчалик мажрух, нотавондирман, жисмим бемажолу хаста жондирман. Келу, ўлган танамга жон бўлғил, жисмимга мои равон бўлғил. Агар тўхтаб, кечикиб қолсанг, сен келганингда мен кетган (ўлган) бўламан. Агар тақдир мени нобуд айласа, афсусдан не фойда?»

Бу дарду алам мактубини ёзиб бўлгач, мактуб қофозини буклаб, косид — элчилар қўлига бераркан: «Нигоримнинг ҳузурига тезроқ боринг!»— деб илтимос қилди. Ундан сўнг, Хоразм шоҳга ҳам хат ёзиб: «Хоразмнинг бир йиллик молхирожини йўл харажати учун хожага бериш билан бирга, уни бу тарафга жўнатгайсан!»— деб буюрди. Шоҳнинг бу фикрларини тушунгач, элчилар ер ўпид, йўлга равона бўлдилар.

Улар йўлда ел каби учеб борар эдилар, ҳар қадам ташлаганда бир мил йўлни босаётгандек суръат билан кетар эдилар. Шу даражада тез ва ниҳоятда шошилинч боргандлари туфайли, мўлжалларига тез етдилар. Улар худди насим — шамол сингари хожанинг боғини топиб, шоҳ буйруғини унга тақдим этдилар. Хожа уни олгач, бошини ерга қўйиб, сажда қилиб, хатнинг мазмунини ойга ҳам билдириди. Бу фармондан хожанинг боши осмонга етиб, маҳвашнинг боши осмонга, қуёшдан ҳам баландга кўтарилган эди. Шунингдек, бу фармони олий Хоразмшоҳга етиши билан, филҳол, хазинадан бир йиллик нақд пулни берди ва у, ўзининг шахсий хазинасидан ҳам бир қанча маблағ бериб, буларга жуда кўп яхшиликлар қилди. Бундан ниҳоятда шодмон бўлган ҳолда шоҳ Баҳром томонга қараб равона бўлдилар, улар ҳеч ерда тўхтамай, шошилинч йўл босардилар.

Лекин Баҳром ҳам буларнинг истиқболига пешвоз чиқкан эди. Буларнинг етишига бир манзил қолгач, шоҳ ҳамма гафлат уйқусига берилган вактида, ҳеч кимга билдирамай, бир тадбир қилиб, моҳруҳ тарафига қараб шабоҳун уриб қолди. Бутун кечаси ел каби югуриб, субҳидамда сарви гулрухга яқин бориб етди. Бу пайтда карвон ҳориб-чарчаган ҳолда келиб, энди тўхтаб, дам ола бошлаган эди. Бу қоронги тонг пайти бўлиб, эллининг кўзи уйкуга кетган маҳал эди. Бир чашма бошига чодир тикиб, уйқусираб қолган наргис гулини шу ерга олиб келиб ётқизилганди.

Бу чашманинг бошида бир баланд чинор булиб, чинордағордек бир ковак бор эди. Бу чинорнинг ичини ҳалокатли ўт куйдирган, шу жихатдан кўкси ошиқ ичилик чок бўлган эди. Шоҳ ўз отини бир дараҳтга боғлаб, кейин чинорга томон азм айлади ва бориб етгач, худди ғордан бошқа жойи бўлмай, ғор ичида ётадиган кишилардай секингина шу чинор ичига кириб, яшириниб олди. Беҳиштнинг сарвқомат хури ҳам шу чашма ёнида бўлиб, беҳишт атрининг ҳиди димогига кириб ётар эди. Шоҳ шу дараҳт ичида ётган чоғда, унинг баҳти гўзал ойни уйқусидан уйғотди. У одатдагидай, тонг ёриши билан ўрнидан туриб, аввало тангрига сажда қилиб намоз ўқиди. Ибодат қилиб бўлгач эса чангини қўлига олиб, чала бошлади. У ёғочга суюнган ҳолда куй бошлаб, ошиқона қўшиқ айтар эди. У шоҳнинг фироқида нола чекар, унинг иштиёқида оҳ тортар эди. У паридек чашма томонга қараб юриб, сарчашма бошида тўхтади ва шоҳга муносиб наво куйини чалиб, шоҳнинг мактубидаги сўзларидан қўшиқ ясад, ҳар сўзни айтаркан, фифон тортиб, кўзидан қон ёшини селдек оқизиб йиғлар эди. Бу куйни эшитган шоҳ ҳар нафасда ўзини йўқотиб, кўзларидан андуҳ ёшлини оқизар эди. У ой авж билан тарона қилас экан, унинг савтини бундай ҳикоя айлади:

«Бу йўл қандай бало-узоқ эканки, машақкатидан доғим устига яна доғ тушди. Бу йўлнинг ранжи-азобидан жоним шундай оғзимга келдики, ғам тортишга ҳам имконим қолмади. Умримдан ноумид бўлдим-ку! Ҳажр машақкатидан ўладиган бўлдим-ку! Эй, тубан фалак, менинг шоҳ хизматими қиладиган куним яқинми, мен уни кўраманми? Унинг кулогига сўзимни еткурсанг-чи! Оёғига кўзимни еткизсанг-чи! Агар васлини кўриб, дармонга кирадиган бўлсам, ўлсам армоним йўқ!»

Унинг бу қўшигини шоҳ эшитар экан, ёқасини йиртиб, оҳ тортиб юборди ва у, ҳолдан тойган, мажолосиз бўлишинга қарамай, юз нолаю фифон билан югуриб чиқди. Унинг нафасидан ўт сочилган ҳолда, худди дараҳт ичидан шуъла чиққандек чиқиб келди. У ўзини ёр оёғининг тагига шундай таш-

ладики, қуёш буни кўрса, офтобпаст экан, деб ўйларди. Унинг эс-хуши ўзида йўқ эди. У, парига йўлиққан одамдек девона бўлиб қолган эди. Парипайкар, шоҳни шу аҳволда кўраркан, ҳайратидан беҳуд ва лол бўлиб қолди. У кўзларидан шоҳ оёғига дурлар сочгани ҳолда унинг оёғини ўпиб, ўзидан кетди. Гүё бу пайтда осмон ерга тушиб, осмон оёғига қуёш ҳам бош қўйгандек бир манзара ҳосил бўлган эди. Бу пайт қора тупроққа худо соя солгандай, ногаҳон соя устига қуёш ҳам тушгандай бўлди. Шоҳ ерда ўзидан кетиб ётар, моҳ ҳам; шоҳ ўзига келмагани каби, моҳ ҳам ўзига келмас эди.

Ҳажр охири-поёнига етди, энди висолни кўринг! Оллоҳ-оллоҳ, бу ғарив аҳволни томоша қилинг! Субҳ нафаси ўзининг оқ пардасини ёйғунча, иккисида ҳам на нафас ва на хуш бор эди. Тонг ўзининг кофурий юзини очиб, меҳр-қуёш оламни нур ҳулласига ўраган пайтда, карвондаги одамлар бундан хабар топиб, у иккаласининг бошига тўпландилар. Ҳожа бу ғаройиб аҳволни кўриб, иқбол қуши яна бошига қўнганини билди. Эл-халқни у атрофдан узоклаштириб, тезда шу ернинг ўзига бир саропарда — шоҳона чодир келтириб тикдилар. Сўнгра, Ой билан Қуёш парда ичига, йўқ, кофур рангли булат ичига кирдилар. Бу икки севишганларнинг эс-хуши ўзларига келгач, бир-бирларига нима дейишганини билмадим. Булар шундай бир шабистонга кириб олган эдиларки, у ерда нима бўлганини ҳеч ким билмас, бирор у ёқда турсин, тонг насими ҳам у ерга кирмас эди. Бир сўзни бир неча хил маънога йўйиш мумкин бўлгани каби, гоҳо бир гапнинг ростини айтсанг ҳам ғалати бўлади.

Қиссанинг ҳиссаси шуки, ниҳоят, шоҳ ўз мурод-мақсадига етгач, барча амалдорлардан тортиб, ҳамма йифилди. Бу пайтда шоҳ шавқ-завққа тўлиб хурсанд бўлиб ўтирас эди. Буни кўриб, бошқалар ҳам қувониб кетдилар.

Ҳожани шоҳ ўзига хос вазир қилиб олди, у ҳам савдогарчилик қасбидан қутулди. Бошқалар эса ўз тирикчиликларидан қолмаслик учун шаҳарга қараб равона бўлдилар.

XXXV

*Баҳром Гўрнинг овга чиқшиш учун саф тортгани
ва ажали етган маҳлуқларнинг бунинг қўришовида
қолгани ва ов пайтида гўр оёғининг тез рафтторлиги
ва Баҳромнинг гўр домига гирифтторлиги ва у яратган
салтанатнинг тугаши ва тарихи ва Баҳром
афсонасининг тамомланиши ва моҳияти*

Шоҳ сарчашмадан шаҳарга қайтиб боргач, яна май ва мусиқий оҳангига берилди. Эртаю кеч гул атрини ҳидлаши ва шароб ичиши натижасида, мизожидан қувватсизлик ва мажолсизлик буткул кетди. Бунга, ўтаётган ҳафтанинг ет-тинчи куни ўзи муқаррар бўлди.

У етти қасрнинг ҳар бирида бир кун май ичиб, майшат килар эди. Баҳром у ерда маҳвашлар билан май ичишар эди-ю, аммо, ўз маҳвани билангина ҳамоғуш бўлар эди. Гулчехралар унга маҳбуб бўлиб кўринса ҳам, лекин ўз маҳбуби уларнинг барчасидан марғуб ва севимли эди. Кийимкечак, кийимларгина эмас, бутун кўзга ташланадиган нарсаларнинг барчаси айни қаср рангида эди. У бир неча йил шу тарзда айш-ишрат қилиб, ҳой-хуй овозасини фалакка етказаркан, оқибат-натижада, тубан чарх «ҳа» дегунча уни қора гўрга тикди-кўйди.

Баҳромнинг ҳаётига ҳайрат билан бокмангиз, ахир чарх унга ўлчоғлиқ умр берган-да. Лекин киши юз аср подшоҳлик қилиб, тахт-тожлар олиб, жаҳон эгаси бўлганда ҳам; етти фалак гумбазини эгаллаб, чарх Баҳромини (кўёшни) ўзига мулоғим қилиб олганда ҳам, охири у барча билан видолашибиши, ҳамма нарсани тарқ этиб кетиши керак-да.

Шоҳ Баҳром муродига етгач, охирда унинг иши тубандаги-ча тамомланди: у етти қасрнинг ҳар бирида бир кундан ҳар куни пайдар-пай май ичар, қасрларда эса сарви гулчехра ҳам у билан бирга эди. Чанг чалиб, ўйинни қиздирадиган ҳам, куй билан жўр бўлиб газал ўқийдиган ҳам у эди. Баҳром уй ичиди ўтиришдан зерикиб дилгир бўлса, ов қилиш учун отланар эди. У пайтда ҳам маҳваш ёнидан ажралмас, от устида ҳам ёқимли куйларини кўймас эди. Куйловчи нағманардоз ҳам, май куювчи сокий ҳам шу, умрии узайтирувчи ҳам, абадий умр ҳам шу гулруҳ оли. Гўзал юзи билан базм мажлисига оройиш берувчи, ёқимли овози билан киши дилига осойиш бағищловчи ҳам шу гулруҳ эди. Шоҳ, хоҳ айш-ишрат вактида ва хоҳ тоат-ибодат фурсатида бўлсин, ундан бир соат ҳам ажрамас эди.

Бир кун шоҳ жуда кенг доирада ов бошлади. Бу овнинг давраси фалак доирасидан ҳам кенг эди. У ерда сайд қилинадиган овлар худди осмон юлдузичалик кўп бўлиб, ҳамма раҳна — ёриклар беркитилгани туфайли, уларнинг биронтаси учун қочиб кутуладиган жой йўқ эди. Унда отлиқ овчилар ҳаддан ташқари кўп бўлгани каби, ов ҳам сон-саноқсиз эди. Бир осмон сингари кенг ўтлоқ бўлиб, бу ернинг ҳаммаси отлиқ овчилар ва шикор қилинадиган жониворлар билан тўла эди.

Отлиқлар овларни ўртага олган ҳолда, бир-бирларига қар-

ши бир неча қатор саф тузиб, бир-бирига томон юришиб, бутун сайдларни қуршовга олгач, турган жойларида таққа тўхтадилар ва овга қараб ота бошладилар. Овчилар жониворларга ҳаддан зиёда жабр қилдилар. Қуршовнинг атроф-доираси уч ёғоч эди. Лекин овчилар бутун даврада ўн-ўн беш қатордан саф-басаф бўлиб турар, қуршов ўртасида эса жониворлар қаёнга қочишни билмай, бағ-буғ қиласар эдилар. Кўпгина сайдлар ўқ еб, ер бағирлаб йиқилиб ётар, марғзор — ўтлоқ эса овнинг қонидан лолазорга айланган эди. Балки ҳаммаёқ қон селига айланганди; қон сели эса ҳаммаёққа қараб оқар эди. Ерга қони оққан сайднинг, қон сели билан баравар, жони ҳам чиқиб кетар эди.

Раҳмсиз шоҳ Баҳром Гўр эса қулон (гўр) отишдан бошқа нарсани унугтан эди. Бир бу эмас, қуршовда мингдан ортиқ ўқандоз-мерган бўлиб, барчаси сайдларни уриш учун, куш парвоз қилгандек от чоптирас эди. Бечора жониворлар ўқ тегиб ўлишдан қўрқкан ҳолда, тилларини осилтириб, ҳар тарафга югуран, мерганлар эса, ҳар тарафдан ўқ ёғдириб, сайдларнинг қочиб қутулишига йўл қўймас эдилар. Шу онда бир неча юз туман жонивор ўлиб, ҳар бир овчи бир нечтадан овни қонга белади. Булар қон тўкишдан чарчамас, қон сачрай бериб, уларнинг бутун кийим-бошлари лолагун бўлиб кетган эди. Қондан у ер гўё гулистонга айланди-ю, у одамларни қон тутгандек бўлди. Марғзор тўла овга айланган, қон эса нов-нов бўлиб ҳар тарафга оқар эди.

Аслида у ер сув ва балчиқдан иборат ботқоқлик бўлиб, бунинг юзини қабат-қабат гард босиб, унинг устига ёмғир ёғиши натижасида ўт-гиёҳлар битган экан. Худди ўрмонзордек ўт ва дарахтлар кўкариб, унинг тагини илдизлар ўраб олгани туфайли дарахт илдизлари бир газга яқин қалинликдаги захкаш тупроқда турар экан. Энди, қондан ҳар томонга ариқ-аріқ сел оқиш билан бирга, ернинг тубига ҳам қон силжий бошлади. Бу нам ернинг пастки қатламига қараб сингиб, сув намигача бориб етди. Натижада, овчилар то белларигача балчиққа ботиб қолдилар. Ўзларигина эмас, отлари ҳам ботқоққа ботиб, балчиққа ётиб қолдилар. Шу пайтда меҳр ўз юзига никоб торган, қуёш булуздан парда ёпиб олиши натижасида, осмон одамлар устига ёмғир селини қуйиб, гўё Нуҳ тўфони қайта бошлангандек бўлди. Қуйидан сув — юқоридан нам босар; юқоридан сув — қуйидан нам босар эди. Баъзи жойлардаги тупроқни ажриклар ҳали каттиқ ушлаб турган бўлса, унинг юзини юз туман кўшун босиб, уларнинг ҳаммаси яна сайд орқасидан чопар эди. Оралиқ ботқоқ бўлгани учун, бир-бирларидан жудо бўлиб, ҳар ер-ҳар ерда жон ҳовучлаб ўтирган овчи ҳам оз эмас эди.

Хулосайи калом, юз ариқ кон оқиб, ҳар бир ариқ ер юзини балчиққа, от оёғи эса у ерларни ботқоққа айлантириб турганда, осмондан ёмғир ҳам қуяверса, ёққанда ҳам шундай ёғсаки, ёмғирни олам ҳалқи устига дарё каби оқизса-да, фалак ундан хижолатга қолса, одам қаерда кимирласа, ўша ер чўқадиган бўлса, бу пайтда эл-улус ўз ҳаётидан кўзини юмса айб эмас. Ниҳоят, шу айтганларимизнинг ҳаммаси бир бўлиб, бир дамда ов қилаётган одамларнинг барчасини ер ютиб, нобуд килди-кўйди.

Қуршов доираси ҳалқ билан тўлиб, ернинг юки оғирлашгани сабабли, ер чўкиб кетди. Ер шунчалик емирилган эдики, юз минг одам бир йўла сув қаърига кириб ғойиб бўлган эди. Улар ўз давралари билан ўзлари бунёд этган ов тоғининг атрофидаги ҳандакка чўкиб кетдилар. Лекин сув ҳандақ қирғоғидан ҳам тошиб чикқан, қирғоққа эмас, ов тоғини ҳам босиб кетган эди. У давра ичидаги бу ҳолатни кўрган одам, ерни сув устидаги ғалвирга ўхшатиши мумкин эди. Бу муҳлиқ ахволни кўраркан, бир шоҳгина эмас, балки бутун қўшиндагилар у сув билан жонларидан қўлларини ювиб, ҳаётдан умидларини узиб қўйдилар. Бу тўфондан ов қилувчи сайёдлар ҳам, сайдлар ҳам омон қолмай, чўкиб бормоқда эдилар. Овга тузоқ қўяман, деб келган одамлар учун, сайдгоҳ (овлаш жойи) гўё бир тузоққа айланган эди. У ерда шер билан оҳу баб-бара-вар бир тузоққа илиндилар. Юз туман шер билан жайрон ғарқ бўлгач, шер билан жайрон орасида нима ғарқ қолди? Ҳамма ошкор ва яширин ҳолда, кутулиш имконияти йўқлигини билдилар. Шундай фикрга келгач, ҳаммалари ҳозирги дамни ғанимат билиб, бир-бирларига ёпишиб қучиштилар. Булар шундай қаттиқ қучишган эдики, икки дўст битта бўлиб кетган эдилар. Бу ерда шундай бирлик юз бермиш эдики, иккови гўё бир-бирининг шикорига айланган эди. Шоҳ, ўзининг дашт кезувчи аскар ва сипоҳларининг барчаси ботиб, уларнинг гарди ҳам қолмаётганини кўзи билан кўриб, қўшини қаёнга кетган бўлса, ўзи ҳам ўшалар кетидан кетди. Унинг мерганилари орасига чумолилардек бир безовталик тушган бўлиб, уларнинг барчаси худди чумолидек ерга кирдилар. Чумолидек ерга кирганлар фақат шу гангиб қолган овчиларгина эмас-да, ҳатто Сулаймон пайғамбардек киши ҳам ерга кирмай қолмаган-ку. Гўрга кирмоқ барча олам аҳлининг қисмати бўлгани каби, ўз исми билан Баҳром Гўр аталган киши ҳам гўрга кирди.

Бу пасткаш дунё бир аждаҳо бўлиб, бунинг шиори ҳам, одати ҳам ҳалқни ютишдан иборатdir. Лекин одам ютишда, у ўз одати бўйича, бир ёки ўнни ютар, ундан ошса юз ва ё мингни ютар эди. Бу ерда эса, Баҳром фожиаси шундай

ажабланарли бўлдики, халқнинг бошига кўп оғир мусибат тушди. Баҳром улуғ ва мартабаси баланд, лашкарлари оламга сигмайдиган даражадаги одам бўлишига қарамай, унга бир дам ҳам омонлик бермай, ер деган аждаҳойи дамон уни ўз домига тортиб, ютди-юборди. Бу воқеани бирор билмади ҳам, дунёда унинг асорати ҳам, номи нишони ҳам қолмади.

Оллоҳ-оллоҳ, дунё деган нарса бир аждаҳо экан! Аждаҳо эмас, бир бало экан! Лекин бирор аждаҳодан азоб ва ўлим кўргани бўлса, баъзилар ундан ганж-хазина ҳам топгандар. Дунёда эса оқибат, вайроналикдан ўзга нарса йўқ, ҳеч ким ундан тирик қутулган эмас. У жонини олиб кўя қолмайди, танани ютган билан тўя қолмайди. У жисминг хокини тупроқка коради, яна унинг гардларини кўқка совуради. У гарднинг таъсири катта, киши ажзосига (аъзоларига) зарари ундан ҳам ортиқчароқдир. Унинг зарарига бир онда йўлиқасан-у, аммо йиллар бўйи ундан қутулолмайсан. Бирорлар бунинг зараридан ўзини четга тортиш учун фано (йўқлик) тарийқини тутадилар. Ахир, қочгани билан Афридун ҳам бир кун енгилган-ку! Қочганлар ҳам бу Фаридун каби забун бўлган-ку.

Эй Навоий, вужуд-мавжуд деган сўзларни унут, ўзингни ҳам унут-да, фано йўлини тут. Сен агар йўқлик сари юрсанг, йўқ нарсаларга етиш машаққатини тортмайсан. Бу дунёning аламини тортмай десанг, ўзингни йўққа чиқар. Сени йўқ деб билгач, яна нима қиласиз эди?

XXXVI

*Бу қарама-қарши дунёning эгрилиги таронасини
тузмоқ ва гариб севишганларга ундан сақланиши
пардасини кўргузмоқ ва фалак зулмидан бехабарларга
таҳни тоши отиб мағрурларининг эътиборини насиҳат
танбеҳи билан уйғотмоқ*

Эй кўнгул, сен жаҳон ишига қараб иш тутма, чунки ундан ҳеч бир киши ҳали вафо топган эмас. Бу жаҳон бир катта кесакдир, унинг аксарият қисми сувга яширгандир. Пойдеворсиз тупроқнинг иши мушкил, сув остидаги кесакнинг эса қандай асоси бўлиши мумкин. Бу ҳолга оқил киши эътибор қилган бўлса, кесакнинг сувда бир-икки дақиқа ўтиб-ўтмас эзилиб кетишини билади. Бундай кесак муқим эмас ва ҳеч бир кимса ундей жойда истиқомат қилмаган. У сув тубига гарқ бўлиши биланоқ эрий бошлайди. Сен фано даштига сайд қилишга тайёрлан, унга отланишга сафар анжомларини тахт эт! Агар кимки ўша сафардан нафъ топса,

унинг кемачиси Нуҳ бўлиши ҳам ажаб эмас. Кимда-ким Нуҳ билан сайр этишга муссар бўлса, тўфон кўккача мавж урса ҳам ҳеч ғам-қайғу кўрмайди. Шундан огоҳ бўлгинки, бундай кемага ўз найранглари билан Иблис ҳам йўл тополмайди. Агар бундай йўл сенга ёр бўлса.

Буни айтиш осон эмас, ўйла ва кейинчалик пушаймон ема! Юқорида сув остидаги чўқаётган кесак нима бўлишини айтдик. Чарх ҳам бебаҳо ва вафосиздир. Агар уни сувдаги кесак билан солиштиrsак, уни дарё юзидаги кўпик деб хисобласа бўлади. Агар кўпикларни гумбаз деб англасак, уларда оқиллар истиқомат қилмайдилар. Бир нафас билан йиқиладиган иморатда турмоқликдан не фойда? Бир зумда барбод бўладиган уйни эл ахир қандай қилиб истасин. Осмон беустун ва эгилгандир. Гоҳ гилам унинг энг баланд қавати устида бўлса, гоҳ энг баланд қавати гилам устидадир. Қандай қилиб бирор кимса бундай уйда тинч яшай олади. Зангори само туриш кўринишида келади, ундаги сайёр юлдузлар эса янада ўзгача. Унда ҳаракатдаги сайёralаргина эмас, балки ҳаракатсиз юлдузлар ҳам ўзгариб турадилар. Уларнинг ҳар бири коронғу тунда кўриниб ўйинчоқ ясайдилар, ўzlарини одамлар кўзига хира қилиб кўрсатадилар. Фалак эса бу ўйинчоқларни ўйнатади.

У тундаги сочи мушку анбар, оқбадан, гўзал маҳвашинг ҳам ўйинчоғдир. У юз минг ўйин қилиб олам аҳлини бекарор қиласди, фалакнинг энг тепа жойида жилваланиб ҳаммани ром этади. Само болиши атрофида жо қилиб, ҳеч кимга тинчлик бермай, ўзига зебу оро бериб ҳукм суради. Унинг феъли бузилганда чархда тўс-тўполон, зулм ҳукм суради. У тахтни ерга ағдармоқ учун баландликка кўтаради, аввал тахт соҳибларини тузоққа илинтириб, сўнгра тупроққа улоқтириб хор қиласди. Боши кўкка станини ҳам шундай ағдариб ташлайдики, бунинг ҳадду қиёси йўқдир. У инсон учун фалакда тахт ўрнатди. Унда на Каюмарс, на Ҳушанг, Таҳмурас ва на Жамшид қолди, барчалари бу даҳрдан маъюс бўлиб кетдилар. Захҳок, Афридунларни ҳам фалак тахтдан ағдариб ташлади, Аждарни енгувчи Гуштосп ҳам, давлатмандликда тенги йўқ Гуршосп ҳам, Кайқубод билан Кайковус ҳам, Кайхусраву Таҳамтану Тус ҳам, Доро билан Баҳману темир танали Исфандиёр ҳам, жаҳонга оройиш берган Искандар билан Доробу Ашқ бин Доролар ҳам кетдилар. Адолатпарвар Сомдек гул қани ёҳуд зулмкор Яздижирд тахти уларнинг етти иқлим мулкдори ва етти само суюнчиғи Баҳром шоҳининг чархдаги тахти қани? У қурдирган етти гумбаз

осмонга ўхшайди. Уларнинг ҳар бирида биттадан гўзал бор эди. Уларда гўзаллар бир кундан ором олардилар. Гўзалларнинг дилга ором берувчиси Дилюром эди. Баҳром унинг билан кўп айшу ишрат айлади. Унинг ҳар қанча тилак истаклари бўлса фалак бажарди. Сўнгра бир дамда уни ҳам нобуд этиб, даҳр унинг ишларидан ҳам норози бўлиб ундан асар ҳам қолдирмади. Ўша онда ақл ожиз бўлиб шундай деди: шоҳларким жаҳон паноҳ эдилар, уларнинг ҳаммасига ҳам фалакнинг нозли таннози туфайли шу тақдир ошно бўлди. Ҳеч бир кимса унинг тузогидан қочиб қутуломмади. Сен билан мен ҳам, ким биз ахир! Ўлиб бу даҳр қўлидан қутуламиз. Барчанинг йўқлуққа сафар қилиши табиийдир. Кимдаким бу сафардан бурунроқ хабар топса, у йўл анжомларини шошилинч тайёрламоги даркор. Ўзни бу оламдан қутулган санаб, сафарга отланади, мурод сари йўлланади. Ёр шабадасидан хурсанд бўлиб, даҳр ташвишларидан озод бўлади. Фанолик ваъдаси бажарилиши билан у риҳлат диёрига қўзгалади. Вафот этганидан сўнг эса, бир дақиқа ҳам тўхтаб туришни истамайди.

Эй Навоий, сафарга тайёр бўл, токи сенинг сафар юкинг енгил бўлсин! Ўзлигингдан бошқа юкинг йўқ, ўша оғир юқдан ўзингни халос қил! Сен шуни билишинг керакки, юқдан айрилиш ёр йўлидаги энг аввалги қадамдир. Сен ул юқдан воз кечганлигинг учун ҳам қадаминг ранж чекмасдан манзилга етting. Кимдир бунинг шарҳини шундай дедики, бу ватан ичра сафар қилмоқ билан баробардир.

XXXVII

*Нозимнинг (шоирнинг) бу қимматбаҳо жавоҳирлари
ва юлдуз каби порлоқ марваридлари назм итига
терилгач, кон қазувчиларнинг машаққатидек
машаққатдан фарорат топгани ва осойишта уйқусига
кўзини юмгани ва шу пайт шоҳ Баҳром сурати тушида
кўриниб, унинг тарихи назмга
солингани учун миннатдорчилик изҳор этгани*

Оллоҳга шукрлар бўлсинки, иқбол юлдузи яна баҳтимни порлоқ қилиб, саодат толеи ёр бўлиб, қаламим дур нисор айлади. Буни фақат уммон дурлари деб тушунманг, балки бу турли-туман жавоҳирлар конидир. Текис қирликларда бу жавоҳир юлдузларидан худди осмон бўйи уюм-уюм чўкки-

лар ҳосил бўлган. Лекин менинг ўзимга колса, бу жавоҳирларни, гарчи соф гавҳар бўлганда ҳам — дўлчалик; ундаги лаъл-ёқутларни эса лола баргичалик ҳисобламайман.

Қаламим ҳар ён чакқон хиром этиб, тез юришдан чарчади. Агар дашт кезувчи чопар янглиғ бўлса, тер билан гард юзини қора айлади. Айниқса, жанг майдонида тез юргурган чопарнинг бундай даъвоси ростдир. Қаламим тез йўл босиб дашт пайкари — юзидан ўтди, дашт юзининг ҳаводори — кўриш ҳақи (асар) бу юзни ғубордан тозалай олади. Мен учун ҳам қаламимнинг саодатли кадами қутлуғ келди, зеро, бундоғ кенг даштни тез фурсатда кезиб чиқдим. Хаста кўнглимни завқнок этдим, юзимни тириклик чангидан пок этдим.

Килинган иш баҳшойиш топди. «Неча кунда бу ишни осоиши этдинг?»— деб сўрарсиз. Таъбимнинг фарзанди ҳориган бўлса ҳам, ул тез чопар бирла бормиш эди.

Нихоят, ёза-ёза, зеҳним чарчагач, ухлаб дам олиш учун ҳужрага кирдим. Ҳужрада такка тўшалган нарса эски бўйра бўлиб, ёстиқ унинг чеккасидаги тош эди. Оромгоҳим бўлмиш шу тўшама устига ётиб ухлаш учун бошимни тошга қўйдим. Ҳали кўзимга уйку келмай, кўнглимдаги фикр-хаёл ҳали тарқалмай туриб, уйку билан уйғоқлик орасида, гавро-тўполнон орасид, назаримда бошларига тахтиравонни кўтарган баланд катта бир тўда пайдо бўлди. Бу тахт саккиз қиррали бўлиб, унинг ўртасида кимdir ётар эди. Унинг бошида салтанат тожи бўлгани ҳолда, юзидан адолат нури порлар эди. Яна у осмон сингари тахтнинг саккиз пояси бор эди. Пояларнинг устида саккизта буржи бўлиб, уларнинг ҳар бири қимматбаҳо дурларнинг кутиси эди. Қутиларнинг ҳар бирида саккизта соф гавҳар-у, буржларда саккиз порлоқ юлдуз бор эди. Пояларнинг ҳар бирига бир куёш ўрнатилган бўлиб, бу куёш нурлари буржларни ёритиб турар эди. Шу дабдабали тахт қаршимга келганда, мен на уйғоқ ва на уйқуда эдим. Бу қандай манзара экан, хайронман! Бу тушиммикин? Шу пайт у тарафдан бирор келиб:

«Эй, сеҳрловчи нутқ эгаси! Бир он ўрнингдан туриб, бу тарафга қадам қўйгил, шоҳ сен билан бир нафас суҳбатлашиш орзусидадир!»— деди. Шу орада яна бир қиз ҳам марҳамат айлаб, менинг хузуримга келди ва у ширинахан шўх бундай дели:

«Сенга саккизта бону-хоним салом айтди, уларнинг еттитаси комрон-саодатманд шоҳининг маҳрамларидан бўлиб, қолган биттаси эса у кишининг маҳбубаси, муниси ва ҳамдамидир».

Аввалги хабар келтирувчига ўхшаб, бу ҳам сўзини тугатаркан, мен уларга қараб:

«Эй ширин-фасоҳатли тил билан сўзловчи кишилар, иккалангизнинг сўзингиздан ҳам Исо — Масих нутқининг ҳаётбахш ҳиди келиб турибди. Менга аввал бу шоҳнинг отини айтинг, ундан сўнг, саккизта парининг сифатини баён қилинг. Билгач, у тарафга қадам қўяйин, улар билан нима ҳақда гапиришим кераклигини ҳам билайин», дедим. Шунда улар:

«У киши баланд мақом хусрав-шоҳ бўлиб, етти иқлим подшоси Баҳромдирлар. Етти гуландом эса, у кишининг ҳарам хонимларидан бўлиб, барчаси дилбар ва дилоромдирлар», дедилар. Бу сўзларни эшитгач, шодмон бўлиб, ўрнимдан тура солиб у томонга жўнадим. Боришим биланоқ, шоҳ қаршисида ер ўпдим. Шоҳ мени ўз ҳузурига чорлади. Сўзини жон-дил билан қабул қилган ҳолда, ҳузурига бордим ва юзимни таҳтининг поясига суртдим. Шоҳ эса ўрнидан туриб, бирдан мени ўз оғушига тортди ва қайта-қайта бағрига босиб, кучоқлади. Шоҳ билан қучишаётганимизда, у гўзаллар ҳам ўринларидан туриб, бирин-сирин кўл учларини бериб, ҳаёвава ибо билан кўришгач, кўзларини ерга тикиб турдилар. Шоҳ қўлимдан тутган ҳолда жойига ўтиради. У менингдек бир заррани қуёш даражасида қадрлади. Мен бир неча марта: «Бу ер менинг жойим эмас, пастрокқа тушай!»— деб илтимос килсанм ҳам, шоҳ мени ўз ёнидан кўймади. Пастга ўтишнинг иложи бўлмагач, минг хижолат билан унинг ёнида ўтиредим. Қуёш олдида зарра қанчали заиф бўлгани каби, менинг ҳам жиссим худди симобдек титраб турар эди. Тобу тоқатим ўзимга келиб, эс-хушимни йигиб олгунимча, доно шоҳ ўзими ни оғирликка солиб, хомуш бўлиб ўтиради. Ниҳоят, ўзимни босиб олганимни билгач, у шоҳона сўз бошлади:

«Эй, билим мулкини эгаллаган, қалам найзаси билан олами олган зот! Эй, назм тили билан жаҳонга садо солиб, бу тиф билан бутун дунёни эгаллаган зот! Назм кишварларини забт этган сенсан, назм соҳибқирони — сенсан! Сенинг назмингни жонбахш деб таърифлаш — ҳаёт сувини соф ва топ-тоза деб мактагандек бўлади. Сен бизнинг тарихимизни баён қилиш билан бирга, бутун ҳалққа ахволимизни аён айладинг. Сен буни шунчалик гўзал таърифладингки, уни тавсиф этишга тил ожизлик қиласи. Қаламингда мўъжиза бўлмаса ҳам сеҳр бор. Ўзгалар ҳам қаламни ишга солиб, бу достонни ёзганлар, саҳифаларни нақшинкор қилиб безаганлар. Лекин улар ўзларига нимани маъқул кўрсалар, тас-

вирлаганлар. Улар эшитган гапларини таҳқиқ ва тадқиқ этмай, суриштирмай назмга согланлар. Ўша қалам әгалари таҳрир қилиб — ёзётган пайтларида, бу афсоналар жуда кўп тағиیر топиб — ўзгариб кетган. Улар қай бири рост, қай бири ёлғонлигини аниқламай, номаларни манзума қилаверганлар.

Аммо сен-чи, саъй-ҳаракат қилиб, қиссанинг ҳар ҳарфини ўз маъносида шарҳладинг. Қўлингдан келганча ростини ростга, ёлғонни ёлғонга чиқазиб, ҳар бир воқеани диққат ва эътибор билан тасвирладинг. Шуни ҳам айтиш керакки, улар бу ҳақда ёзаркан, варакларни тўлдириш учун ҳаракат қилдилар. Қиссаларга кўпроқ ўрин беришни ўйламадилар, бу бобда саъй-ғайрат кўрсатмадилар. Аввалгиси назмга нималарни киритган бўлса, кейингилари ҳам шуларни такрорлади. Мана шу сабабдан, кўпгина ажиб воқеалар эл кўзидан яшириниб, четда қолиб кетди. Сен эса бу ишнинг пайига тушгач, эски китоб-дафтарларни кўп варақлаб, бир қанча нарсаларни беками кўст топишга, уларни киритиб, бу достонни янада тўлатишга муваффақ бўлдинг. Яна бунинг устига, уларнинг форси қаламлари форси найидан бўлиб, ундан чиққан савти-садо ҳам форси лафзида эди. Бинобарин, уларни форсичани билган кишиларгина ўқиб, кўп туркий халқлар ундан бебаҳра қолган эдилар. Сен ўз назмингни туркий тилда ёздинг, форси тилида ёзишдан ор қилдинг. Ҳозирги замон сultonларининг кўпчилиги хамсаҳон бўлиб, ундаги достонларни мутолаа қилиб турадилар. Дунёдаги шоҳлар ичida ким турк бўлса, у ернинг халқи ҳам туркий тилда гаплашадилар. Сен шу ҳолатни ҳисобга олганинг туфайли, турк улусини ҳам ғоятда хурсанд ва рози қилдинг.

Менинг бу дунёдан видолашганимга икки минг йил бўлди. Шунга қарамай, менинг ҳақимда достонлар ёзиб, эл орасига кўп маълумотлар тарқатдинг. Номим ва овозим ўчиб кетган эди, уни қайтадан тикладинг. Агар бу ишлар менинг тирик чоғимда бўлса эди, бу хизматларинг учун сенга ганж-хазиналар бахшиш этган бўлардим. Мен бутун жаҳонни қўл остимга олган пайтимда, ганж-хазиналарни ер тагига кўмиб қўйган эмасман. Қўлимга нимаики тушган бўлса, шоҳу гадога берганман, эл-юрт манфаатига сарфлаб, дунёдан кетганман. Фаридундек ганж тўпласам, Қорундек нақдиналарни ерга кўмсам, шу чоқда роҳатланиб, уларнинг қаердалигидан сени хабардор килган бўлар эдим. Шоҳлар ўз даврларида қанчадан-қанча ранж-алам чекиб, хазина тўплаб, уни ер тагига кўмар эканлар.

Одам боласи ғайб ишини — эртага ҳаётда нима бўлажагини билмайди. Бинобарин, хазинани ерга кўмиш мен учун

айбдек кўринар эди. Гарчи сендан кўп хижолатга қолиб, қуруқ ташаккур айтишга уялаётган бўлсам ҳам, кўнглимда ташвиш бўлишига қарамай, икки жиҳатдан ғоят хурсандман: унинг бири, ҳалқнинг айтишича, сен дунёга қизиқмас эмишсан; дунё ишидан нохурсанд бўлиб, ундан кисилар экансан, хусусан, амалдорлик иши сени қийнар эмиш. Амалдорликка ишқибозлигинг йўқ, мол-дунёга ҳам ҳирсинг йўқ эмиш. Ҳатто, дунё молига нафрат назари билан қарап эмишсан. Бинобарин, нимаики сенга ёқмас экан, уни сенга бериш ҳам яхши эмас. Яна бир гапим шуки, фалакнинг айланиши вужудимни бир ҳовуч тупрокқа айлантирган бўлиб, бу ҳам етмагандек, адолатсиз, тентак дунё уни ҳам барбод этиб елга совурди. Бу оламда осори нишоним қолмади, йўғу борим ҳаммаси барбод бўлди. Лекин шоҳда шоҳлик нишонаси бўлиши, унинг кафти эса эҳсон билан дур сочиши керак.

Энди, ҳозирги оламда жаҳон аҳлини сарафroz қилиб, уларга шараф билан хизмат қилаётган одам Шоҳи Фозидир. Султон Ҳусайн фалак сингари баланд мартабали шоҳ бўлиб, у жаҳонда беназир — тенги йўқ одамдир. Унинг фикри қуёш каби порлок бўлиб, қуёш унинг олдида бир заррадан ҳам камдир. Унинг қадри олдида кўк гумбази, осмон чархи олдида Сухо юлдузи қандай эътиборсиз бўлса, шундай хақир ва қадрсиздир. Қанча тавсиф ва таъриф қилган бирлан унинг фазилатини тугатиб бўлмайди. Бундан ортиқ гапирадиган бўлсам, афсона ҳам чўзилиб кетади. Сен ҳозир шу Султон Ҳусайннинг мулоzимисан, унинг ҳар қандай хизматига жонинг билан тайёрсан. Агарчи у шоҳ жаҳонга ҳукмдордир, барча ишда унга ҳақ ёвардир. Дунёда шундай шоҳлар бўлганки, улар бутун дунёning ҳукмрони эдилар. Ҳоҳ Жамшиду Фаридун, ҳоҳ Искандару Хорун бўлсин, ўша шаҳаншоҳларнинг ҳаммасининг ҳам улуғлик фазилати бунда (Султон Ҳусайнда) бордир, у шубҳасиз, баҳт-саодат эгасидир. Унинг юқоридаги шаҳаншоҳларнинг ҳаммасига ўхшаш, хусусан, менга муносиб жиҳатлари кўпроқдир. У, жумладан, шиҷоат эгаси бўлиб, ҳар бир шоҳ учун бу улуғ фазилатдир. Шоҳликда бу хислат менга ғоятда қўл келди-ю, аммо ҳаёт ҳодисалари менинг қўлимни пастлатиб юборди.

Масалан, Чин ҳоқони менинг диёримга босиб келганда, унинг қаршисида саф тузиб, жанг қилмоқчи бўлдим. Шунда менинг қўшиндаги сипоҳларим бевафолик қилиб, ҳаммаси мендан юз ўгириб ажраб кетишиди. Мен шу пайт кутилмаган аҳволдан мутаҳайир бўлиб, зарурат юзасидан орқага чекиндим. Лашкарим ҳам, элу юртим ҳам, ҳатто тожу тахтим ҳам

унинг қўлига ўтди. Шундай қилиб, хоқон бутун жаҳонга шоҳ бўлиб, мен ҳар ер-ҳар ерда қочиб юрдим. Оқибат-натижада, баҳтим ҳидоят йўлига (тўғри йўлга) бошлаб, баҳтим эмас, тангрим иноят ва меҳрибончилик айлаб, озгина аскар билан унинг устига юриш қилиб, тўсатдан босдим. Ҳамда у жанг тайёрлигини кўра олгунча, тигим билан бошини узиб ташладим. Яна олам саросар меники бўлди, бутун ер юзи менинг кўл остимга ўтди. Мана шу ғалаба шиҷоатим самара-си эди.

Шоҳ Фозий ҳам худди шундай кунга қолиб, мамлакати қўлидан чиқиб кетибди. Фалакнинг гардиши билан, унинг баҳти ҳам ғафлат уйқусига берилиб, тахти-салтанати душмани қўлига тушиб қолибди. Кўшини ҳам душман тарафга ўтиб, ўзи ҳеч кимсасиз, ёлғизланиб қолиб, оз киши билан бир тарафга кочибди. Кейин, тўсатдан ҳасми турган жойга босиб бориб, тожи, тахти ва мамлакатини қайта эгаллаб, душманини ўзига бўйсундириб олибди ва ҳамда унинг қони билан ўз тифини бўяб, гул ранг қилиб олибди ва лолагун май ичиб, айш-ишратга берилибди. У ўз душманига шундай иш кўрсатиш билан менинг ўлган-ўчган номимни тиргизибди. Лекин инсоф билан айтганда, унинг шиҷоат билан қилган иши меникidan зиёдроқ бўлган экан. Масалан, мен бундай шиҷоатни биёбонда кўрсатган бўлсан, у шаҳар ва қўргонда кўрсатган.

Мен Ҳаворнақ номли афсонавий қаср ҳам бунёд этиб, даҳр боғига (дунёга) бир ҳусн бағишлиған эдим. Уни Ҳаворнақ эмас, Эрам гулистони эмас, балки равза (жаннат) бўстони дейиш мумкин эди. Султон Ҳусайнга ҳам шундай мақсад насиб бўлиб, дунёда гўзал боғлар бунёд айлади. У боғнинг тупроғи мушк ва анбари соро каби муаттар бўлиб, оти оламга «Жаҳон оро» деб тарағандир. У боғнинг ҳарам ва бўстонлари жаннатникига ўхшаган бўлиб, ундан гулзорнинг ўзи юзта Ҳаворнақдан зебороқдир.

Мен яна еттита қаср бино қилган эдим. Бу қасрларнинг ҳар бири ўз даврининг зийнати эди. У қасрлар ўртасида ча-манзор бир боғ бўлиб, уни кўрганда равза боғининг рашики келар эди. Бу боғнинг ичida ҳам ўндан ортиқ қасрлар — ҳашаматли иморатлар курилган бўлиб, унинг ҳар бири худди жаннатдаги Эрам боғи сингари гўзал қилиб безатилган эли.

Бундан бошқа, яна мен кўнглимни салтанатга боғлаганим холда, айш-ишрат, ўйин-кулгига берилиб кетиб, ганжу хазина деган нарсаларга аҳамият бермаганман. Мирзо Ҳусайн ҳам ўйин-кулгини ҳуш кўради, унинг кўнгли ҳам куй ва қўшиқдан завқаланади. Мен агар бор хазиналарни нес-нобуд

қилиб юборган бўлсам, унинг хазинасида ҳеч нарса ҳам йўқдир. Ҳусайн Бойқаронинг мана шу каби қизиқ табиати ва ажиг фикр-хәёлоти бор. Шу жиҳатлардан уни мен ўзимга тенг кўраман. Ҳатто, у менинг фарзандим, дея оламан. У, жаҳондаги бутун шоҳларга ҳам шоҳ бўлсин-у, қиёматгача жаҳонга раҳбарлик қилсин.

Сен эса унинг бир камина қули ва боғининг хуштарона булбулисан. Сен унинг муддаосидаги ишларни қилиш билан бирга, кеча-кундуз дуоси билан ҳам машғулсан. Унинг умри-нинг узун бўлиши, давлати ҳам кундан-кунга зиёдаланиши сенинг тилак ва мақсадингдир. Гарчи унинг ҳар бир ишига тангри ёрлигини билсан ҳам, уни фарзанд деб атаганим туфайли, руҳим унинг ишидан ҳеч қачон ғафлатда эмасдир. Унга бирон мashaққатли иш юз берса, мен ўз руҳим билан кўп мадад бераман. Унинг муроди нима бўлса, сеники ҳам шудир. Мен эса сизнинг мурод-мақсадингиз йўлида маддод-корман.

Ақлимнинг ҳукмига қараганда, сенга ҳам менинг мададим тегар экан. Оллоҳ-оллоҳ, бу менинг нима деганим бўлди! Тангри узримни қабул айласин. Менинг номим хайр-саховат билан машҳурдир. Аммо, бундан ўн баравар саховаткор бўлганимда ҳам, бари бир, сенинг олдингда уятлиман. Энди шоҳингга саломимни айтиш билан бирга, тубандаги паёмимни ҳам унга етказгайсан:

«Бу жаҳон ҳеч кимсага вафо қилмагани каби, уни шоҳлик тарки учун суюнчи қилиб беришга ҳам арзимайди. Шоҳ агар минг йил ҳаёт кечирганда ҳам, ўлгандা яхши оти қолмаса, аҳамияти йўқдир. Ҳаётинг минг йилга чўзилганда ҳам, ўлдингми, ўша онда ҳамма нарса йўққа чиқади. Агар яхшилик билан отинг қолса-чи, мана шугина фахрланишга лойиқдир. Сенинг умринг хайр-эҳсон қилиш билан ўтган бўлса, отингнинг яхшига чиққани шудир. Умид қиламанки, жаҳонда яхши отинг билан минг йиллаб қолгайсан!»

Шоҳ ўз сўзини шундай тамомлар экан, саккизта сарвқомат, оқбадан ҳам ўринларидан туриб миннатдорчилик билдирилар ва ташаккур изҳор этдилар. Улар малика ҳақига ҳам дуо қилдилар. Мен бу гапларнинг ҳаммасини қабул айлаб, сўз айтмоқчи бўлган эдим, оғзимдан илгари кўзим очилиб кетди. Кўзим очилгач эса, бу гапларнинг туш эканини фаҳмлаб, кўзимни юмиб, яна ухламоқчи бўлган эдим, лекин қанча ҳаракат олишга муяссар бўлдим.

Эй, ҳукмдор хисрав-шоҳ! Эй, фалак қадар баланд мартаба

эгаси! Эй, улуғ шараф эгаси шаҳаншоҳ! Баҳром сенинг ҳақингда қандай тилакда бўлса, бу тилагини сўзининг охирида ҳам такрорлади. У нимани сенга панд-насиҳат қилган бўлса, бунга эҳтиёж йўқ эди, дема. У қандай ирова билдирган бўлса, бу ирова сенда уникига нисбатан юз чандон зиёда эканлигини биламан!

То фалак ўз гардиши атрофида айланаркан, етти сайёра кўкда сайр этгани каби, ҳақ етти кўкни ҳам пасайтириб, у етти юлдузни ҳам сенинг қўл остингда порлатсан! Тахту жоҳинг фалакдан юқори-ю, фалак қасри сенинг паноҳинг бўлсин!

XXXVII

*Сўзиниг сўнги ва назмнинг ниҳояси ва чегарасиз
хижолат изҳори ва бениҳоя журъат юзасидан узр
сўрамоқ ва бу афсонани ўқувчиларга панд-насиҳат
қўлмоқ ва ёзувчилар аҳлига оз-моз ўгут битиб
қолдирмоқ ва бу достон тарихининг баёни
ва байтлари ададининг тайини*

Менга раббоний фазилатининг файзи бу ажойиб достонни яратишни насиб этди. Поклик файзининг баракаси билан бу китобни ёзиб тугатдим¹.

...Бу еттида зарнигор олий қасрдек («Сабъаи сайёр»дек) қаср ҳали дунёга келган эмас. Мен бу одоб кишварини бунёд этарканман, етти қаср ичига етти ҳурни ҳам киритдим. Шоҳ Баҳром эса ҳар кечаси бу қасрларнинг бирида сайр қилиб, ўзини овунтирас эди. Кечанинг коронғилиги ёруғ тонг билан алмашгандан унинг уйқуси келар эди. Доно шоҳни ухлатиш учун кечаси билан бир мусоғир афсона айтиб чиқар эди. Бу достоннинг назмлари орасида сўз ўйинлари жуда кўп бўлиб, буларнинг барчаси шу етти ҳикояни тасвирилаш учун ишлатилди. Бундаги ҳикоялар етти мусоғир оғзидан ёзилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам сайр-саёҳатда юрган — жаҳонгашта одамлар эди. Шу жиҳатдан, бу достон ёзилиб битгач, отини «Сабъаи сайёр» деб қўйдим. Бу ажойиб манзумани бошдан-оёқ ҳисоблаганда беш минг байт, яъни ўн минг мисра эканлиги маълум бўлди.

Бу достонни қайси куни бошлаганим эсимда бўлмаса ҳам, лекин ёзиш учун тўрт ойдан ортиқ вақт сарф қилганим йўқ. Агар

¹ XXXVII боб қисқартиб босилди. (Ред.)

бошқа ишлардан озод бўлган ҳолда ёзганимда эди, тўрт ҳафтада тугатишим ва анча равон ёзган бўлишим ҳам мумкин эди. Аммо буни ёзаётган пайтларимда машғулотим бенихоя кўп бўлгани устига, тинчим йўқ, ахволим ҳам ёмон эди. Бутун вақтим эл-халқнинг можароси ва тўғри-эгрилигини ажратиш қийин бўлган жанжалли масалалар билан ўтар эди. Ейиш-ичиш, ухлаш нималигини билмай, кечаларни ғам, кундузларни ташвиш ва изтироб билан ўтказар эдим. Элнинг ғалва-жанжали мени ҳайрон қилас, дилимнинг озукаси ҳам, жонимнинг куввати ҳам ғам эди. Мен бечора шу ахволда ҳаёт кечирганим ҳолда, яна оз фурсатда бу достонни ҳам ёздим. Ишонаманки, бу асарим унчалик яхшимасдир, лекин ёмон ҳам эмас. Яхши одам, ёмон бўлса ҳам ёмон демайди-ку.

Лекин кимки бу мавзуда қалам тебратган бўлса, хатолари ни ҳақ ўз қалами билан тузатсин. Улар факат ёзардилар — ёзишдан бўлак юмушлари йўқ эди. Ҳатто гап-сўзлари ҳам факат шу ҳақда борар эди. Менинг бу асарни ёзишга сарфланган фурсатимни уларнинг ўндан бир вақтининг ўндан биррига тенглаштириш мумкин эмас. Агар толеим ёр бўлиб, ўшаларчалик кенг фурсатда қалам тебратиш баҳтига муяссар бўлганимда эди, осмон табақалари мен ёзадиган назмларнинг вараклари бўлса эди, у пайтда янада дилкаш назмлар ёзар, уларни яна чукур маънолар билан бойитган бўлар эдим. Мен шунча меҳнат-машақкат ичида бўлганим ҳолда фурсатдан фойдаландим: шу фурсат орасида юқоридаги меҳнатларни ҳам қилдим. Бинобарин, шундай шароитда бу сатрларни ёзган эканман, мени маъзур тутсалар ўринсиз бўлмас.

Эй Навоий, кел, афсона айтишни бас қил! Ўзинг ҳам гапни жуда чўзиб юбординг.

Ё раб, шу қатор-қатор, узундан-узоқ гапларни эринмайзериқмай ёзиб чиқдим. Хоҳ тўғри гапни айтган ва хоҳ адашган — хато қилган бўлсан, сенинг ироданг ва тақдиринг билан бўлди. Қалам билан қофозни безаш учун менда ихтиёр бор эканми? Бугун ниманики менинг қаламим қофозга туширган бўлса, рўзи азалда буни тақдир қалами ёзмис эди. Ёзганим хоҳ яхши, хоҳ ёмон экан, азалда шундай ёзилган бўлгач, мен нима қилайн? Сен нимани ёзган бўлсанг, мен ҳам шуни ёздим ва лекин, шубҳасиз, хато ҳам қилдим. Ростиға, лутғ этиб, рост деб ёзиб кўй, тангрим! Саҳв-хатойимни эса ўз қаламинг билан тузатиб, афв этгил. Айтган сўзларимни эл-улус учун марғуб — ёқимли қил; ёзганларимни эса кўнгилларга маҳбуб — севимли қил. Афсонамнинг сўзларини тилга оғир қилма, шеърларимни жонга ёқимли айла.

Гарчи, ёзилиб тамомланиш тарихи саккиз юз саксон тўққизинч ҳижрий йили ва жумодиссоний ойининг пайшанба куни (1484 йил, июнь ойи ичидаги) бўлса ҳам, варак ҳамда сатрларини ҳисоблаб, беш минг байт (юн минг мисра) эканини аниқладим.

Тангрим, халқقا буни азиз ва зебо қил; ўқиганга буни муборак кил! Бунга етти фалакни ёр айла, етти иқлим элинни харидор ва талабгор айла!

СҮНГ СҮЗ

Шарқ халклари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва мааний алоқалар заминида пайдо бўлган турли ривоят ва афсонавий эртакларнинг куртаклари узок қадимиятга бориб тақалади. Уларда ҳоким синфларнинг ижтимоий мавқеи, меҳнаткаш халқининг оғир ҳёти, урғ-одати ва халқ қаҳрамонларининг ҳақиқат, адолат ўринатиш йўлида золим ҳукмдорларга қарши олиб борган матонатли курашлари ўз аксими топган. Шунинг учун халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиётда бу мавзуга доир жуда кўп асарлар яратилган. Уларда жамият ва давлатни ҳар томондан шакланган идеал шахс бошқариши лозимлиги уқдирилади. Мана шундай мавзуулардан бири Баҳром Гўр образи билан чамбарчас боғлиқидир.

Баҳром Гўрнинг ҳарбий юришлари, ишқий саргузаштлари ва гайри-табиий тарзда ғойиб бўлиши оғиздан-оғизга кўчиб, достон бўлиб келган. Шу боисдан ҳам турли халклар фольклори ва адабиётида Баҳром Гўр образи билан боғлиқ афсона, ҳикоя ва достонлар жуда кенг тарқалган.

Буюк санъаткор ўзининг фалсафий, эстетик, аҳлоқий-этик ва ижтимоий ғояларини бадиий ифодалаш максадида хоҳлаган сюжетдан фойдаланиши мумкин. Низомий сосоний шоҳи Вараҳран У (421—438) нинг таржиман ҳоли, Эрон ва Кавказ халилари ўртасида у ҳақда тарқалган афсона ва эртаклар, шунингдек, «Китобус салотин» асаридаги бу ҳақдаги мальумотларнинг Фирдавсий томонидан бадиийлаштирилган лавҳаларини «Хафт пайкар» асари сюжетига асос қилиб олган. Табиийки, Низомий бу сюжетни ғоявий-бадиий жиҳатдан қайта ишлаб, бутунлай мустакил асар яратишга муваффак бўлган. Бундай юқори савиядаги бадиий асарнинг дунёга келиши ўз даврининг ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиқсанлиги шубҳасизdir. Ҳусрав Дехлавий Баҳром тўғрисидаги бу сюжетни ўз даври талаблари ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ўзининг эстетик қарашларига мослаган.

Алишер Навоий ҳам бу машхур сюжетдан ўзининг илгор гояларини ифода этиши мақсадида фойдаланиб, қолипловчи ҳикояга кирган новелтадарни ихчамлаштириб, мазмун ва шакл жиҳатидан мукаммал асар яратишга муваффақ бўлган. Мухими шундаки, Низомий билан Ҳусрав Дехлавийларининг ҳикоялари Баҳром тўғрисидаги афсона билан боғланмаган ҳолда баён этилган бўлса, Алишер Навоий етти ҳикояни достоннинг асосий кисми бўлиб ҳисобланувчи қолипловчи ҳикоя билан чамбарчас боғлаган. Бу боғланниш санъаткорнинг маҳорати туфайли еттиничи ҳикоя орқали усталик билан амалга оширилган. Бу эса, достоннинг бир бутун композицион занжирга эга бўлган асар сифатида шаклланишини таъминлаган. Алишер Навоийнинг Баҳром образига бўлган муносабати ҳам алоҳида эътиборга лойикдир. Шоир айш-ишират, хотинбозлик, беҳад овга ва шунингдек давлат ишларини ўлда-жўлда колдириб ичкиликка муккасидан кетган ҳокимни идеаллаштириш нотўғри деб ҳисоблайди.

Низомий, Ҳусрав Дехлавий ва Алишер Навоий достонларида Баҳром тўғрисидаги маибалар, сюжетнинг ягоналиги, қаҳрамонларининг характеристи ва воқеаларининг баёнидаги ириципларнинг умумийлиги, ўша давр феодал жамиятига хос ва характеристли бўлган катор ғоя ва ижтимоий мавзуларнинг яқинлиги ҳар уччала достоннинг умумий томонларини ташкил этади. Ҳар уччала асарда инсоннинг аксл-заковати, меҳнати, қалбининг поклиги, севгиси улутланади, тинчлик, дўстлик, озодлик, ахлоқий-этик характеристдаги масалалар даврининг долзарб вазифалари сифатида кўтариб чилилади.

Алишер Навоий асарининг Низомий ва Ҳусрав Дехлавий достонларидан фарқи шундаки, шоир асарининг заминига инсоннинг ҳакиқий севгисини асос қилиб олади. Ана шу инсоннинг узуг севгиси атрофида Алишер Навоий давлат, ижтимоий, ахлоқий-этик ва бошقا масалаларни кўтариб чиқиб, достондаги асосий мавзузни баён қилини жараённида уларни ҳам секинаста ҳал қилиб беради.

Алишер Навоий олияда яна бир мухим назифа турган эси. Шоир туни орқали Баҳромни Султон Ҳусайнга ўзинатади ва шу баҳонида мөҳирлик билан ўз ҳокимининг салбий ҳусусиятларини фонд этади. Навоий Баҳром образи орқали Султон Ҳусайнининг айн-имратга берасиб, мамлакатни ҳалокатта олиб келини, ҳалқни яса айнан излосиз содианнини билдиради. Бу эпизод орқали Алишер Навоий Султон Ҳусайнининг рез-хунин йигиб олиб, адолат йўлни тутишга чақирганни тудосиз.

Алишер Навоийнинг буюк хизматларидан яна бирни шуки, у ўз **дари** учун ва хатто ҳозир ҳам мухим ҳисобланиб келадиган умуминсоний муво-мларни боявий-бадиий асар орқали кўтариб чиқди. Навоий Низомий **төмр**-нидан кўтариб чиқилган байналмисаллик гояларини ҳикоялар маймуннинг сингидириб, бу мавзузни янида чукурррок ва янада кенгрок кўламни **кўтариб** чикинига муваффақ бўлди.

Алишер Навоий бадиий образлар орқали инсонийлик мотивларини **якшада** чукурррок куйлашига, бадиий адабийтнинг тарбиявий аҳамиятини **янида баланд** кўтаринига эриниди.

Навоийнинг хотин-қизлар масаласига бўлган илгор муносабати **Ҳам**

алоҳида аҳамият касб этади. Шу нуктаи назардан караганда, «Сабъаи сайёр» достони бошқаларнидан тубдан фарқ қилади. Фирдавсий ўз севгилисини ўлдирганлиги ва хотинбозлиги учун Баҳромни қораламайди. Низомий Баҳромни бундай салбий хусусиятлардан ҳоли этади. Шоир Баҳромни ўз севгилисига нисбатан ноҳақ муносабатда бўлганлигини тан олишга мажбур этади. Баҳром Фитнадан узр сўрайди ва ҳатто унга уйланади. Алишер Навоий Баҳром билан Дијором ўртасидаги муносабатни янада чукурроқ тасвирлаб, бу лавҳани юксак бадиий мавқеъга кўтаради. Навоий Баҳромнинг Дијоромга килган зулми учун уни жазолайди. Баҳром руҳий жиҳатдан каттиқ қасалликка қалинади. Аҳамиятлиси шундаки, Баҳром, ўз севгилисига нисбатан ноҳақ ҳатти-ҳаракатлар килган чоғда у маст ҳолда эди. Ўзига келгач, у килган ҳатоларини тушуниб этади, уни тузатишга ҳаракат килади. Бу эпизод муҳим маънони касб этади. Алишер Навоийнинг салафлари асарларида, айниқса, Ҳусрав Дехлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида аёлларнинг макруҳ хийлалари ва бевафоликларини ёритишга катта ўрин берилган. Навоий эса, ўз достонида кўпроқ хотин-қизларнинг ижобий образларига ўқувчи диккатини қаратган. Достондаги хотин-қизлар образлари китобхонда уларга нисбатан улугвор муносабат ва яхши хиссиятларни уйғотади.

Алишер Навоий достонидаги воқеа ва ҳодисалар ўзининг ҳаётийлиги билан ҳам фарқ қилади. Шоир асарида, турли афсонавий ва гайри табиий воқеаларга кам ўрин берилган. Навоийда Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида мавжуд бўлган мунаҷжимларнинг башоратлари каби лавҳалар ҳам йўқ.

Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонида Ҳусрав Дехлавийнинг «Ҳашт биҳишт» асарига хос бўлган сеҳрли воқеа ва ҳодисаларни ҳам иложи борича кам ишлатган.

Алишер Навоий достонининг оригинал жиҳатларини белгилайдиган бу хусусиятларнинг ҳаммаси адабий жараённинг ривожланиш тенденциялари, шунингдек, маҳаллий ва давр шароитлари билан чамбарчас боғлиқдир. Шу нуктаи назардан қаралганда, ҳар уччала асаннинг гоявий қиммати баробардир, уларнинг ҳар бири ўзига хос оригинал бадиий қийматга молик бўлган ўлмас асарлардир. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонида турли-туман шеърий воситалар орқали ўз шеъриятигагина хос бўлган услубини намойиш қилиб, достоннинг мазмун ҳамда шакл нуктаи назаридан юксаклигини таъминлашга эришган. Табиийки, Навоий Низомий ва Ҳусрав Дехлавий асарларини пухта ўрганганди, уларнинг илғор тажрибаларидан фойдаланганди, лекин шу билан бирга масалага ижодийлик ва новаторлик нуктаи назаридан ҳам ёндошган.

Ҳар уччала асарга хос бўлган умумийлик шундан иборатки, уларнинг ҳар бирида анъанавий бўлган шеърий санъатлар кўлланган, лекин ҳар бир ижолкорнинг асарида бу шеърий воситалар ўзига хос услуб, шакл ва мазмунни ифодалашга хизмат килган. Ана шу асосий ва муҳим вазифаларни бажариша шоирларнинг ҳар бири шеърий санъатлардан ўз эстетик қарашларига монанд равишда фойдаланганлар.

Низомий, Ҳусрав Дехлавий ва Навоий достонларининг яна бир умумий томони шундаки, ҳар уччала достонда шакл мазмунга бўйсундирилган

бўлиб, унинг асосий хизмати мазмунин чукурроқ ифода килдиришга, асарни бешашга қаратилгандир.

Улардаги асосий фарқлар ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услубни танлаганлигидадир. Уларнинг ҳар бири бадиий воситалардан ўз имкониятлари даражасида фойдаланганлар. Бу эса ҳар уччала достоннинг бир-бирларидан нафакат мазмун жихатидан катта фарқ килишини, балки шаклан ҳам турли эканлигини таъминлаган. Булардан ташкари, Низомий ва Ҳусрав Дехлавий ўз бадиий маҳоратларини форс-тожик тилида намойиш килган бўлсалар, Алишер Навоий ўз асарини ўни даврларда турли ноҳак таҳқирлар ва дашномга учраган она тилиси — туркӣ тилда яратишга муяссар бўлган. Шунинг учун Алишер Навоийнинг ўз ҳалқи олдидаги хизматларининг буюклигини тан олган улуғ кишилар бу даҳонинг хизматларига баҳо беришар экан, уни турк тилининг ўлук жасадига Исо нафасини берди, деб бекиз айтмаганлар.

Алишер Навоийнинг яна бир муҳим хизмати шундан иборатки, у илмий жихатдан туркӣ тилнинг бошқа тиллар каби имкониятлари катта эканлигини ва бу тилда ҳам буюк асарлар яратиш мумкинлигини амалда исботлаб берди.

С. Ҳасапов,
филология фанлари доктори